

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՅՈՒԴԻՍ ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ

№ VII - VIII

ՏՓԵՒՍ

1879.

2496

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

100 N. 5TH ST. N.Y.C.

1897

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ

(Շարունակութիւնը տես «ՓՈՐՁ» 1879. № 6) :

ԼԴ.

Ա Ն Ա Կ Ն Կ Ա Լ Տ Ե Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Գիշեր էր , Զէյվայ հայաբնակ գիւղումը ոչ մի ճրագ չէր երևում , միայն գիւղի ափին շինած մի հատիկ զեղեցիկ տների սենեկներինց մէկի ճրագը դեռ չէր հանգել :

Այս շինութիւնը մովրովի տներն էր : Սե ջրի գլխից այժմ Սարգսրաբադու գաւառակապետի կացարանը Զէյվայ էր փոխուել . Սե ջրի գլխին այժմ ամայի էր :

Յիշեալ պատուհանի ճրագն էլ հանգաւ և խաւարն ամէն տեղ բռնեց :

Մովրովի բակումը մթնի մէջ նրա կացարանից բաւական հեռու մի ուրիշ տուն կար :

Արջին լոյսը հանգչելուց փոքր ինչ յետոյ՝ մթնումը մի ստուեր խարխափելով դիմում էր դէպի այս երկրորդ տունը : Նա իւր քայլերն զգուշացրեց , երբ մօտեցաւ այդ տեղին , նա ոտքի մատներին վերայ էր յառաջ գնում : Մի շատ փոքրիկ վանդակապատ լուսամուտ էր երևում պատի վերայ , ստուերը դէպի այդ լուսամուտն յառաջացաւ և ականջը դէմ տուեց : Նրեի թէ նա մի քրչքրչին էր լսում , բայց խօսքերը չէր որոշում . շատ անհամբեր շարժումներ էր անում և անբաւական էր ներսը կատարուած իրողութիւնից :

Ստուերը հեռացաւ պատուհանից և չոքէ չոք դէպի տան դուռը գնաց , այս կերպիւ հաստատապէս տեսաւ , որ իւր քայլուածքի ձայնը չի վեր ելնում : Դուռը ծածկած էր և ոչ փակած . անծանօթը մեծ զգուշութեամբ բանալ սկսաւ , այնպէս որ դռան ճրուռը երբէք չբարձրացաւ : Ստուերը շեմքն անց կացաւ և նոյն զգուշութեամբ յառաջ գնաց . նա մօտեցաւ մի երկրորդ ծածկած դռան . ականջը դէմ տուեց բանալու ծակին և բերանը բացեց : Ներսի խօսակցութիւնն այժմ լսելի էր այստեղ : Անծանօթը կանգնած տեղը դողում էր , կարծես թէ իւր սրտին անախորժ խօսքեր էր լսում :

Թող այս դարանամուտը այստեղ իւր հետաքրքրութիւնը լցնի, իսկ մենք մանենք այդ խորհրդաւոր բնակարանի ներսը դիտելու:

Փարնան զուարճալի օրերն էն, երկիրն իւր ծաղկափթիթ զըրութեան մէջն է, բնութիւնը ձմեռուան մերկութիւնից դուրս եկած, զմայլեցնում է իւր փառաւորութեամբն ամէն մէկին, մարդիկ աղաաուել են կրակով իւրեանց անձը տաքսոյնելու ծանրութիւնից, իսկ այս տան մէջ մտնողը սաստիկ սառնութիւն է զգում. մի խոնաւ և գարշելի ծանր օդ ցրտութեան հետ սարսափ է բերում մարդուս վերայ: Եթէ գիշերը այս բնակարանի մէջ մտնողը երկբայութեան մէջ կ'ընկնի այս տան այս ժամանակուան խոնաւութեան մասին, ցորեկն իրան շատ բնական կերևի. տունը նոր է շինած, դեռ պատերը չեն չորացել, իսկ մէջը բնակութիւն են հաստատել: Վա՛յ, ուրեմն, այս տան անբաղդ բնակողի ոսկրներին:

Դրսից լրտեսելու ժամանակը ներսը մի անկնւում երկու մարդ կամաց խօսում են. նոցանից մինը մի ալեւոր ծերունի է, որի ձեռք ու ոտքը շարժելու շղթայի շառաչիւններ են լսուում, իսկ միւսը մի առոյգ երիտասարդ է: Միակ փռուածքն և տան բոլոր կահ կարասիքը մի կիսամաշ եղէգնեայ փսիաթ է, որի վերայ այժմ նստած են երկու խօսիկցները. իսկ գետնին ծերի կողմը դրած է մի բերանը կոտրած հին ջրի փարչ:

Երիտասարդը շատ ժամանակ չէ այս տեղ է. կէս ժամ հազիւ է, որ նա մտաւ տուն ու կալանաւոր ծերունու ձեռքը համբուրեց: Նրան ներս բերողը մի թուրք եասալուէր, որ գրպանիցը բանալին հանեց, տղայի կռնիցը բռնեց, տուն տարաւ ձեռքին մի աղօտ ճրքադ բռնած, ներկայացրեց ծերունւոյն և ինքը կրկին ճրագն առաւ դուրս գնաց, պատուիրելով, որ ինչքան կարելի է տեսակցութիւնները երկար չշարունակեն, ըստ որում իրեն հրամայած է շուտ ճանապարհ ձգել:

Օտերն առաջին անգամը ճրագն այստեղ եղած ժամանակը, երիտասարդին չճանաչեց, նա իւր սուր հայեացքն ուղղեց այս անսովոր տեսարանի վերայ և զարմացմամբ նայեցաւ. բայց և երիտասարդն ափշած մնաց և մի րոպէ կասկած անգամ տարաւ: Սա՞ էր արդեօք որին ինքը անձկանօք ցանկանում էր տեսնել, երկու երեք ամսի մէջ այս աստիճան փոփոխութիւն կարելի՞ էր սպասել: Մի առոյգ և պատկառելի ծերունու փոխարէն երիտասարդը տեսաւ մի վտիտ, աչքերը խոր գնացած և տապաւոտող կմախք: Ահա ինչ էր նրա կասկածելու պատճառը:

— Ափու ջա՛ն, վերջապէս աչքերի հայեացքից ճանաչեց երիտասարդն ու մօտ վազեց կալանաւորին, ափու ջա՛ն, էդ ի՞նչ օրն ես ընկել :

— Մմբատ ջա՛ն, էս դո՞ւ ես, բալա ջա՛ն, քեզ է՞լ ըստեղ բերին, դէ՛ ասա իմ դուռն յաւիտեան փակուեց :

— Ափու ջա՛ն . . . , կամենում էր շարունակել Մմբատը :

— Իմ երեխէ՛քս, իմ երեխէ՛քս անտէր մնացին, կրկնեց ծերունին, որին կարծեմ ճանաչեցիր, ընթերցո՛ղ . սա չարաբաստիկ Խէչանն էր, որ Մմբատին գրկեց և ուշագնաց եղաւ :

— Ափու ջա՛ն վա՛յ գլխիս ափու ջա՛ն, մի՛ վախիլ, ես դուստաղ¹ չեմ, ես ինքս եմ եկել քեզ տեսնելու, ես քեզ համար շատ բարով եմ բերել Հերիքնաղեցն ու Հեղնարիցը :

— Հեղնա՛րս . . . իմ անբաղդ բալէ՛ս . . . : Նրկու խօսք և ծերունու գլուխը ծանրացաւ Մմբատի ուսի վերայ :

— Հեղնարը լաւ ա, ափու ջա՛ն, Հեղնարն էլ, Հերիքնաղն էլ, Մայրան հօքիրն էլ շատ լաւ են ու քո կարօտն են քաշում :

— Հեղնարս լա՞ւ ա, կրկին ուշքի եկաւ Խէչանը, երեխէս սա՞ղ ա², դարդ չի՞ անում, Հերիքնաղս ու Մայրանս առո՞ղջ են, Մմբատ ջա՛ն, ասա՛, ասա՛ :

— Հա՛, ափու ջա՛ն, ամէնքն էլ լաւ առողջ են ու քո կարօտն են քաշում. դու էլ, Ասածով, շուտ կազատուիս էս տարտաւորսիցը, մեր բարեկամը խօսք ա տալիս, նա խոստանում ա իր գլուխը քեզ համար յետ դնել :

— Մեր բարեկամը, Մմբատ ջա՛ն, էդ ի՞նչ բարեկամ ա, որ աշխատում ա մեզ օգնել, մեզ ըսէնց բարեկամ չունինք, ամէնքն էլ մոռացել են մի անտէր անտիրական բէիղբալ³ հալիւորի :

— Չէ՛, ափու ջա՛ն, մենք մի լաւ բարեկամ ունինք, նրա առեղովն երկու շաբաթ չի քաշիլ, դու կազատուիս, մենք էլ կուրախանանք :

— Ո՞վ ա էդ բարեկամը :

— Սաքօն :

— Սաքօ՞ն . . . ի՞նչ Սաքօ . . . շո՛ւա, շուտ ասա՛. Սըմբատ ջա՛ն :

Ծերունին ամբողջ մարմնով դողում էր, նրա ատամները միմեանց էին առնում :

1 Կալանաւոր : 2 Ողջ է : 3 Անբաղդ :

— Հա՛, Սաքօն, մոմլորովի միկիտանը:

— Վա՛յ գլխիս, իմ տո՛ւնը, իմ երեխե՛քը, սուս կա՛յ Սմբատ ջա՛ն . . . սո՛ւս . . . էդ խօսքը մի՛ ասիլ . . . ձէնդ կտրի՛ . . . էդ անուամն էլ բերնիցդ չհանես . . .

Օտրուենին դողդողալով ձեռներն ածում էր, նա գտաւ Սմբատի բերանն ու այնպէս սխմեց, որ եթէ քթածակերը չլնէին, շունչը կը կտրուէր:

— Սո՛ւս եմ ասում, Սմբատ ջա՛ն, կրկնեց նա, իմ տունը քանդողին, իմ դուռը շարողին, իմ երեխեքանց անբաղդութիւնի պատճառի՛ն, ինձ էս տեղը քցողին բարեկամ մի՛ ասիլ, սո՛ւս . . . սո՛ւս . . .

— Ի՞նչ ես ասում, ափու ջա՛ն, ազատուելով իւր բերանը փակող ձեռքերից, ասաց Սմբատը, թէ որ Սաքօն չըլնէր, ինձ ո՞վ կարժանացնէր քո տեսութեանը. երեք ամիս ա, քանի դու բռնուել ես, էլ մարդ չի մնացել տանուտէրից բռնած՝ ընչանք ջրպետն ու քօմակչին էլ միջնորդ ենք քցել, տանը գինի արաղ չենք թողել՝ ծախել՝ սրա նրա փորն ենք ածել, մոմլորովի սիրտը չենք կարացել քաղցրացնել, խեղճ Սաքօն էլ ինչքան լեզու ունէր թափեց, անջախ մոմլորովին կոտրեց, կէս սհաթով քեզ մօտ գալուս հրամանն առաւ. հիմի էլ խօսք ա տալիս քեզ մի երկու շաբաթից յետն ազատել տալ:

— Սի՛ աւատաք, բալէքս, միսմիտ երեխէք, փորձանքի կէս ճամփիցն յետ դառնալը խելօքութիւն ա, Սաքօն մտել ա ձեր տամարը¹, որ իմ տունը կարողանայ հիմքիցը շուռ տալ, մի՛ աւատաք նրան, տուն չթողա՛ք, ոչինչ սրու² չբացանէք:

— Չէ՛, ափու ջա՛ն, չէ՛, Սաքօն լաւ մարդ ա, նա շատ սրտացաւ ա քեզ համար. քեզ բռնելուց յետը մի շաբաթ չէր անցկացած ըլնել, որ ինքն իր ոտովն եկաւ գեղը, ինձ կանչել տուեց տանուտէրի տունը ու խոստացաւ քեզ ազատել տալ:

— Ասել ա, թէ հէնց էն օրիցը, որ ես իրան իմ երեսը չթողի, իր սատանայ լեզուիցը չիաբուեցի: Տեսա՞ր ինչ եկաւ իմ գլուխը. ես գիտէի որ կեղծաւոր տակնահասն ա, բայց ընչանք էդ տեղը միտք չարի:

Խեչանը կարգաւ պատմեց Սմբատին մեղալի գործը, տանու-

1 Երակ: 2 Դաղառնիք:

տէրի խնամփոսութիւնն և իւր կասկածները, որ ունէր պսակը խափանելու մասին:

— Անպատճա՛ռ էդ փուչ-կենդանու մատը խառն ա ձեր անբաղդութիւնի ու իմ տան գլխին եկած փորձանքների մէջ, Սմբատ ջա՛ն, շարունակեց Խէչանը, իմ սիրաս տուն ա տալիս¹, որ մի խօսքս սուտ չը պտի ըլնի, հեռու կացէք էդ մարդիցը, մի՛ խաբուիք նրա շողմքոր լեզուիցը, նրա լեզուի տակին իժ օձի թոյն կայ, ասա Հեղնարիս՝ էդ անզգամին երեսը չթողայ, զեռ դու էլ վախեցի՛, մի օր քո գլխին էլ մի օյին չբերի, Խեղճ Մահմատ-Բաղրին միտդ բեր, նա Սաքոյի խաչովը խաչուեց, դրա ձեռներն արնոտ ա, նա ուղում ա. ինձ փեսայ դառնայ, որ իմ մէքերն յափշտակի. ա՛յ, ի՞նչա նրա մոքինը, Սմբատ ջա՛ն, բայց քանի ես սաղ եմ, քանի իմ շունչս զնկիս ծէրին ա, նա իմ ապրանքիցը մի չոփ չի կարող դուս տանիլ, փեսէս չի՝ թէկուզ ինձանից ծնած զաւակս էլ ըլնէր. մեռնելուս էլ կտակ կանեմ, որ շան ու գիլի փայ ըլնի՛, վանքական ըլնի՛, զուրդ ու զուշն ուտի՛ ու Սաքոյի ձեռը չընկնի: Ամա՛ն, Սմբատ ջա՛ն, Հեղնարիս մուղայիթ կա՛ց², չըլնի՞ թէ էդ օձի ճուտի թալաքն³ ընկնի, թող իմանայ որ իմ սրտիցս դուս եկած անէծքը իր վրայ ու իր սերնդի վրայ կըլնի: Ասա՛ Սաքոյի միտքը դու չես, նրա աչքն ուռել չէր քեզ ուղելու համար, նրա սրտինն իմ կարողու թիւնն ա, ճանդն ընկաւ թէ չէ՝ քեզ էլ մի օր կը ոչնչացնի: Էս բանումը, Սմբատ ջա՛ն, ես ամէնքիցդ աւելի Հերիքնազիս վրայ յոյս ունիմ, ասա՛ նրան իմ կողմից, աղաչանք արա՛, բերանն, աչքերը պաշարա՛, ասա՛, որ հօր պէս, մօր պէս, ախպօր պէս պոխտ պոխտ անի Հեղնարիս գլխովը, չորսաչքանի դառնայ, մաղի մէջ պահի իր քեռու աղջկանը ձուից նոր դուրս եկած հաւի ճուտի պէս, թէ չէ ուրուրը կը տանի. ասա՛ էն գիշակեր գազանի սիրտը չար ա իմ տան վրայ, ասա՛ Հերիքնազիս, իմ յոյսս նա ա, նա իմ տան չորս սինն ա:

— Ես չեմ հասկանում, ափու ջա՛ն, դու էնէնք բաներ ասեցիր, որ մոզերս բիզ բիզ էլան, պատասխանեց Սմբատը շուարած, էն մարդի լեզուիցը մի օրից մի օր ըսէնց խօսք չի դուրս թռել, նա ինձ քո բոնուած օրից դէսն ախպօր պէս սիրում ա, Աշտարակ եկած վախտն ընչանք ինձ չտեսնի, աղջկներիցդ չհարցնի, քեզանից խաբար չտայ, մեզ չսրտաւորի, օտը գեղիցը դուս չի դնիլ: Պտի պարզն

1. Կայում է: 2. Զգոյշ պահիր: 3. Որոգայթ:

ասեմ, որ մի երկու հեռու էլ տուն ա եկել, Հեղինարին սիրտ ա տուել ու գնացել: Աորթ ա, Հերիքնագն ըսկի չէր ուզում տուն թողալ, ըսկի երեսը տեսնելը զաբուլ չէր անում¹, քեզ պէս նա էլ չէր ուզում աւատալ, բայց Մայրան հօքիւն էլ, ես էլ ու Հեղինարն էլ շատ լնամիշ արինք ու կամքն առանք: Նս բան չեմ ասում, շատ կարելի ա, նա մտքումն ունեցել ա Հեղինարին առնիլ, քեզ լաւ յայտնի ա, որ նրա ուզողները շատ էին, համա հիմի մենք Սաքօյի մէջ էդ բանը վարաւորդ չենք անում:

— Սմբատ ջա՛ն, ինձ լսի՛, ես քեզանից աւելի փորձուած եմ, ես մարդի աչքերիցը սիրտը կը հասկանամ, երեք ամիս ա՛ էդ օձն ամէն հնարք գործ ա դնում, մարդ չի թողում՝ մէջ ա գցում, ա՛ն երեսի պէս գալիս կողքիս նստում ա քարոզում, որ ես իրան բարեկամ ճանանչեմ՝ մօտ չեմ թողում, գլուխս էլ չեմ բարձրացնում, երեսին մտիկ տալիս: Առաջի օրերը զեռ Սև ջրի գլխին մի շաբաթ չոր գետնի վրայ էին վէր քցել ինձ, օրը մի կտոր ցամաք հաց ու էս փարչովը ջուր էին դնում կուշտս, հերիք չէր ոսններիս բխովը² ու ձեռներին զնջելը, միջքիցս էլ մի պարան էին քցել, պատին կապել, որ ըսկի չկարողանամ ժած գալ: Աերջն էդ նեռան ձաղն եկաւ ինձ տեսաւ, գլխին տուեց, սաքի թէ վրէս ցաւեց, որ էդպէս անխղճմտանք կերպով ինձ տանջում են, յետ դառաւ գնաց մովըովիցը հրաման առաւ ձեռ ու ոտս յետ անել տուեց, տալիս խսիր ու քէշայ փուեց, տաք կերակրի իրաւունք էլ առաւ, զեռ իրիկները ճրագ էլ վառել տուեց: Նս ոչ մի բերան չնորհակալութիւն արի, ոչ ձէն տուի, ընդուր որ մտքինը գիտէի, որ էնպէս էլ կատարուեց:

— Յետոյ լա՞ւ բան ես արել:

— Լսիր, Սմբատ, էդ բաներից մի երկօր անց, մի առաւօտ քշերով քշերհանայ դուռը բաց արեց, տուն մտաւ ու սկսեց գլխիս գիլի աւետարան կարդալ, որ ես խոստովանուիմ՝ իրան, ասեմ որ Մահմատ-Բաղրին ես եմ սպանել, դրանով, սաքի մովըովը կը քաղցրանայ վրէս ու գործը շուռ կը տայ, ինձ կարդարացնի: Մեռա՛ւ, կտրուե՛ց, մի ծպտուն չհանեցի: Նրանից յետը գլուխս դանդ ու սար էր արել³, մի օր գալիս էր, թէ 100 մանէթ գրագրին տանք, որ քո գործը փոխի, մէկէլ օրը՝ թէ քումակչին⁴ նորից քննութիւն անելու պտի գնայ Աշտարակ, 500 մանէթ որ տանք, գործին ուրեշ

1 Չէր համաձայնում: 2 Կողպէք: 3 Ձանձրացրել էր: 4 Օգնական:

ձև կը տայ. մի անգամ՝ թէ չորս թուրք կան, ամին մէնը 50ական մանէթ են ուզում, որ ինձ համար վկայ դառնան, որ սաքի իրանք քուչովն անց կենալուս պատը ծակող ձիաւորներ են տեսել, մի օր էլ ուղիղ եկաւ ասեց, թէ մովքովը 1000 մանէթ ա ուզում, որ էսօր և եթ ինձ բայ թողայ: Չէլա՛ւ, չէլա՛ւ, միկիտան Սաքօն իմ բերնիցը մի խօսք չսեց, ու երբոր յոյսը կտրեց, տակիս քէչէն հանիլ տուեց, բաժինս քչացրեց, կապերս էլ աւելցրեց:

Հիմի տեսնում եմ, Սմբատ ջա՛ն, որ սատանայ Սաքօն իր սրտի փափագին ուրիշ կողմից ա հասել. համ իմ տունն ա մտել, հարամել, համ խաբեբայութիւնով իմ փողերը կերել:

— Հա՛, ափու ջա՛ն, չեմ գիտում Սաքօն իր համար տարաւ էդ փողերը, թէ ուրիշներին ուտացրեց, համա ում ի՛նչ տուել ենք, Սաքօյի ձեռովն ենք տուել:

— Տեսա՛ր, տեսա՛ր, որդի՛. տեսա՛ր, որ ես սուտ չեմ ասիլ ըի՛ր, Սմբատ ջա՛ն, ես ինչպէս իմ տան տէրը, ինչպէս հէր, հրամայում եմ, որ էդ միկիտանին ըստուց յետն իմ շէմքը չթողաք, երեսին մոտիկ չտաք ու մի քօռ կապէկ իմ գործի համար առանց գիտութիւնի չխարջէք: Չգիտեմ, երեսէքանցս երեսը տեսնելու արժանի պոի ընիմ, թէ ոչ, համա ասում եմ, բան ա՛ թէ որ պարանը շինքս քցելու վախտն էլ Սաքօն գայ ձեզ ասի, թէ ինձ մի սառը բարով տուէք՝ ձեր հօրն ազատեմ, ինքներդ թէ որ կարող էք ձեր ձեռովը գլուխս օղակի մէջն անցկացրէք ու Սաքօյի ձեռով ձեր տունը մի՛ բաղդաւորացնէք. էս ա իմ վերջին կտակը: Հիմի բեր աչքդ պաչեմ, վերկաց առանց էդ օձի ձաղին տեսնելու: Հեռայիր էս մարդակեր տեղիցը. ոտի ձէն ա գալիս, երեւում ա եաստվունն ա տուն մտնում, որ քեզ ճամփու քցի՛:

Ծերունին համբուրեց Սմբատին, նա էլ սորա ձեռքը մի քանի անգամ լայով պաչեց ու սպասում էր դուռը բացուելուն, բայց ոտքերի տրոփիւնն ընդ հակառակն հեռացաւ և բոլորովին մեռելութիւնը տիրեց:

— Էստեղ դաւաճանութիւն կայ, Սմբատ ջա՛ն, մեզ անկաջ դնող ա էլել, ասաց ծերունին, թէ որ էս բանի տակիցը մի փորձանք դուրս գայ, իմացի՛, որ հէր միկիտանի տակին էր, հէնց աւատաս ինքն ընէր:

— Ափու ջա՛ն, շատ ես վախեցել դու էդ մարդիցը, շատ կարելի ա, եաստվունն ընէր, եկաւ դիպաւ, տեսաւ խօսում ենք ու յետ դառաւ ապահովացրեց Սմբատը:

Այս միջոցին նա իւր կողքից կախած ատրճանակին ու սրին ձեռք տուեց:

— Տասը մարդ որ վրայ թափի, վախում չեմ, մտածեց Սմբատը: Փեսացու և աներացու, կամ ճիշդ հայր և որդի նորից իւրեանց ցաւերի վերայ խօսեցան: Ծերունին պատուիրում էր Սըմբատին աղջիկների սիրտը չցաւեցնել իւր նեղ վիճակը պատմելով, նա խրատում էր իւր դրութիւնը լաւ կողմից նկարագրել և Սըմբատն էլ հաւանութիւն էր ցոյց տալիս և խոստանում էր ճշդութեամբ կատարել նորա պատուէրները, ինչպէս և կատարում էր աղջիկների խնդիրը: Նոքա արգելել էին իւրեանց ներկայ վիճակն իւրեանց հօրն իսկութեամբ յայտնելու:

Շատ երկար խօսեցան Խէչանն ու Սմբատը, ամէն բան յիշում էին, ամէն խօսքի մէջ աղջիկների անունն էին տալիս, գիւղի բարօրութիւնն էլ չմոռացան մտաբերելու:

Խէչանի կասկածները քանի գնաց աւելացաւ, եասաւուրը շատ ուշացաւ: Ի վերջոյ նրանք լսեցին շատ ոտնաձայն և հրամայական խօսակցութիւններ, որոնք իրենց էին մօտենում:

Բանալին շարժուեց փակի մէջը, դուռը խիստ կերպիւ ճոնչաց և չորս հինգ հոգի ճրագուէ մոմերը ձեռքներին տուն թափուեցան:

ԼԵ.

ՔԱՐՆ ԷԼ Ա ԻՐԱՆՑ ԶԵՌԻՆ, ՊՕՊՕՔՆ ¹ ԷԼ

Իեռ բանալին պտտուում էր փակի մէջ, որ Սմբատը տեղիցը վեր թռաւ, հանեց ատրճանակը, վերի ոտքը քաշեց և պաշտպանողական դիրք առած՝ բանտի մէջ տեղը կանգնեց:

Ներս եկողները, որոնց ոտնաձայնից զգալի էր վստահութիւններն և աներկիւղ յառաջ գալը, շեմքն անց կացան, բայց էլի մի ակնթարթի մէջ յետ յետ քաշուեցան. մի քանիսը շեմքի միւս երեսումը մնացին: Սոքա ընդ ամէնը վեց հոգի էին, հինգ եասաւուր և մի դրազիր՝ նոյն հերոսը, որին մենք պատահեցանք սայլեր հա-

նեղուն: Նա հազած ունէր իւր պաշտօնագրեստն ի մի արծաթապատ լեզգու սուր կողքից քաշ արած:

— Ի՞նչ էք ուզում էս կէս գիշերին, հանդարտութեամբ հարցրեց Խէչանը:

— Օրէնքի անունով ես եկել եմ բանտարկել այստեղ Աշտարակցի Ծվիկենց Սմբատին. ես պատրաստուում էի Աշտարակ գնալ, բայց լսեցի, որ նա դտնուում է քեզ մօտ. եթէ այս երիտասարդն է, թող անձնատուր լինի:

— Ի՞նչ է արել սա, ի՞նչ է սրա մեղքը, որ բռնում էք, նուազ ձայնով հարցրեց Խէչանը:

— Էդ ոչ ովի խմանալու բանը չի, օրէնքը դրան բանտարկում է:

— Լսեցի՞ր, Սմբատ, որդի՛ս, տեսա՞ր տակ փորելը ոնց ա էլել. էս քո բարեկամի սարքած թալաքն¹ էր, քո ոտովը կրակ ընկար, հիմի իմ տունս սուգ էլաւ, դու էլ բռնուեցիր, իմ յոյսը դու էիր:

— Քանի Սմբատի շունչը վրէն ա, նա թալաք չի ընկնիլ, ափու ջա՛ն, միամիտ կա՛ց, ով իր գլխիցը ձեռն ա վեր կայել, թող առաջինը մօտ գայ ու իմ կռներս դնջիլ² քցի՛, ես հիմի տեսնում եմ, որ քո խօսքերդ ճշմարիտ են:

— Աղայ, դարձաւ Սմբատը դէպի գրագիրը, դու ըստեղ մի աշխատիլ ինձ քո ծանգը քցելու, ես փախստական մարդ չեմ, ճամփայ տուէք ես հեռանամ, գնամ մեր գեղը, էս հալիւորիցը մի խաբար տանիմ իր օղլուշաղին. էդուց առաւօտ համեցէք ընտել՝ իմ ա՛չքի վրայ, թէ որ մի մնազափ մեղք ունիմ, բռնեցէք աչքս հանեցէք:

— Ինձ սաս՛ յառաջուց, դո՛ւ ես աշտարակցի Ծվիկենց Սմբատը:

— Ես եմ, ու դու էլ շատ բաւ ճանաչում ես ինձ, զուր տեղը խօսքը կտուրը մի՛ քցիլ, անկաջիդ բուրդը հանի՛, ինձ չես կարող զիպչիլ, լսեղճ ես, դու էլ ինձ պէս ջիվան-ջահէլ³ ես, աչքը ճամփին սպասող կռնենաս:

— Ես քեզ խորհուրդ եմ տալիս առանց հակառակութեան վեր դնել զէնքդ, թողալ, որ կռներդ շղթայեն. էս ես ինձանից չեմ ասում, օրէնքին ամէնքս պտի հնազանդինք. ապա թէ ոչ, ես կըս-

1 Որոգայթ: 2 Շղթայ: 3 Նորատի:

տիպուհիմ բռնութիւն գործ զնել տեսնում ես էս քաջերը, որ մի հրամանիս են սպասում:

— Հը՛, հը՛, հը՛, դառնապէս ծիծաղեցաւ Սմբատը գրաւորի խօսքերի վերայ, աղայ՛, ես շատ ղօջաղներիցը¹ չեմ, ես իմ գլուխս շատ չեմ գովում, համա իմացած կ'աց. պատիկ բղէղին էլ, որ ուզում ես բռնել, նա իր գլուխը պրծացնելու համար աշխատում ա մարդ կ'ծելու. դու ըսկի թռչունք վեր քցել ես, սալմայ² դիպած մի մատնաչափ ծիտն իր սպանողին քանի սողա, ուզում ա պատիկ կտցովը ցաւացնել ու ընէնց սատկել. հէր օրնա՛ծ, մի լաւ միտք արա՛, բաս ես մի ծտի, մի բղէղն չափ չկա՛մ, բաս իմ ձեռներս գոթրումացել են³. ընչե՛, չե՛ հաւանում, փշտովն էսպէս չե՛ն բռնում, ոտը որ վեր քաշեմ բերանը դաւ ձեղ արած՝ բա էսքան խալտի միջին ֆինն չե՛ դիպէլ, իմ բարութի⁴ մէջը հօջուր չե՛ լցրած էլել: Փշտովն էլ որ փըստ անց կենայ⁵, բաս էս կողքիցս քաշ արած ղզլեաշն թուրը քո լապղու թրիցը քօ՛ւ ա, բաս ըսկի սրանով գիլն շլինք չե՛մ թուցրել, բաս՛ ես շուն վախացնելու համար եմ քաշ տուել, բաս էս խանչալն ծէրն էնքան սրութիւն չունի՞, որ մի երկսիդ սրտի մէջը ցցուի: Ես հօ չե՛մ ասում, թէ քո մարդիկը կատուաճուտեր են⁶, օրինաւոր չանդուել էլ չեն կարող, ես դրանց ղօրութիւնը շատ եմ տեսել, որ անասապապ⁶ ու խեղճ՝ գեղացոնց վրայ փորձել են, իմ մէջքն էլ դրանց ղափու համն առել ա, համա աւատացած կաց, աղայ՛, որ անխելքութիւն ա ետրալու էլած⁷ արջին մօտենալը, ինչքան էլ սատկելուս ըլի, էլի շունչը փըշելու հրօպէին վայ՛ նրան մօտեցողին. էլ ի՞նչ երկարացնեմ, աղայ միւրա՛յ, թէ գլխիցդ չես ձանձրացել, որ անղեց մտար, դէնը դուս ի՛լ, ես էլ թողամ գնամ խաբարը տանելու:

— Ի՞նչ սպառնալիքներ ես տալիս, Սմբատ, հօ՛ տեսնում ես, որ դու մին ես, մենք վեց. աչքով անեմ թէ էէ, կը դառնան 66, 106, ես ի՞նչ գիտեմ, քանի քո սիրտը կուղի. բայց ես այդ չեմ կամենում, ես ինձանից ոչինչ չեմ անում, ես մի հրամանակատար մարդ եմ, երբում կերած չինովնիկ⁸ եմ, իմ եղբորս որդուն էլ չեմ խնայիլ, արի ինձ լսիր ու ղէնքդ թափիր, թոյլ տուր որ քեզ բռնեն: Ծերունի՛, եթէ սրան չես համոզել որ անձնատուր լինի, քեզ էլ

1 Քաջերից: 2 Հրացանի կոտորակներ: 3 Դօսանալ: 4 վառող: 5 Սխալի: 6 Անղէն: 7 վիրաւորուած: 8 Պաշտօնեայ:

մեծ փնտա կը հասնի, սրան էլ, ես խղճալով քեզ առաջուց ասում եմ:

— Ախար դեռ ասեցէք, ի՞նչ ա սրա մեղքը, մովրոնք ի՞նչ գտաւ յանցաւոր, ի՞նչ մարդասպան ճանաչեց ու դատում ա, էլ սրանից ի՞նչ բան ունի:

— Էդքանն ես էլ չգիտեմ, միայն այս կասեմ, որ մովրոնք էլ մեղք չունի, օրէնքի առաջին ամէնքը պատասխանատու են:

— Սմբատ, կամենում էր խօսել Խէչանը, բայց Սմբատն ընդհատեց:

— Ափու ջա՛ն, խօսքդ մի՛ խարջել, ես մտքումս դրել եմ, որ ընչանք քեզանից խաբար չտանիմ, իմ ջանս սաղ սաղ սրանց ձեռը չեմ տալ:

— Յառա՛ջ, եսսավուրէն՛ը, հրամայեց գրագիրն և ինքը մի կողմը քաշուեցաւ, յառաջ եկէք, մի՛ դիպչէք էս յանդուգն երիտասարդին, ճամփայ տուէք, թողէք անց կենայ, գնայ իր համբարը տեղ հասցնի, բայց չէ՛, ինչ որ ձեզ հրամայած է, դուք կատարեցէք, թողէք ամէն բանն էլ իր աչքովը տեսնի և այնպէս մանրամասն լուր տանի, թողէք քնայ պատմի, թէ խեղճ ծերունին գլուխն օղակի մէջն անց կացրած ժամանակը՝ հոգին փչելու՝ քանի՞ անգամ գլուտաց. թող քնայ ասի, թէ շատ կարելի է, որ այս ողորմելի բանտարկեալը մի քանի շաբաթից պէտք է ազատուէր, բայց այս գիշեր իւր պէս մի կամակոր երիտասարդի պատճառաւ խեղճութեամբ և ոչ ոք էլ վրէժխնդիր չի կարող լինիլ. գործն այնպէս է տարած, որ իբր թէ Խէչանին Նրեանայ բերդն ուղարկելու իւր մարդիկը ճանապարհիցը փախցրել են և հիմի հետքը չի երևում:

Մի եսսավուրէլ փէշի տակից մի կարճ պարան հանեց և երկու հոգւով մի քանի քայլ ծերունուն մօտեցան:

— Սպասեցէք, հրամայեց գրագիրը, նախ դուք երեք եսսավուրէնիդ հանեցէք ձեր ղէնքերը և այս անձնապատան աղայի յառաջը կտրեցէք, որ չհամարձակի մօտ գնալ, օրէնքի անունովը հրամայում եմ ձեզ՝ գործ դնել ամենայն ցօրութիւն, կեանք չխնայել, սպանուիլ, սպանել, միայն թէ արգելել սրան ծերին մօտենալու. դուք ծառայողներ էք, դուք պարտական էք արի, կրակի յառաջը գնալ, կատարեցէք ձեր պարտքը. փնտա չունի, թող սա ձեզանից մէկին սպանի, ինչպէս ինքն ասում է՝ արիւնն աչքի տակն է առել, բայց մինչև ձեզանից մէկի հետ իւր գործը կը պրծնէ, էս երկուսն էլ ծերունուն խեղդած կը լինին. վերջապէս մեռէք երեքդ էլ, ես էլ

Թող ընկնիմ ձեզ հետ, միայն թէ այս երկուսը ծերունու կեանքը բառնան:

— Ասցէ՛ք, ձեռքը բարձրացրեց Սմբատը, սպասեցէ՛ք, ես լաւ չհասկացայ, ի՞նչ ասեցիր դու, աղայ միրզայ մին էլ ինձ գլխի քցի՛:

— Այն՝ որ քո բռնուելովդ այս ծերունին մի երկու շաբաթից կարող է ազատուիլ, քննիչը գործը նորից արծարծեց և գտաւ, որ դու ես մարդասպանն, ինչպէս որ ինքզ Սշտարակումը խոստովանել էիր, երևեցաւ, որ խիշտն էլ դու ես սրած եղել: այժմ ինձ հրամայած է քեզ բռնել, ես ձիաւորուել էի Սշտարակ գնալ, լուր բերին, որ այստեղ ես. մովլոմն, երևում է, լաւ է իմացել քո կատաղի բնութիւնդ, ինձ հրամայեց, որ եթէ դու հակառակութիւն կանես և քեզնուքեզ չես բռնուիլ, ծերին խեղդենք, քեզ բաց թողանք, զրանով գործն էլ վերջանայ. կարելի է այնպէս յարմարեցնել, որ այնուհետեւ էլ մեղքը քո վիզը ձգել, վկաները պէտք է հաստատեն, որ Խէչանին Նրեանու բերդն ուղարկելուս դու մի քանի ձիաւորով եկել ճանապարհիցը փախցրել ես:

— Թէ որ ըտէնց ա, թէ որ էս խեղճ հալիւորը պտի ազատուի, ա՛յ էս իմ ասպապը¹, առէ՛ք, եկէ՛ք հիմի էլ կաներս կապեցէ՛ք, զինաթափ լինելով մօտ եկաւ Սմբատը:

Եսասավուրները կաները քամակիցը կապեցին և ոտքերս բխովեցին²:

— Ա՛խ, Սմբատ ջա՛ն, էդ ի՞նչ արիր դու, հազիւ արտասանեց ծերունին:

— Վ՛նաս չունի, ափու ջա՛ն, ես շատ ուրախ եմ, որ դու մի քանի օրից կը փաթաթուիս քո սիրեկաններին ու նրանց կը մխիթարես, ես մի գլուխ ունիմ, Թող ձեզ մատաղ գնայ, ասա Հեղնարին ու Հերիքնազին, որ Սմբատն ընչանք էսօր ախպօր պէս ա էլել իրանց հետ ու ախպէր էլ պտի մեռնի:

— Միամիտ տղայ, դու քո ոտքովդ ականատի³ մէջն ընկար, ըստոնք բոլոր քո բարեկամի սարքած բաներն էին, ըստուց յետը ոչ դո՛ւ կաղատուիս և ոչ ե՛ս, սեւ ու մու՛թն էկել ա իմ երեսէքանցը տարել:

Այդ միջոցումը ներս մտաւ բանտը միկիտան Սաքօն:

1 Զէնք: 2 փականքի մէջ դրին: 3 Որողայթ:

— Վա՛հ, էս ի՞նչ եմ տեսնում, էս ի՞նչ բան ա, աղայ միր-
զա՛յ, դու էս վախտ էստե՞ղ, Սմբատը զնջւած՝ ընչե՞հ համար, զար-
մացած հարցրեց Սաքօն:

— Դո՛ւս, դուս կորի՛, անաստուած, անխղճմտանք, անհոգի՛,
անհաւատ, ո՛ւր ես եկել, ինչ անելու էիր՝ արիր, թէ Խէչանի
մէքերին տէր չդառար, նրա տունը հօ՛ հիմքից շուռ տուիր, էլ
ի՞նչ ես ուզում, ընչե՞հ ես եկել, հերիք չի արածդ՝ հիմի էլ եկել
ես աչքովդ տեսնես, ուրախանա՛ն, ճչաց Խէչանը Սաքօյի վե-
րայ:

— Աղայ Խէչա՛ն, կեղծաւոր դէմք առաւ Սաքօն, թող Աս-
տուած իմ դուռը բերի, ինչ որ ես քեզ համար կամենում եմ, չգի-
տեմ՝ ընչո՞վ ես քո աչքին փուշ եմ դառել, Սմբատին հարցրո՛ւ,
նա քեզ կասի իմ արածները, էս աղայ միրզին հարցրո՛ւ, էս եւ-
սովուներիցը մի մին խաբար ա՛ռ, ամէնքն էլ քեզ կասեն, թէ ես
ի՞նչ եմ ցանկացել ձեզ համար ու ի՞նչ եմ արել, հարցրո՛ւ թէ
ո՞վ էր որ մովրովից խնդրեց քո աղջկայ կամքը կատարելու ու
Սմբատին մի անգամ քեզ մօտ թողալու հրամանն առաւ:

— Բոլո՛րը լսեցի, բոլո՛րն էլ իմացայ դու էիր, դու արիր, որ իմ
աղջկաների աչքերը ձամփին թողաս. էս տղէն էր իմ տան տղամարդը,
արիր՝ որ սրան էլ ձանգդ քցես ու հգուց առաւօտ գնաս օձի պէս
ներս սողաս իմ տունը, սուտ ու ղորթ խաբարներ ասես, քեզ սրտա-
ցաւ շանց տաս ու ջահէլ աղջկաներին խաբես. մի օր էլ բալքի՛,
քո չար մտքի դրածին հասնիս, բայց իմացի՛, մարդակեր զազա՛ն,
որ քո մտքինդ գլուխ չի գալ, Խէչանի մի ծղնօտն էլ չես կարող
ձանգել, որ աչքդ կոխես:

— Խեղճ հալիւոր, ես քեզ զնամիշ չեմ անում¹, կարեկցել
ձեւայրեց Սաքօն, մի օր դու ինքդ քո բերանովդ կասես, որ սխալ
էիր, բայց ես զարմանում եմ, թէ էս ի՞նչ բան ա, որ էս խեղճ
Սմբատին բռնեցին. ես, ՚ի հարկէ, գիտէի, որ սա իրիկունս բանտն
եկաւ, մովրովիցը հրամանն ես էի առել. շատ որ ուշացաւ, սիրտս
կասկած ընկաւ, միամիտ վերկացայ, գամ տեղեկանում թէ Սմբատն
ո՛ւր մնաց, մին էլ աչքիս էս թամաշէն² ընկաւ. խնդրեմ ուսա,
աղայ՝ միրզայ, էս ի՞նչ փորձանք ա, ի՞նչ նոր խաբար ա:

— Այն է, որ օրէնքով Սմբատը մեղաւոր է, եո Աշտարակ էի

1 Մեղադրում: 2 Տեսարան:

գնում սրան բանտարկելու, լսեցի որ այստեղ է, ներս եկայ և բռնեցի:

— Ո՞վ արեց էդ քննութիւնը:

— Ես և Նրեանից Խէչանի գործի համար զրկած նոր չինոֆնիկը:

— Ձե՞ր ընիլ, որ գնանք նրան խնդրենք Սմբատին արձակի:

— Նա հէնց այս երեկոյ գնաց:

— Քեզ չե՞ կարելի խնդրել, որ արձակես Սմբատին, թէ որ սա էլ բռնուեց, էդ խեղճ ծերի տունը կը քանդուի. տանը մնացին երկու ջահէլ աղջկներ ու մի չորացած պառաւ կնիկ:

— Էդուց գնալու եմ այն երկու աղջկներին էլ բանտարկելու:

— Վա՛յ գլխիս, ծուաց ծերունին, տեսա՞ր, Սմբատ ջահէ:

— Ա՛խ, կատաղաբար ատամները կրճուեց Սմբատը, պրծար իմ ձեռքիցը, միկիտան Սաքօ՛, դու բարեկամութիւնի անումով մեր տակը ջուր կապեցիր ու բանն էս տեղը հասցրիր:

— Դու է՞լ աւատացիր, Սմբա՛տ, արդարացաւ Սաքօն, վնաս չունի, մի օր ես ձեր առաջին կարգարանամ. աղայ միրզայ, վարձաւ Սաքօն դէպի գրադիրը, թէ որ հիմի գնամ մովքովին խընդրեմ, էս տղին ու էն աղջկներին ազատելու հնարք կայ:

— Մովքովը չէ՛ նաչանիկն էլ չի կարող ազատել գործը փոխուել է:

— Բաս ի՞նչ պտի անենք, չե՞ կարելի որ չբռնած գործը քննես:

— Բայց եթէ փախչին, ի՞նչ կանենք, ո՞վ պատասխան կը տայ:

— Ե՛ս, ես իմ գլուխս օրէնքին մատաղ կը տամ, սրանց տեղակ Սիբիր կերթամ, թէ որ սրանք փախչին:

— Պէտք չի, ինձ հարկաւոր չի, ես քեզանից ողորմութիւն չեմ ուզում, մէջ ընկաւ ծերունին, զլնովդ դիպչի՛ քո արած լաւութիւնը, սատանայ Սաքօ՛, չէ՛, աղայ միրզայ, չէ՛, սրա խօսքը պարանի մի՛ դնիլ ինձ բռնել էք, փեսացուիս էլ բռնեցիր, վեր կաց գնա՛ իմ աղջկան էլ, իմ քուռն էլ, իր աղջկանն էլ բռնոտի՛, իմ տունը, իմ մէքերը վանքական արա՛, իզ ու թողը՝¹ կտրի՛, էս

օձի ճուտի՝ ձեռք մի ծեղ մի քցիլ, աղանջաք եմ անու՛մ քեզ, ոտներդ եմ ընկնու՛մ:

— Աղայ միրզայ, խօսեցաւ Սաքօն, խեղճ Խէչանը մի քիչ գազազած¹ ա՛ խօսում, սա մեղք չունի, քանի ամիս ա՛ մարդի, աւրելի երես չի տեսնում, իր շուաքիցն էլ կանկածումա, ողորմելն հէնց գիտի, թէ ով որ իր համար լաւ ա խօսում՝ նա ա իր տակը փորողը, ես քեզ խնդրում եմ, դու սրա ընտանիքին խնայի՛, ես ինքս գամին² եմ ընում, որ ոչ Սմբատը, ոչ էն աղջկները չեն փախչել, թէ կուզես՝ դրի, ես տակին ձեռք քաշեմ. դու քո ձեռիցն եկածը սրանց համար մի խնայիլ, ես քո լաւութիւնը կը վճարեմ, դու հէնց հիմի Սմբատին բաց թող ու էս հալւորի գործի համար էլ լաւ գլուխ դի՛ր:

— Ես զարմանում եմ, Խէչա՛ն, Սաքօն իր գլուխը ձեր համար յետ է դրել, դու սրան հայհոյում ես, այս ի՞նչ բան է, դու ի՞նչ ես ասում, Սմբա՛տ, հարցրեց գրագիրը:

— Ես էն վախտը կը հաւատամ դրա խօսքերին, պատասխանեց Սմբատը, թէ որ էս սհաթս էս ձեռից ոտից ընկած հալւորին ազատիլ տայ, դրա ու իր ընտանիքի համար գամին ընի ու ինձ թողայ՝ մնամ դրա տեղը բռնուած:

— Թէ որ դու սրտով էդ ցանկանում ես, Սմբա՛տ, ասաց Սաքօն, ու թէ որ էդ կարելի ա, ես կը խնդրեմ աղայ միրզին, թող քո սրտի ցանկութիւնը կատարի, բայց աւելի լաւ կը ընէր, թէ որ դու, աղայ միրզայ, իմ գամինութիւնովս բոլորին էլ բաց թողայիր:

— Ո՛չ, օրէնքը չի հրամայում, ասաց գրագիրը, կամ Խէչանը, կամ Սմբատն ու Խէչանի աղջկները:

— Բաս ո՛րն իրանք կամենան, ես պատրաստ եմ, ձեռքը կըծքին խփեց Սաքօն:

— Ափու ջա՛ն, դարձաւ Սմբատը դէպի ծերունին, ասա թող քեզ ազատեն, դնաւ տունը, ես մնամ էստեղ ձեր տեղակ:

— **Չէ՛**, բալէ՛ս, չէ՛, Սաքօյի խնդրով արքայութիւն էլ չեմ ուզում դնալ:

— Միտդ բեր, Հեղնարին, Հերիքնաղին, մոտծի՛, թէ ի՞նչ ուրախութիւն կը ընի նրանց համար, երբ որ քեզ կը տեսնեն:

1 Յուսահատ: 2 Երաշխաւոր:

— Քո արիւնի զնո՞վը պաի ճարեմ էդ ազատութիւնը, Սմբատ:

— Ա՛խ, ափու ջա՛ն, ես ջահէլ եմ, կը քաշեմ, Աստուած ինձ չի կորցնիր:

— Չէ՛, որդի՛, թէ որ ազատուելու ա՛ դու ամէնիցս շատ իրաւունք ունիս, դու զուր տեղն իմ խաթեր կրակումն էրուում ես, բայց թէ ինձ կը լսես՝ Սաքոյի տարած արքայութիւնն էլ մի՛ ուզել:

— Ա՛խ, ափու՛, ես ինձ համար ոչինչ չեմ ուզում, ես քեզ խնդրում եմ՝ խօսք տաս քեզ ազատեն:

— Ո՛ւմ ձեռովը, միկիտան Սաքոյի՞, հարամկեր արէնխում Սաքոյի՞, հը՛, հը՛, հը՛:

— Արկար սպասելու ժամանակ չէ, տնօրինեց զրազիրը, սըրանք արժանի են էս պատժին, զնանք մեր գործին, եսասովուննէր, տարէք այս երիտասարդին միւս բանտը, կսպեցէք սիւնիցը և այս գիշեր թող սիւնին փաթաթուած՝ կանդնած մնայ, իսկ մենք զնանք Աշտարակ, այս տեղից, լուսադէմին աղջիկներին բանտարկենք. զնա՛նք, Սաքօ:

Եսասովունները Սմբատին քարշ տունն, ամէնքը ձեացրին, իրեւ թէ, դուրս են գնում:

— Խէչան աղայ, խօսեցաւ Սաքօն, էս ի՞նչ իրասածութիւն ա, որ դու արիր, հերիք չի՛ ինքդ բռնուած ես, քո խեղճ աղջկաների, էս պատուական տղի արնի մէջ էլ մտար, արի՛ կոտորուի՛, խնդրենք աղայ միւզին՝ բաց թողայ Սմբատին:

— Շատ զորթ ես ասում, գլուխը կախած պատասխանեց Խէչանը, ես իմ երեխէքանց ու Սմբատիս մահապարտն եմ ուզում դառնալ, իմ մեղքի համար սրանց էլ եմ ուզում պատժիլ տալ. լսի՛, Սաքօ՛, թէ որ սրտինդ էլ էդ ա, ինչ որ լեզունդ ա, ես քո առաջին ոտով գլխով մեղաւոր եմ, թէ չէ լեզուդ ուրիշ ա՛ սիրտդ ուրիշ, թող Աստուած քո դատախազն ընի՛, ես չէի ուզում կոտորուիլ, իմ ընտանիքի խաթեր էլ չէի գլուխ ծռիլ, թէ որ Սմբատը մէջ տեղ չընէր. հիմի ես կոտորուում եմ, ես խոնարհում եմ, ես ըստուց յետը քեզ ինձ բարեկամ եմ ճանաչում ու խնդրում եմ, որ իմ երեխէքանցս ու Սմբատիս ազատիլ տաս:

— Ոչինչ, աղայ Խէչա՛ն, ես քեզ վրայ չեմ նեղանում, ոնց որ ասեցի, իմ արած ծառայութիւնը դուք յետոյ կը հասկանաք, ես ուրախութիւնով իմ շինքն եմ առնում Սմբատի ու քո աղջկների զամինութիւնը: Աղայ միւզայ, յատուկ խնդրում եմ, որ էս ջահէլ

տղին բաց թողաս, Խէչան աղի աղջկներին չբռնես ու աշխատես գործը սրանց օգտին փոխել, խնդրեց Սաքօն:

— Եստովութիւն, յետ արեք այդ երիտասարդին, հրամայեց գրագիրը, այս օրուանից, Խէչան աղայ, ՚ի պատիւ Սաքօյի ևս էլ ձեր բարեկամների շարքումն եմ: Եթէ Սաքօն ձեզ օգնում է, այդ նշանակում է, որ դուք անպարտ էք:

— Աստուած քեզ վարձահատոյց ընի, աղայ միրզայ, Սաքօ ջա՛ն, դու էլ բաշխի՛ ինձ, ձեռքը ձգեց ծերունին:

Սաքօն բռնեց ու համբուրեց:

— Տէր Աստուած, դու փոխմանութիւն¹ չտաս, աչքերն երկինք բարձրացրեց ծերունին և Սաքօյի գլուխը համբուրեց:

Եթէ ծերունին ինքը գողգողում չը լինէր, նա կզգար Սաքօյի դողոցը, որ վերջին համբոյրի հետ նրա անձի մէջ ընկաւ: Բայց Սաքօն շատ շտապով իրեն ուղղեց և դարձաւ դէպի գրագիրը:

— Աղայ միրզայ, մի խնդիր էլ ունիմ, չե՞ր ընիլ, որ Խէչան աղի ձեռներն ու ոտներն էլ զնջլից ազատես ու հրամայես, որ հանգիստ պահեն, թէ որ գործը քո ձեռին ա, էդ մի ողորմութիւնն էլ արա՛:

— Կարելի է, հրամայեց գրագիրն և ծերունու կապերը քակուեցան:

Միքատը շտապեց գնաց այս աւետիքն Աշտարակ տանելու, իսկ Սաքօն ձեռք բերեց Խէչանի մօտերմութիւնը: Այնուհետև օրը մէկ էր, Սաքօյի ելեմուտը տասը:

Սաքօյի խնդրանօք Միքատը յաճախեցրեց իւր այցելութիւնները Խէչանի մօտ, որի սենեակն էլ փոխեցին, երեկոները լոյս էլ տուին և տաք կերակուր էլ վճռեցին:

Նա ապրում էր իբրև մի միայնակեաց:

Սաքօյի ասելովը մօտենում էին Խէչանի ազատութեան օրերը:

1 Զղջումն:

Լ.Ջ.

Ս Տ Ո Ւ Ե Ր Ը , Կ Ա Մ Ա Ն Կ Ո Չ Հ Ի Ի Ր

Մենք թողնեք Խէչանին կալանաւորելուց յետոյ նրա տունը խառնաշփոթ դրութեան մէջ, Սմբատից միայն իմացանք, թէ Հեղնարը սպանութեան գիշերը զառանցանքի մէջ է եղել, իսկ միւս օրը հօր շղթայուին իմանալով, վեր է թռել տեղիցը և տան մէջ վայր ընկել:

Ահա այդ օրից Հեղնարն անկողնից չվեր կացաւ, շարունակ տաքութիւնը և հօր կսկիծը նրան հալ ու մաշ էին անում, շատ գիշերներ բոլորովին անքուն էր մնում, ինքը տանջուում և իւր հետ իրեն նայողներին էլ տանջում էր:

Պառաւ Մարիամը ոտքի վերայ իսպառ չորացել, կմախք էր դարձել, եթէ Հեղնարին պէտք գալու կարիքը չգտար, շատ կարելի է ինքը վաղուց մի օր առանց հիւանդութեան յաւիտեան աչքերը փակած կը լինէր: Սմբատը դարձել էր այս տան մշտական անդամը, նրա յարաբերութիւնները աղջկանց հետ բոլորովին եղբայրական էր. Հերիքնագն իւր կեանքը միանգամայն նուիրել էր Հեղնարի պահանջներին. երեք հիւանդապահներն էլ անքնութիւնից և անհանգստութիւնից թարշամել, դաւկացել էին, ոչ Սմբատի առուգութիւնը, ոչ Հերիքնագն քնքոյշ գեղեցկութիւն և ոչ պառաւի կայտառութիւնը կար: Մարիամը շատ անգամ ստիպում էր իւր աղջկանն ու Սմբատին գլխները փոքր միջոց բարձին դնել, բայց ինքն էլ նոյնն էր լսում մէկից կամ միւսից: ձարը կտրում էր, ինքն էր աչքերը քիչ ժամանակ փակում և դէմք ցոյց տալիս, իբրև թէ քնած է, բայց իրօք, սատանէն կը քնէր՝ նա, ոչ:

— Դէ, հիմի հերթը ձերն ա, ևս շատ քնեցի՝ քնջացայ, գըլուխս օխտը բեռը դառաւ, խնդրում էր Մարիամը, հիմի էլ մի քիչ դուք քնեցէք:

Բայց նոքա ևս միմեանց խաբում էին. շատ էլ գուցէ, ուզում էին քնել, ո՞ւմ քունը կը տանէր. կիսակենդան հիւանդն օրըստօրէ դէպի վառն էր գնում, իւր տաքութեան հետ մի խեղդիչ հազ էլ սկսաւ, որ բռնելուս գլուխն երկու կտոր էր անում. այդ բանը միանգամայն մորթ և ոսկր շինեց նրան. էլ տեղից վեր կենալու հնարաւորութիւն չկար:

Թոշկաց օգնութեան գիւմէլը դեռ մեր քաղաքներն էլ նոր է

մանում, դեռ հասարակ ժողովուրդը դեղերով բժշկութիւնը համարում է խաբեբայութիւն . ո՛ր մնաց, որ գիւղերումը Հիպոկրատի որդիքը միայն պաշտօնապէս գաւառապետների մօտ են նշանակուած և պէտք են գալիս սպանուածներին բժշկական քննութեանց վկայականներ տալու դատաստանական գործոց համար : Այս բանումն էլ, ճիշդ աղբիւրից կարող եմ ասել, որ նոցա վկայութիւնները հիմնուում են շատ անգամ իւրեանց ուղեղում ստեղծած պատճառների վերայ, հարիւրից մէկին դեռ բժիշկը չի կտրատում և զննում. մի քանի մանէթներ, քանի մի ամսուան ապահովութիւն՝ և ահա անակնկալ պատճառներից դիակն առանց անհանգիստ լինելու և բըժըշկի դանակի սրութիւնը փորձելու աւան ուում է հողին, իսկ գործի հետ կարուում է մի թերթ լատինական բառերով և մեզ մահկանացուներին համար անհասկանալի բացատրութիւններով :

Ղարը մնացել էին թիւ բացանոցները, աղօթողները, նեադնողները, գրբացներն ու Նարեկ կարդացող ծերունի քահանայքը :

Մարիամի պարագմունքներից մինն էլ այդ էր, բացի սովորական այցելու հարեան բարեկամներից, այս ծակ մարգարէները տանիցը ոտ չէին դուրս դնում : Ջերմեռանդ Մարիամն էլ ջվաշներով ալիւր, քթոցներով չիր և կարասներով գինի արաղ էր այդ խաբեբաների փորն ածում : Ել Մոյնու սուրբ Գէորգ, Յախնու սուրբ Գէորգ, Կոշայ սուրբ Գէորգ, Բերդի սուրբ Գէորգ, եո ի՛նչ գիտեմ, Նորազաւթու սուրբ Գէորգ չմնաց, էլ մեռելյարոյց, աւետարան, Թուխ Մանուկ, Աղջաղալայ գիւղի պառաւի տուն չմնաց, խունկ ու մոմեր, մատաղներ էր, որ ղրկում էր, դեռ օձ ման ածող օջաղօլլու խորհրդով մի երկու պարսկական մէջիդների էլ սպիտակ ղօշեր¹ ղրկեց, բոլորը՝ բոլորն էլ անօգուտ : Հեղնարը, կարծես, մոքումը ղրկէ էր պարկած տեղիցը չվեր կենալ :

— Ափու ջա՛ն, ա՛խ, եարաբ² ո՛ր ես :

Հեղնարի այս բացականչութիւնները ոչ միայն լսողի սիրտն էին կտրատում, իրան՝ հիւանդ աղջկանն էլ այն աշխարհն էին տանում ու յետ բերում, իսկոյն հազը սաստկանում էր և մերձ ՚ի մահ վայր ձգում :

Շատ խորհրդակցելուց յետոյ Հերիքնապն ու Սմբատն եկան այն եզրակացութեան, որ պէտք է շուտ շուտ հնարովի լուրեր և աւե-

1 խոյ, 2 Արդեօք :

տիքներ բերել հիւանդին հօրիցն և այս բանովը բաւականին թե-
թեւացրին նրա ցաւերը :

Ս'ի օր Սմբատը տուն էր գալիս և յայտնում, որ եասավուլի
ասելովը ափուէն բոլորովին ազատ է, միայն թէ դեռ մովրովի մօ-
տից հեռանալու իրաւունք չունի. միւս օրը՝ թէ քննիչը գործը
վերջացնելու վերայ է և այս քանի օրս նա բոլորովին կը վերադառ-
նայ, երրորդ օրը նամակ էր բերում, կարդում հօր կողմից գրած,
որով յայտնում է իւր հանգիստ վիճակն և խնդրում է չհոգալ իւր
համար. միւս օրն ինքը տանուտէրն էր տուն գալիս և այս ըոպէիս
Խէչանի մօտից գալն և նրանից բերած ողջոյնը յայտնում :

Այս բաներն սկզբումն իւրեանց բարեբեր ներգործութիւնն
էին ունենում, բայց 'ի վերջոյ Հեղնարը կասկածի տակ ընկաւ.
նա նշմարում էր իւր պահապանների երեսի թանձր տրտմութիւնն
և դրանից գուշակում էր, որ իրան մոտի յոյսերով են պահում:
Նրբ այդ կասկածն էլ շինծու և ուրախալի դէմքով փարատեցին, մի
ուրիշ կողմից Հեղնարի կասկածները սաստկացան. օրերն անց էին
կենում, խոստացեալ ազատութեան ժամանակները մի քանի անգամ
լրացել էին և դեռ իւր աչքը ճանապարհին էր :

Վերջապէս ինչպէս ինքը Սմբատը պատմեց Խէչանին, որ Սա-
քօն կարողացաւ ոտքը ներս դնել Խէչանի տունը և այն յուսովը,
որ իրանք մինչև հիմի հիւանդին էին պահում, նոյն յոյսը Սաքօն
դրանց տուեց և զանազան ստայօդ պայմաններով փողեր էր, որ
դուրս կորզեց :

— Ի՛հ, մտածեց Սաքօն, այսուհետև ձեռներս պտի լուանամ,
էս աղջիկն ինձ համար պաս էլաւ, դժար՝ թէ սա վեր կենայ տե-
ղեցը, հիմի ինձ հարկաւոր ա, քանի հալիւորը բռնուած ա՝ նրա
կարողութիւնը դուս ծծել :

Սաքօն լաւ գիտէր, որ Խէչանի համար իւր ընտանիքը ոչինչ
չեն ինայիլ և ձեռք առաւ այդ յաջող հնարքը, ու պէտք է ա-
սել, որ նպատակին հասաւ :

Հերիքնազը թէպէտ սկզբումը շատ հակառակեց, մի ներքին
հակակրական ձայն նրան ասում էր, որ այդ ժանտախտը տուն թող-
նելու չէ, բայց տանուտէրի համոզմամբը Հեղնարի ստիպմունքին
չկարողացաւ ընդդիմանալ : Սաքօն տուն մտաւ և իւր շողքորթ
ըզովը հիւանդի սրտումը կրկին յոյս զարթնացրեց : Այս պատ-
ճառաւ Հերիքնազը հոգ էլ չէր անում, թէ Սաքօն խարդախու-

թիւնով է փողերը դուռ ծծում. զգալի օգուտն այն էր լինում, որ հիւանդը թեթեւութիւն էր զգում և այս բաւական էր :

Շատ գիշերներ Հերիքնագն ու Սմբատը ժամերով նստած հիւանդի մօտ, նրա քնած ժամանակը կամաց խորհուրդ էին անում, հնարներ էին մտածում Խէչանին ազատելու, բայց ոչ մի եղբակացու թեան չէին կարողանում գալ : Գիւղացիք ու տանուտէրն էլ վախենալով մոլորով վրէժխնդրութիւնից, խորհուրդ չէին տալիս բարձր իշխանութեան, դիմելը : Գործը մոլորով ձեռին էր, նա կարող էր այն տեղը բերել, որ մի օրուան մէջ Խէչանին ազատելու, Սիբիրը ղրկելու կամ հրացանով ծակծկելու վճիռ կայանար : Ելի՛ ամենից օգտաւէտը Սաքոյի ձեռքով փողի շնորհիւ բան տեսնելն էր :

Ահա գլխաւոր պատճառներից մինը, որ Հերիքնագը արտաքուստ միայն ընդունելութիւնը էր ցոյց տալիս Սաքոյին և զսպում էր իւր իրաւացի զրգուռած կիրքը :

Խեղճ Հերիքնագ, չգիտէր, թէ փորձուած Սաքոյի աչքից չէր փախել իւր պատրուակուելը. ապա եթէ այդպէս չլինէր, Սաքոն վաղուց իւր մեքենաները լարած կը լինէր նրա դէմը. Սաքոն շատ լաւ նախատեսում էր, թէ Խէչանի հաստատութիւնն ի վերջոյ ո՛ւմ է մնալու : Սաքոն իւր մէջ հաստատապէս վճռել էր, որ Հեղնարի կեանքն երկարատեւ չի, թէ ջերմը փոխուել է թոքախտի, կամ ինչպէս իրանք ասում են, ճլելքի, թէ Հեղնարի գերեզմանը մօտենում է և թէ օրինաւոր ժառանգն իւր առաջին պտըտող մարդասպան գեղեցկուհին է, որ կայ :

Այսքանը գիտէր Սաքոն, իւր մի ոտքն էլ ամէն օր Խէչանի վերի անկիւնումն էր, Հերիքնագն հետ էլ ժամերով միայնակ անցկացնելու միջոցը ձեռքին ունէր և չէր լարում իւր մեքենաները, գիտէր որ իւր ատամները փուխը են այդ պոչովատիկը կռծելու համար և իւր ջանքն անօգուտ պիտի անցնի. Հերիքնագն իրան սիրողը չի, նրա հաստատակամութիւնը ոչ ոք դրդուել չի կարող :

Միակ միջոցը, որով Սաքոն իւր նպատակին մասամբ հասած պիտի լինէր, իւր բռնած ճանապարհն էր : Գեռ քանի Խէչանի այգիների և արտերի բերքը չէր պրծել, ուրեմն և փող կար տանը, նա տնեցոնց կը խաբէր, այդ եկամուտից գոյացած զուտ դրամը կը յափշտակէր, վերջն երբ այդ պրծաւ, նորա ընտանեաց ձեռքովը Խէչանի մօտ մուտք կը գտնէր ու փողի տոպրակը կը դատարկէր :

Ահա ի՞նչ էր նրա ծրագիրը :

Բայց մեզ յայտնի է, որ Սաքօն Խէչանի բանտարկուելու օրից չկարողացաւ ներս սողալ նորա մօտ և այդ մեծ ցաւ էր սրբափն: Իսկ որովհետեւ ինքը խօսք էր տուել մովրովին Խէչանին ճշնշելով՝ նրան իւրեանց ճանգը ձգել, Սաքօն ամօթով էր մնում իւր պաշտպանի մօտ:

Մի քանի անգամ մովրովը սաստիկ յանդիմանեց միկիտանին, որ ինքը նորա յորդորանօքը անմեղին իբրեւ մարդասպան բանտարկել է, իսկ հիմա անկարանում է նորա կարողութիւնից օգուտ տեսնել:

— Սաքօն իր միտը կուտի ու մտքի զրածին կը հասնի, աղայ ջան, աչքներս լիս, տուն եկաւ միկիտանը մովրովի մօտ, ոտս տուն դրի, հիմի Խէչանն իմ թօռի միջին ա:

Նա պատմեց մովրովին իւր յաջողութիւնը և Խէչանի տանը ել ու մնաւ անելը:

Այնուհետեւ շաբաթական մանր վաճառականաց ապառիկի նրման Խէչանի տանից շահուած փողի կէսը մովրովի գրպանն էր մտնում, միւս կէսը Սաքօյի գրամարկղը:

Երբ Սաքօն տեսաւ, որ Խէչանի տանն էլ ոչինչ չի մնում ծախելու և փող չինելու, Սմբատին Խէչանի հետ տեսակցելու իրաւունքն առնելն աւետեց:

Միակ հնարքը, որ պէտք է պսակէր Սաքօյի աշխատութիւնը, Խէչանի հայրական զգացմունքը գրգռելն էր. միակ տղամարդը, որ յարմար էր Խէչանի տան համբաւը ճշգրտութեամբ իրան հասցնելու, Սմբատն էր: Այս կերպով միայն Սաքօն կարող էր թէ Խէչանի ընտանեաց կասկածը փարատել և թէ նորա բարեկամութիւնը, և կարողութիւնը շահուել:

Եթէ ընթերցողը դժուարացաւ հասկանալ, կամ կասկած ունի բանտի դուռը չոքէ չոք անցնող լրտեսի անձնաւորութեան վերայ և նրա վերայ ճիշդ տեղեկութիւն առնել ցանկանում է, ապա թող միամտուի, որ այն գիշերաշրջիկը ոչ այլ դք էր, և թէ ոչ ինքը միկիտան Սաքօն: Նա ինքն էր՝ ի հարկէ Սմբատին բերել տուել, իւր տնօրէնութեամբն էր եսասալիւղ ներս տարել աղային ճերդհու մօտ և դուռը վռէն փակել, իրան՝ Սաքօյին էլ շաա հետաքրքիր էր Խէչանի ու Սմբատի մէջ եղած խօսակցութիւնը:

Սաքօն ականջ դրեց բանալու ծակովը, լսեց և գոյնը տուեց: Նա գուշակում էր, որ Խէչանը ամէն թշուառութեանց պատճառը կարող էր իրան համարել ու կասկած տանել, բայց այսպէս ման-

լաւմանաբար մի առ մի ամէն բանին տեղեակ լինելը Սաքոյի մոքոնն երբէք չէր անցնել :

Խէչանն այնպէս տեղն ու տեղը պատմեց ամէն բանը Սմբատին, որ ոչինչ վկայութիւն չէր հարկաւոր, օրէնքի առաջին իրողութիւնը յայտնուելուն պէս Սաքօն էլ մովրոնն էլ կը դատապարտուէին :

Սմբատին այս բոլորից բանտարկել տալը Ահա ի՛նչ ծնաւ Սաքոյի մոքոնը: Մի երկու քայլ յետ կացաւ նա իւր դարանից, ուղղում էր գնալ մովրովիցն այդ իրաւունքն ստանալ, բայց կանգ առաւ. մի նոր ինդիր ծագեցաւ նորա մէջ :

Սմբատին բանտարկելը շատ զգալի միջոց է, հարցը կը ծանրանայ և բարձր իշխանութիւնի ականջը կը հասնի. վտանգաւոր ձեռնարկութիւն է այս, պէտք է Սմբատին ազատ թողուլ, պէտք է Խէչանի տանից երեստեղը չկտրել, պէտք է ամէն հնարք ՚ի գործ դնել, Խէչանին ստիպել, որ իւր՝ Սաքոյի բարեկամութիւնն իրան համար կարեւոր համարի և այն՝ նոյն երեկոն չըւսացրած :

Սաքօն երկար մտածել չէր սիրում, նա ձեռաց գտաւ մեզ յայտնի հնարքը՝ Սմբատին բանտարկելը, աղջիկներին կալանաւորելու սպառնալիքը, դրադրի քննչական իրաւունքի տէր լինելը և ՚ի վերջոյ իւր՝ Սաքոյի երաշխաւորութեամբ Սմբատին ու աղջիկներին ազատ թոյլ տալը :

Այն մի քանի բոլորէն, որ Խէչանին արդարացի կասկածի մէջ ձգեց իւրեանց խօսեցածը լրտեսելու մասին, այն մի քանի բոլորէն բաւական եղաւ Սաքոյի համար մովրովին քնած տեղիցը զարթնացնել և իւր մտադրութեան բառացի կատարուելու հրամանն ստանալ :

Ընկճուեցաւ, յաղթուեց Խէչանը և իւր ձեռքոնն իւր կարողութեան սպառուելուն օգնեց :

Սմբատի գնալու միւս առաւօտից սկսած՝ Խէչանի մուրհակներից օրը մի երկուսը Սաքոյի ձեռքն էին անցնում և փողերը մովրովի հետ կիսուում:

Եւ դուռն էր բացուել Սաքոյի և մովրովի համար, բազմը նրանց ծիծաղացել էր, Խէչանի համար էլ այս մեծ ուրախութիւն էր, նա Զէյփումը բոլորովին ազատ էր ապրում, Սմբատի այցելութիւնները շաբաթը մի երկու անգամ լինում էին, Խէչանն իւր ընտանեաց բարի համբաւն անդադար առնում էր, էլ ի՞նչ հոգն էր նորա թէ, իւր փողերը գնում էին :

Սակայն ի՞նչ կայ աշխարհումս յարատեւ . աշխարհս մի անիւ է, որ շարունակ պտոյտ է անում, դարձաւ և մովըովի բաղդի անիւք . Երևանու նահանգը մի նոր քննիչ գալու համբաւն իրան հասաւ :

Խեղճ մովըովը կարծեց, թէ այս քննիչն էլ իրանից յառաջ եկած շատերի նման պիտի շոշափէր ծառայողներին քսակի բերանն և ուրիշ ոչինչ . այդ պատճառաւ էլ մեր խելացի մովըովը առաջին գործն արեց Խէչանին շղթայէն ու առանց գործի որպիսութիւն իմաց տալու, առանց գործերը հետը դնելու, Խէչանին մի համառօտ առաջարկութեամբ Երևանայ բերդն ուղարկելը, մինչև քննութիւնը վերջանալը : Իսկ Խէչանի գործերը պատառեց ու ոչնչացրեց, հաւաստի գիտելով, թէ քննիչ հեռանալուց յետոյ կարող է անարգել արձակել տալ կալանաւորին կամ կրկին իւր մօտ պահանջել :

Այս յուսով մովըովն իւր միւս գործերն էլ կարգի չբերեց, բայց շատ զոջաց . բանից դուրս եկաւ, որ այս նոր քննիչն իւր նախորդներին ոչինչ բանով նման չի եղել : Մի առաւօտ եսասավուրդ վստահաբար մօտեցաւ մովըովին ու զարթնացրեց, մի քանի խօսքով իմաց տալով, որ քննիչն եկել, իրաւարանը կողպել ու իրան ապաստում է :

Ամպերը հաւաքուեցան մովըովի գլխին, առաւօտը նորա համար մուլթը թուեցաւ, աչքերը սեւացան և այդ դրութեամբը ներկայացաւ դաժան ու անկոչ հիւրին :

ԼԷ.

Ք Ն Ն Ի Զ

Մարդս չի իմանում, թէ վաղն իւր գլխին ի՞նչ պէտք է գայ . նա որ այսօր երջանիկ է, չի մտածում, թէ կարող է մի տարուց, մի ամսից, մի ժամից յետոյ վերջին թշուառը դառնալ : Անպատրաստ չբաւորը, որ իւր կեանքը անբաղդութեան շղթայի մէջ կաշկանդուած է համարում, յանկարծ մի չնչին պատճառից տեսնում է իրան երջանկութեան ծայրին կանգնած :

Բայց այսպիսի հազարաւոր օրինակները, մեր աչքի առաջին

ամէն օր պատահած կեանքի փոփոխութիւնները մարդուս վերայ սակաւ տպաւորութիւնն են անում. բաղդաւորը էլ վաղուան համար չի ուզում մտածել, անբաղդն էլ իրան յաւիտեան կորած է համարում:

Եթէ մարդս այս բանը կարողանար առանց ուշադրութեան թողնել, եթէ աղքատը չյուսահատէր իւր ներկայ դառն դրութեան վերայ, եթէ հարուստը միշտ աչքի առաջ ունենար այս փոփոխութիւնները, այսքան զեղծումներ չէին պատահիլ, անսակութիւնը արհամարհած չէր լինիլ, իրաւունք, արդարութիւն և պարտաճանաչութիւն իրանց նշանակութիւնը պահպանած կը լինէին և մարդկութիւնը իւր բռնելքը ընթացքից չէր շեղուիլ:

Մարդուն տուած է գործել, աշխարհքիս բարիքը վայելելու, երջանիկ կեանք անցնելու համար քրտինք թափել, տքնիլ, դուխը վտանգի ենթարկել, բայց արդարութեան դէմ չմեղանչել, ուրիշ ունեցածը անուղղակի միջոցներով չյափշտակել, ծուռն և պարսաւելի ճանապարհով արծաթի ու փառքի համար անձնուրաց և ընկերադու չլինել. այս բաները ներելի չեն հոգեկան և մտաւոր արարածին:

Ամէն գործիդ մէջ ճշմարտասիրութիւն, ամէն ընթացքիդ մէջ արիւթութիւն և խոհեմութիւն, ամէն քայլափոխիդ հեռատես աշարժութիւն: Ահա այն կանոնները, որ պէտք է առաջնորդեն մարդին: Յաւալի է, սակայն, որ այս սուրբ օրէնքը չենք պահում, չենք պահում, մոռանալով մարդուս վիճակի փոփոխութիւնը:

Պատմութիւնն, աւանդութիւնն և փորձը միշտ ցոյց են տուել, որ այս օրէնքի դէմ մեղանչողը ժամանակին իւր պատիժն ստանում է, բայց մենք էլ չենք խրատուում, էլի աներեսի նման մեր պարտքը չենք ճանաչում և մեր յանցանքի փոխարէնը ստանալով՝ փոխանակ արդար հատուցում համարելու, ուրիշներին ենք մեղադրում:

Գալով մեր պատմութեան շարունակութեանը, ես ընդհանուրից մտանաւորին եմ անցնում. ժողովրդին թողած՝ ես կրկին դիմում եմ նրա կառավարիչ առաջնորդներին: Խօսքս մեր մովզոմների վերայ է: Աս պատրաստ եմ դաշն կապել, թէ նոքա իւրեանց պաշտօնի մէջ մտած օրից, մոռանում են, թէ մի օր իրանց արաբքը ուշադրութեան պէտք է առնուի, թէ իրանց բարի կամ չար արարքը արդարութեան առաջին հատուցում կստանայ:

Մենք անասնոց շատ մովզոմներ, իրանց պարտքը չճանանչողներ, մեր այսչափ պատմածներից հազիւ մէկի վերայ մտաւոր դրինք

որ կաշառք չի կերել, իրեն յանձնած հօտի նեղութիւնը չի կարողացել տանել, թողել իւր երեսի ջրովը հեռացել է պատերազմական դաշտը: Գնաց նա և չզղջացաւ, իւր պատիւը պաշտպանեց, յարգանքն աւելցրեց և վերջն իւր նախկին պաշտօնի մէջ վերակոչուելու և իւր ժողովրդի համակրութիւնն և անկեղծ սէրը գրաւեց: Միւսները օրէնքի աչքից էլ եթէ փախել են, հասարակաց դատաստանը, ռամկի անէծքը նրանց քամակից հեռեւել է. իսկ այդ հասարակաց դատաստանը, այդ անողոք դատաւորը շատ անգամ խիստ է պոստօնում, շատ անգամ պատճառ է լինում օրինաց ուշքը իւր դատապարտած չարագործի վերայ դարձնելուն:

Արեւելեան պատերազմի ժամանակ մենք տեսանք, թէ ո՞րքան ոճիրներ գործուեցան, ո՞րքան յափշտակութիւններ, գողութիւններ, ճնշումներ, հարստահարութիւններ էին լինում, հասնող հասնող՝ տանող տանող էր, ում ձեռն իրաւունք էր անցնում, դեռ յօգուտ իւր պաշտօնի ոչինչ չարած՝ այդ արտօնութիւնից շահուել էր ուզում, զօրապետը զօրքի եկամտին էր ծուռն աչքով նայում, արեան դէմ զնացող զինուորի սև հացի պատառին էր դաւաճանում, մատակարարները նախ իւրեանց զրկման էին պարարում, սև հացի կէսը հող ու կիր էին անում, վաճառականն իւր փթած ու թթուած մթերքովն ազնիւ գողութիւն էր անում և իւր գողակից իրաւատէրի քսակից դէպի իւր արկղը քարշում, զաւառակապեաները ռամկի վերայ դրած հարկը տասնապատիկ էին ծանրացնում. միով բանիւ՝ պղտոր ջուր էին գտել, ամէն ոք կարթ և ուռկան պատրաստած՝ չորս ձեռնանի էին դառել և որսում ու որսում:

Միջոցը չէր ներում, կրիտիկական հանգամանքը չէր թող տալիս արդարութեանը վրէժխնդիր լինել, գուցէ բուն արդարութիւնը շատ հեռու էր, գուցէ շատ արդարասէր կարծուած հաւատարիմներ իրանք ևս ձկնորսներ էին դարձել այսօր, սակայն մի բան նախատեսուում էր, թէ կը դայ մի օր՝ և արեգակի լոյսն ամէն ծումակներ կը թափանցի, հասարակաց դատաստանի սղոյը կը տապալէ թաւ անտառների մեծամեծ և սաղարթախիտ ծառերը և ծմակներն ամէնքի աչքին ևս ձեռնհաս կը լինեն:

Հասարակաց դատաստանն էր, լոտես սատանի նենգութիւնն էր, թէ նոյն իսկ արդարութեան հեռատեսութիւնն էր՝ մենք աւելորդ ենք համարում հետախուզել, բայց վերջապէս արեւելեան պատերազմից յետոյ արդարութիւնը վրայ հասաւ և ամէն բան տակն ու վրայ արաւ:

Փոքրաթիւ առաքինութիւնը ճիշտաց, խայտաց, իսկ մեծամասնութիւնը դողաց, սարսեց. խիղճը հանգիստ մարդը ողջունեց անմեղութեան պաշտպանին, ռամիկ ժողովուրդն ովսանայիւ ղիմաւորեց, իսկ մեր յաջող ձկնորսների ձեռքերը թուլացան, ուռկանները ձեռքիցն ընկան. բոս որում թէսէտ պատերազմը դադարել էր, ջրերը պարզել էին, բայց ազահութիւնը մոլութիւն է՝ և մոլութիւնից ազատուելը հեշտ չէ. անիծուի՛ սովորութիւնը, որ ուզես կամ ոչ, երկրորդ բնութիւն է դառնում և մարդու արիւնի հետ մերուում:

Բանն այս է, որ արդարութիւնը շատ արագ թռիչք ունեցաւ, դեռ ամէն ոք իւր տանը հանգիստ քնած, դեռ ոչ ոք մի շշուկ չիմացած՝ յանկարծ այդ անկող հիւրը ներս է մտնում երեւանու նահանգը, յական թօթափել դադարեցնում է ամէն գործառնութիւն, կնքի, փականքի տակ է դնում բոլոր թղթեր ու գործեր և իւր հետ տալօտութիւնն սկսում է:

Մի քանի զգաստներ շուտ հոտն առան և իւրեանց գլուխն ազատեցին, սակայն այսպիսի բացառութիւններ շատ սակաւ եղան: Եթէ չեմ սխալուում, առաջին իրաւարանից մինչև վերջին գիւղական տանուտէրների ծոցը՝ բոլորի բանալին արդարութեան ձեռքն անցաւ:

Մեր շրջանը մեզ չի թոյլ տալիս ընդլայնել այս խնդիրը և միւտ գործել մի առ մի բոլոր գաւառներն ու գաւառակները:

Մենք մեր գաւառակի հետ գործ ունինք և մեր տան անցքն աւելի լաւ ու ճշգիւ կարող ենք դիտել:

— Եւթե՛ս ի՛նչ կայ, ուրախ ուրախ պատմում են միմեանց գիւղական ժողովուրդը. աչքներդ լի՛ս, ասում են մի մենծ մարդ ա եկել, բէղաճիլ¹ ամէն դատաստանատների բախքները հանել, իր ջէքն ա դրել ու դռները մհրել². ասում են մեր մովրովը դեռ քընած ա էլել, դեռ նոր գեղացիք նախիրը արօտ են քշելուս էլել որ էդ աղայ մարդն եկել ա Զէյվայ գեղը, մոտել դիւանխանէն³ ու գործերը թափած տեղը մհրոտել⁴ ու նո՛ր մովրովին զարթնացրել:

— Առքի լիսով կենա՛ս, բաս հէնց դիտէիր, թէ Աստուած հախը նահախին կը տայ⁵:

1 Յանկարծ: 2 կնքել: 3 Դատարան: 4 կնքել: 5 Արդարութիւնն անպատիժ չի թողաւ մեղաւորին:

— Խեղճ մովըով, սրտանց ցաւում էին տանուէրներն իւրանց աւաջաւորներով, տղէք, առաւը մեզ ՀՀամնի:

— Շատ լաւ էլա՛ւ, բայ էս խալխի աղաղանքը պոի մնա՞ր, քանդեց մեր մհալը կռուի վախտը, ձեր քինթն էլ որ մի քիչ տրորուի, շատ լաւ կըլնի, ջլիս ձեր Աստուածն ուրացել էիք, պաշտախանում էր հասարակ ժողովուրդը:

— Ուրախացէք, տղէք, թէ որ մեր ջիբիցն անօրէնութիւնով խլած փողերը յետ էլ չենք կարող առնիլ, հաստատ պոի աւատանք, որ պօլիմարեալ տուողներն իրանց մեղալը կստանան, յուսադրում էին ծաղրելով մեղալաններին չմանակցողները:

— Աշկեարայ դողութիւն չէր, բայ ի՞նչ Աստծու կրակ էր, ասենք կռից, բեգեառից, խարջի աւելնորդից, սելից, ցորենից, ղարաւուրից մի քիչ իրաւունք ունէին ուտելու, մեզր ծախողը մահ տը կը լպտի, համա, էս մեղալը բոլորովին անիրաւութիւն էր, տնաքանդի մովըովն էս կռուումը խաղինայ կապեց՝ հերիք չէր, մեղալի անումն էլ վեր արեց, խեղճ խալխի ջիբի պօլիմարեալները դողացաւ:

— Ես ու իմ Աստուածը, տեղն ա՛ որ պրան մի լաւ պատժեն:

— Ընխե՛ք, քրտնել ա՛, թէ մէջքը մշակութիւն անելով երկուտակուել ա, ինձանից՝ քեզանից առած պօլիմարեալների կէսն էլ որ տոյ, հերիք ա, արդարացաւ՝ պրծաւ:

— Էդ էլ ես շիտակ ասում, համա ես ի՞նչ գիտեմ, ասում են էս նոր եկող քննիչը կաշառք ուտող չի. դեռ, ասում են, մի քանի օր ա եկել ա, Նրեանի մէջը շատ չինովնիկների քարը ծովն ա քցել, ամէնքն ուսի տերևի պէս դողում են:

Այս ժողովուրդի կարծիքն և դատողութիւնն էր:

— Տեսա՞ր դլիններս ի՞նչ եկաւ:

— Հա՛, ախպէր, հա՛, սրա ծուխը մեր քթիցը դուրս չի գալու:

— Գիտե՞ս, ասում են՝ էսպեղից են մատնել:

— Ես գիտեմ ո՛վ են այդ կարաս հոտացնող մկները, եթէ կրկին իմ իշխանութիւնը ձեռք կը բերեմ, կը տեսնեն այդ անպիտանները, այնպէս փորձանքի մէջ ձգեմ, որ յաւիտեանս չապտուին:

— Ի՛հ, եղբայր, ո՛ւր ենք ՚ի զուր տեղն երկրորդական պատճառների քամակիցն ընկնում, ամանը լցուել էր, պէտք է շրթունքներիցը թափուէր. մենք ծառայողներս մեզ բոլորովին մոռացել էինք, մեր անիրաւութեան ձայնն ամէն տեղ բարձրացել էր, ռամիկ

Ժողովրդի մէջ արինն չթողնէք՝ տղկի պէս ծծեցինք ու քամեցինք. պատերազմը վերջացաւ, Ժողովուրդը դեռ շունչ չի առել, մենք էլ չենք դադարում մեր հարստահարութիւններիցը. ի հարկէ, որ այս լուրը մի օր տեղ պէտք է հասնէր, որ ուրիշն էլ չմատնէր, քամին կը տանէր :

— Ի՞նչ անես, եղբայր, արի՛ ու մի անիլ, ես էս պատերազմիցը մի դոգ սկի եմ դուրս բերել, հիմա ինձ հարցրո՛ւ, քառորդը մնում է. ինչպէս առածն ասում է՝ քթալ քթալ հաւաքում ենք, շերեփ շերեփ դուս տալիս. ճանձն ածում է, ճիճուն կրում :

— Ի՞նչ ես արել :

— Ի՛նչ որ դու ես արել, ինձանից ուժեղին՝ իմ առջախիկին եմ տուել, ի՞նչ պէտք է անէի :

— Իսկ եթէ հիմա յետ ուզելու լինին :

— Այն ժամանակը սե ու մութը մեզ կը տանի :

— Դո՛ւ ի՛նչ կանես, եթէ մեղաւներիդ պօլիմպերալներն յետ պահանջեն :

— Եթէ միայն այդքանը լինի, կարող եմ տալ դու ասն ցուրենի, սայլերի և ուրիշ տեղերից եկած արդիւնքների տեղը չհիմնանմ :

— Վերջապէս Աստուած է մնացել, ապա թէ ոչ, այդպիսի ստոնասիրտ քննչի ձեռքից մենք բոլորս կը կորչինք :

— Այդ է բանը, որ ոչնչով չես կարողանում մուտք գտնել, այսպիսի անշահասէր քննիչ իմ 24 տարուան ծառայութեան մէջ ես չեմ տեսել, մենք խմացել ենք, որ քննիչներ դալիս են, տեսել ենք սկզբումը նրանց կծու, բայց մի երկու ժամից յետոյ՝ ոսկիների շորհիւ՝ քաղցրացած դէմքը, ականաւտես ենք եղել նրանց ձեւի համար արած գրադրութեանցը, ուտացրել, խմացրել, վայելչութիւններ ենք ցոյց տուել նրանց և մի քանի հարիւր մանէթի մնաս բարով ասելով՝ շատ սիրով ճանապարհ ենք դրել : Բայց այս մարդը բացառութիւն է, մինչև օրս քննուած մեր աստիճանաւորների հետ դործ դրած վարմունքը մեզ օրինակ է, խեղճերը դիտաորապէս իւրեանց առաջարկած կաշառքի պատճառաւ նրա խիստ բարկուածութեանն ենթարկուեցան :

— Կարելի է քիչ են տուել :

— Ո՛չ, եղբայր, ես իմ ձեռքովս եմ համարել իմ պաշտօնակցի առածը, ոչ մի քննիչ այդքան չի ստացել բայց տես, թէ այդ նոր պարոնն ի՞նչ է արել, ամենայն քաղաքավարութեամբ փողը յետ է

տուել, այս պահեցէք, ասել է, ձեր երեսաներն ինձանից աւելի մեծ կարօտութիւն ունին, ես ինձ համար հաց ունիմ: Երբ որ գործը քննել ու յանցաւոր է գտել, հիմա, ասում է, գնա բեր, թէ ինձ առաջարկած փողերն և թէ տասն այնքան աւելի. ես հիմա համոզուեցայ, որ այն փողերը ոչ թէ քո երեսաների ուտելէքն է, այլ խեղճ ուսման մերկ ու քաղցած մանուկների բերանի պատառը. այդ փողերն իւրեանց տէրերին պէտք է վերադարձնել:

— Աչքներս լոյս, բաւական չէ, որ պաշտօնագրով պէտք է լինինք, աղքատութեամբ և մուրացկանութեամբ պիտի մեր օրն անցնենք:

Այսպէս խօսում էին ամէն տեղ երկու երեք աստիճանաւորներ միասին հաւաքուած ժամանակը:

Այս խօսակցութիւններից մենք հասկացանք, որ Երեւանում նահանգումն այժմ աւելի մեծ շփոթ է, քան թէ անցեալ պատերազմի միջոցը, ամէն ոք նոր քննչի և իւր գործողութեանց վերայ էր խորհում ու խօսում:

Այս պարոնը մի հազուադէպ անձն էր բարձր կոչման տէր, նորա վետ գեմքը և հեղահամբոյր բնաւորութիւնը արդարամտութիւնը գծագրել էին նորա երեսին, նորա շարժուածքը վեհ էր և ծանրաբարոյ, նորա գործքն անաչառ էր և անկոմսապահ, իսկ պարզ հագուստը և քաղցր վարմունքը մատչելի էին արեւ նրան ամէն կարգի մարդկանց: Շատ չուեց, գիւղացիք իբրև հայր ճանաչեցին նրան, որ և է անբաւականութիւն ունեցողներն առանց նախապէս յայտնելոյ՝ ներս էին մտնում նորա մօտ. նա ամէնքին նստացնում, խօսեցնում, վշտերն իմանում և յուսադրութեամբ հերթը գալուն հրաւիրել խոստանում: Ոչ ոք երկմիտ չէր դէպի նորա խօսքերը, ամէնքն էլ անդրդուելի հաւատ էին ընծայում նորա խոստմունքներին և իւրեանց բողոքի կէսը կատարուած համարում:

Որ չէր անցնիլ, որ նոր դէպքեր չլսուէր, նոր փոփոխութիւնների և ծառայողների կանգաման կամ գլխումն ձայնը վեր չընէր: Նոր քննիչը թէպէտ դատաւոր չէր, բայց կարծես թէ անպուսպ աւազակներն էլ պատկառում էին այդ մարդից. ոչ մի գաւառում սասպատակութիւնների ձայն չէր լսուում: Այս, ի հարկէ, շատ բնական էր, աւազակներին խրախուսողներն այժմ դրանով պարապելու միջոց չունէին, իւրեանց գլուխը միայն փրկելու հոգսումն էին. արդարութիւնն ամբողջ նահանգումն իւր թւերը տարածել էր և ո՞ր գոյլը, կամ ճանապարհ կտրողն էր ցնդել արդարութեան բարկու-

Թիւնն իւր վերայ Թափել. կաշառելով ազատուիլ անհնար էր, հատուցումը Սիբիր կամ կախաղան էր լինելու. հնարագէտ աւազակներն էլ իւրեանց գլխի ճարը տեսան, Թողին հեռացան առ ժամանակ ուրիշ նահանգ, կամ արտասահման, նրանք շատ տէրտէրից լաւն են հասկոյցած եղել այն խրատը, որ ասում է. «Վախիր և Թագիր առ ժամանակ մի, մինչև անցցէ բարկութիւն տեսնես»:

Իզուր չէր արևելեան պատերազմի ժամանակ ծառայողների երկիւղը, անտեղի չէր նոցա սարսափը. նոր քննչի շնորհիւ մի քանի աստիճանաւորների տներ այնպէս քանդուեցան, որ փոշին մինչև այսօր էլ բարձրանում է. Թէպէտ նա իւր բարեսրտութեամբ ոչ դժի անվերջ կորստեան պատճառ չդարձաւ, որի համար մեծ իրաւունք ունէր, բայց շատերին ծառայական պաշտօնիւ հաց աշխատելու միջոցից յաւիտեան զրկեց, բոլոր յափշտակածները ձեռքերիցն առաւ և ժողովրդի վերայ բաժանեց. մանաւանդ այնպիսի փողերը, որոնք մի նշանակեալ գործի համար ստացել էին:

Այդ ծառայողներից ոմանք շատ Թշուառ վախճան ունեցան, այլք գործակատարներ մտան, մի քանիսն աւելի արդար վատտակով պարապեցան, իւրեանց տնտեսական դրութիւնը բարոքելու յետեւիցն ընկան: Այժմ կենդանիքն իւրեանց ծերութիւնը, իսկ մեռածների ժառանգներն իւրեանց կեանքը բարօրութեամբ են անցկացնում:

Եղան, այո՛, և այնպիսիքը, որոնք խոյս տուին արգարազատ քննչի աչքից, մեծամեծ պալատներ ու արդիւնաբեր շինուածքներ կանգնեցին և ճոխութեան մէջ յղփացած՝ այսօր էլ պարծանքով յիշում են իւրեանց քաջաբար ճողոպրիլը, բայց դրանք շատ սակաւ են:

Մենք, ի հարկէ, չենք կարող ամէնքին յիշել կամ ճանաչել, կարծեմ այս դուրս պրծնողներիցն եղել են և այնպիսիները, որոնք այստեղից ազատուելով, ուրիշ գործում արդարութեան ձեռքն են մատնուել և ժողովրդի արեան գնով ձեռք բերածները կորցրել ու ամենադառն աղքատութեան մէջ իւրեանց վախճանը տեսել են:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, 50 թուականներին նրեանու նահանգն եկած քննիչը մի դատախազ երկնային աջ էր ոմանց համար և արագահաս փրկիչ ընդհանուր ժողովրդի համար:

Հետեւեալ զուկները ցոյց կը տան, թէ ո՛րքան ճշմարիտ է մեր ասածն այդ զարմանալի մարդու համար, թէ արդարացրե՞ց նա ժողովրդի հաւատը և թէ հերթի սպասողներն ի՞նչ էին շահուում իւրեանց բողոքից:

ԼԸ.

ՀԻՆ ՄԻԿԻՏԱՆ, ՀԻՆ ՄՈՎՐՈՎ

Ճշմարիտ է այն խօսքը, թէ մարդու գլխաւոր դատաւորն իւր խիղճն է. նրանից արդար և ոչ մի դատաստան անող չի եղել 'ի սկզբանէ անտի և չի էլ լինելու. ի՞նչ գործում ես՝ բարի կամ չար, խիղճը քեզանից անբաժան է, տեսնում է արածներդ և իւր վճիռն ամէնքից յառաջ տալիս է, կամ դաքնի պատկ և կամ յանցաւորի սև կնիք է դնում ճակատիդ: Ոչ մի վճիռ, կարելի է ասած, այնպէս զգալի չի լինում, ինչպէս մարդուս ներքին դատաւորի. ամէնքին իրան է յայտնի, թէ ինքն ընչո՞ւ այսօր խիստ ուրախ է, կամ ի՞նչ կնճիռներ են պատել նորա երեսին. կողքես փակուիր սենեկումդ, կողքես անկողնի մէջ մօտիւ, զլուխդ վերմակի տակը կոխիր, եթէ դու քո դատաւորի առաջին սևերես ես, մի սուր խայթոց ծակում է սիրտդ, իսկ եթէ պարզերես՝ մի հրճուանք, մի ուրախութիւն փառաւորում է քեզ:

Աշխարհքս առանց փորձանքի, առանց պատահարի չէ անցել, շատ անգամ անմեղն 'ի զուր տեղը պատժուել է և աւելի շատ՝ սարսափելի չարագործը փառքերով ու պատկներով և ովսնանայիւ ընդունուել: Մենք թողենք այդ երկու անհասնների արտաքին երեսւոյթը և ներսը քննենք, տեսնենք, թէ անմեղն ի՞նչպէս է զլմել դէպի իւր կորուստը և չարագործն ինչպէս իւր փառքին դիմաւորել: Տես, ահա աշխարհքը դատապարտում, թքում ու զանազո՞ծ է անում մէկին, որի երեսին թէպէտ նշմարուում է փոքր ինչ տրամութիւն, նրա մարմինը ցաւում է, բայց նրա հոգին խաղաղ, նրա սիրտն անվշտով է. նա արհամարհում, ծիծաղում է մարդկանց յիմարութեան և անմտութեան վերայ, նրա տուած պատասխանները լինում են շատ պարզ, առանց կակազանաց. ընչէ՞. — որովհետև ներքին դատաւորը խիղճը վաղուց նրան արդարացրել է:

Միւս անձնաւորութիւնը յայթական կամարի տակովն անցնելուս, դաքնիների և ծաղկների փնջերը նրա գլխին թափուելու անգամ, կարծես, թէ՛ տխուր է, նա իրան պատուող ամբոխից կարծես ամաչում է, չի վստահանում իւր վնամ բարձրութեան գլխից նոցա երեսին նայել, նա համարում է, թէ այս ամէն պատիւներն աչք շլացնելու և իրեն ծաղրելու համար են, նա բոպէ առ բոպէ

աղասում է, թէ ահա՛, ահա՛ նոյն փառաբանող բազմութիւնը կը գահավիժի իրեն մինչև անարգանաց անդունդը, նրա երեսին է միայն ծիծաղը, իսկ սիրտն արիւն է. ընչէ՞, ո՞վ է նրա յանցանքը տեսել, աշխարհքը միաձայն վկայում է նրա առաքինութիւնների, քաջութիւնների հայրենասիրութեան և այլ շատ մեծագործութիւնների համար, բոլորը հիացած են նրա վերայ և ի՞նչ է ուրեմն մեր դիւցազնի կասկածի առիթը. --- նրա ներքին դատաւորը, այն խայթոցը, որ ամէն քայլափոխում ծակում է նրա սիրտը, այն ցաւը, որ մաշում է նրա հոգին, այն ներքին ձայնը որին մենք այլապէս չենք կարող կոչել եթէ ոչ Աստուծոյ ձայն :

Ձի կարելի ասել, թէ ամէն մի անպիտանի վերայ այբան փայլուն կերպիւ ներգործում է խղճի ձայնը . առհասարակ անգեղջ չարագործի համար ասում են, թէ նրա խղճնուանքը մեռել է: Այդ ճշմարիտ չէ, խղճը միշտ կենդանի է, բայց երկարատե չարագործութիւնը, շարունակ անպիտանութիւնն անօրինի համար սովորական է դարձել, բթացել է նրա նուրբ զգացողութիւնը, նրա հոգին անընդունակ է դարձել խղճի ձայնին ենթարկուելու և այդ թշուառ էակը յաւիտեանս կորած է համարել իրեն և արհամարհանօք է նայել ամէն առաքինութիւններին: Սակայն ես համոզուած եմ, թէ պատահում են մարդուս կեանքի մէջ այնպիսի օրեր, երբ ներքին ձայնն ահաւոր կերպիւ զարթնում է անդարձ մեղաւորի աչքին՝ նրան աւելի սարսափելի կերպիւ պատժելու համար: Եթէ սուօրեայ կեանքի մէջ ևս չպատահի, վերջին րոպէին այդպիսի թշուառն ամէնքի կարեկցութեանն արժանի է: Ահա նա անյոյս հիւանդ է, նա զգում է, որ ցաւն իւր սուր մագիլները թաղել է իւր մէջ, քայքայել է իրա մարմնի կազմուածքի ցանցը և մի քանի րոպէից ինքը թողուլ հեռանալու է իւր սիրած աշխարհից: Հաւատայ այդպիսին մի ուրիշ անդրաշխարհայ կեանքին կամ ոչ, ինչ կրօն կամ համոզմունք ունեցել է, այդ միւսնոյն է, նա բաժանուում է աշխարհքիցս և այդ բաւական է. նա այդ րոպէին թշուառ է, նա անիծում է իւր բոլոր անցեալը, իւր արած անօրէնութիւնները:

Այդպիսիքը մահի դէմ գնալուց ոչ պակաս երկիւղիւ դիմաւորում են արդարութեան ատենին, երբ յանկարծ երևում է մինը, որ իւրեանց գործերը քննելու է, երբ լսում է թէ մի դատաստան պիտի կտրուի նրա արածների վրայ:

Այսպիսի թշուառներից մէկը համարուելու էր մեր մովսրթը. երբ յանկարծ, ասացինք, ետսովուլը զարթնացրեց նրան և յայտ-

նեց քննչի գալուստը և դատարանի կնքելը: Մի կայծա՞կ էր, որ շեշտեց խեղճ մովըովի սրտումը, թէ մի անդունդ էր, որ իւր ամենայն ահաւորութեամբը բացուեց նորա առաջին և պատրաստ էր նրան կլանելու:

Ներքին ձայնն իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ, նրա բոլոր ալիքները անհրաւելութիւնները, հարստահարութիւնները, օրինաց և իւր պաշտօնին ընդդէմ գործածները ինչպէս մի հայելու մէջ նրա առաջին պարզ երևեցան, նրա 'ի դուր տեղը դատապարտածները, 'ի թիւս որոց 'ի հարկէ, և մեր խէչանը աչքի առաջին ցցուեցան և դատապարտում էին իրեն: Որքան և կամեցաւ մովըովը լրարբեր ետսավուլի առաջին անտարբեր մնալ, չկարաց, պարզ աչքի պոչով տեսաւ, որ իւր հըւ հնազանդ ծառան նկատեց իւր շփոթմունքն և ծիծաղեց իւր շարժմունքի և երկչոտութեան վերայ:

— Աորի, ի՞նչ ես կանգնել այստեղ, ես իսկոյն գալիս եմ, իւր վըղովմունքը կորցնելու համար բարկացաւ մեր աղէն և որպէս և իցէ, հաղնուեցաւ միայնակ, նա՛ որ իւր կեանքի մէջ առանց ծառայի չէր հաղնուել: Հաղնուեցաւ և սպրթնած՝ աշնան ծառի տերևը դարձած՝ ներկայացաւ մեր քննչին:

Խորագննին աչքերը կարդացին մովըովիս երեսին սոյն իսկ լուպէից նրա յանցաւորութեան ցուցակը, իսկ մովըովի կարկտանը՝ ման երկարացրած սառը ձեռքը անսուտ վկայ եղաւ քննչի արդարացի նկատմունքին:

— Պատիւ ունիմ յարգանք ներկայանալ ձեր մեծապատուութեանը . . . քննիչ երևանու նահանգի:

Քաղաքավարական ձևերիս մէջ մովըովը պարզ գլխի ընկաւ, թէ ի՞նչ է ուզում ասել այս անագորոյն մարդը. նա հասկացաւ այդ բառերի ճիշդ նշանակութիւնը, որ էր՝ հողեառ: Հրեշտակդ եմ, կամ ինչպէս մեզանում ասած է՝ քօռ գրողդ:

— Դատ . . . շատ . . . ուրտի եմ, թոթովեց մեր մովըովը:

— Լաւ գիտեմ, անձայն պատասխանն էր, 'ի հարկէ, քննչի:

— Ես քեզանից աւելի լաւ գիտեմ, մոքումն ասաց մինը, որ մի պատի տակից մովըովի և քննչի աչքից անտեսանելի կանգնած՝ դիտում էր: Այդ մարդը նոր չէր այստեղ. սա էլ մովըովի նման քննչի գալստեան հոտն առել էր և նոյն կարծիքին էր, որ այս քննիչն իրանից յառաջ եկածների կարգիցը պիտի լինի, բայց նա

մովրովի նման անհոգ, կամ աւելի լաւ ասենք, կարճատես չէր գրտնուել, այդ բանի վերայ մի քանի գիշեր մտածել էր :

Այս պարոնը թէպէտ շատ լաւ գիտէր, որ ինչքան անաչառ քննիչ լինէր, չէր կարող իւր վերայ արատիք բերել, չէր գտնիլ մի հաստատ փաստ, որովհետեւ գրաւոր և ոչ մի կէտ չկայ իւր վերայ, ոչ մի մատենի, մի մատնաչափ թղթի վերայ իւր անունը չէ դրոշմած, իւր գործածները բոլոր բանաւոր մատենների մէջ են եղել, բայց և այնպէս ապագայ զգուշութեան համար լաւ համարեց խոհեմութիւնը ձեռքից չթողնել, այս բանին հետախուզել :

Երեկ երեկոյեան նա յանկարծ թափեց իւր ձին և գնաց Երևան : Թէպէտ շատ մթնով տեղ հասաւ, բայց յաջողեց մի քանի մերձաւորներից և գործին ծանօթներից տեղեկութիւններ հաւաքել նոր քննչի մասին : Գողաց այդ պարոնը, երբ մի քանիսի անկումը լսեց, իսկոյն եզրափակեց, որ շտապելու է սրա յառաջն առնել : Որքան հնարաւորութիւն ունէր՝ արեց նա :

Երազողները երկու անգամ խօսեցել էին, որ հեռատես պարոնը ձի նստաւ ու շտապեց դէպի Զէյվայ : Եկաւ խեղճը, բայց շատ ուշ : Նա մի բան աչքից փախցրել էր. նա աւելորդ էր համարել հարցնել, թէ իւր Երևան գտնուած միջոցն ո՞ւր է նոր քննիչը : Գուցէ ոչ ոք չկարողանար հաստատ պատասխան տալ, ըստ որում ոչ ովի մտքից չէր անցնիլ, թէ այդ սարսափելի մարդը մութը գետինն առնելուց յետոյ կարող էր փօստայի կառքով ճանապարհ ընկնել դէպի Զէյվայ : Մի խօսքով շատ զղջաց անծանօթ պարոնը, որ ինքն այդ հարցն ուշադրութեան չէ առել :

Դեռ արեգակի ցօղը չէր սփռել Մասեաց կատարից Արարատեան դաշտի վերայ, որ գիշերաշրջին եկաւ ձին կապեց և աչքին փօստայի սայլակն ընկաւ, որ դատարանի դռանը կանգնած էր :

— Եփսոս իմ աշխատանք, մենք կորանք, քննիչն ըստեղ ա, անկարծիք գիշերս ա եկել, Եջմիածին սպասել և լիսադէմին Զէյվայ հասել :

— Ինչ փօշոտի տրոյկայ¹ ա կանցելեարի դռանը կաննած, հարցրեց անծանօթ պարոնը իւր սպասաւորին :

— Չգիտեմ, կէս սհաթ կը ընի, որ մի աղայ մարդ եկաւ ու մտաւ մովրովի բակը, պատասխանեց սպասաւորը :

1 Սայլակ :

Պարոնը դուրս թռաւ և սիրթնեց, երբ հեռուից տեսաւ մեզ ծանօթ գրագիր հերոսին, որ ճրագը ձեռքին դողալով բռնել էր, իսկ մի անծանօթ մարդ, որին ՚ի հարկէ կարողացաւ իմանալ, որ քննիչն ինքն է, կնքում էր դատարանի դուռը :

Երգտեղ էին բոլոր գաւառական պաշտօնեաները, բացի մով-րովից :

— Սրա ձեռիցը պրծնիլը շատ դժար ա, կամ անկարելի, դուշակեց խելացի պարոնը, մեր խելո՞ւ մովրովը խաբուեց, որ կար-ծում էր, թէ սա էլ առաջինների պէս փողահաջ տուրուներից կըլ-նի, չէ՛, սա շատ մարդի գլխի վրայ շուռ կը տայ, մենք կորանք: Տե՛ս, ի՞նչ գալուստն ¹ ա, քշերհանայ եկել ա, քոմակչուն ու գրա-գրին վեր կացրել, մովրովին թողել քնած, ափսո՞ւ, որ ես ճամփին ուստ չեկայ ², թէ չէ սա իմ առաջեցը չէր կարող փախչել. հի-մի մեր մովրովն իմացած կը ընէր ու շատ գործեր հիմի Խէչանի աղջկայ պսակի հրամանաթղթերի օրն ընկած կը լինէին, բայց հիմի էլ շատ ուշ ա, մենք կորա՛նք :

Ընթերցո՛ղ, կարծեմ հասկացար հիմա մեր պարոնի ո՛վ լի-նիլը. սա միկիտան Սաքօն էր, թէ չէ մովրովի մօտ ո՛վ կար այդ-պէս նախատեսանողը :

— Ի՛հ, շատ հարկաւոր ա, ի՞նչ եմ գլխումս մտցրել, թէ մենք կորանք, հաղեր ասեմ, որ մովրովն իր մարդկանցովը կորաւ, ինձ ի՞նչ, ես մի միկիտան մարդ եմ, իմ գինի արաղն եմ ծա-խում. ով էլը կը ընի, ես փախնն եմ, հօրս որդին հօ չի. սա չի՛ սրա հօրօխպօր տղէն թող ընի, ինձ համար մին ա, համա ընչանք էս մրրիկն անց կենալը մեզ ըստեղ մնալը խելօքութիւն չի :

Միկիտան Սաքօն էլ չհեռացաւ քննչից, այսինքն՝ ո՛չ թէ մօտ գնաց, նա գիժ չէր, որ իւր ոտքովը գնաց որոգայթն ընկնի, նա պատերի տակովը քննչի աչքից անտեսանելի դիտում էր նրա ա-րածները :

Մէկ մոտճեց Սաքօն գնալ ծածուկ մովրովին գարթնացնել, բայց էլ ի՞նչ կ'օգտէր, բանը բանիցն անցել էր, Սաքօն թողեց ճակատագրին խաղալ մովրովի վեճակի հետ :

Ստանայական էր ժպիտը, որ Սաքօյի երեսին երևեցաւ, երբ

որ նա պատի տակիցը տեսաւ մովրովին թոյլ ոտքերով և պատի ծեփ դարձած՝ դէպի քննիչը մօտենալուս :

— Գիտեմ, թէ ի՞նչքան ուրախ ես, մըթմըթաց Սաքօն մովրովի «շատ ուրախ եմ» կակաղելով տուած պատասխանին, չէի՞ր ուզել, որ էս սհաթս մի թեթեւ խօսեր դրա փորը մօտէր, ձեռաց կոշիկէր էն աշխարհքը զրկէր . համա, խեղճ մարդ, հէնց իմացի՝ թէ խօսերը քիսէդ մտաւ ու քեզ էլ հալից¹ քցեց, էլ դու էստուց յետը ձեռներդ լուս՝ մհալի մէջ փորդ հաստացնելուց, հէնց իմանաս, թէ էսօրուանից ես տեսնում եմ քեզ զզգողուած չինով նիկների² կարգումը : Եւ Սաքօն պատի տակից դաժան կերպիւ ծիծաղեցաւ իր բարերարի, կամ ճիշդը՝ իւր զոհի վերայ :

— Դուք ներեցէ՛ք ինձ, խօսեցաւ քաղաքավարութեամբ քըննիչը, որ ես ձեզ անժամանակ նեղութիւն տուի և առանց ձեր ներկայութեան ձեր իրաւարանը կնքեցի . մենք ամէնքս պաշտօնական մարդիկ ենք և հաւատարմութեան երդում ենք տուած, իմ պարտքս այդպէս էր պահանջում և հիմա էլ ստիպեալ եմ յայտնել ձեզ, որ այս ըոպէից դադարում է անժամանակ ձեր գործունէութիւնը, դուք ազատ էք պաշտօնակատարութիւնից մինչև ձեր գործերն աչքի անցնելն և ապա այնուհետև եթէ արդար դուրս կը գաք, որի մասին կասկած չունիմ, այդ է՝ ամէն մի ազնիւ մարդոյ պարտականութիւնը, այնուհետև, ասացի, դուք ընդունելով իշխանութեան շնորհակալութիւնը, կը շարունակէք ձեր պաշտօնը, ձեր տեղն այժմ ժամանակաւորապէս պաշտօն է վարում ձեր օգնականը՝ նոր գործեր սկսելով իւր համար, իսկ ձեր գործերը մնում են ինձ մօտ, ես պէտք է քրքրեմ :

— Ինչպէս ձեր կամքն է :

— Ար խնդրէի միայն, որ դուք այսօր իսկ շնորհ անէիք դուռը Նրեան և սպասել իմ գալստեանը, գործերն այն տեղ պէտք է քննուին, իսկ ձեր ներկայութիւնը ձեր իրաւարանը քննելու՝ ինձ աւելորդ կը լինէր :

Մովրովը լուռ էր, նա դուցէ որեւիցէ բան էլ ուզում էր ասել, բայց լեզուն բերնումը չէր դառնում, և եթէ յանկարծ աչքը դէպի դիմացի պատը չըղարձնէր, շատ կարելի է վայր կընկնէր : Նրա աչքերն ընկան իւր մտերմի աչքերին. մի յենական կէտ եղաւ Սաքօն

1 Բարեւք դրութիւնից : 2 Աստիճանաւոր :

մովրովին համար, իւր սիրելու ներկայութիւնը ոգևորեց մովրովին, նա մի րոպէ քաջալերուեց, կարծես մի օգնութիւն էր սպասուած Սաքոյիցը, որն արդարեւ հասաւ :

Աւքով, գլխով նշանացի արեց Սաքօն պատի տակից մովրովին և մատները շփելով հասկացրեց այս րոպէին ինչ ընթացք բռնելը :

Մովրովին իմացաւ Սաքոյի միտքը, նա խորհուրդ էր տալիս ներս հրաւիրել քննիչին իւր սենեակը, թէյի խնդրել և կաշառք առաջարկել, և այն ոչ թէ չնչին գումար, այլ հազարներ :

— Տունդ քանդուի՛, էլ ձեռիդ ի՞նչ ճար ունիս, էլ ի՞նչ ես կուչ եկել տգաթեւել¹ հիւանդ հաւի պէս, տեսնո՞ւմ ես, մի խօսքով պոչդ պոկեց, զէ՛ բաց արա տոպրակի բերանը, էլ ո՞ր օրի համար ես պահում, ոտքով, գլխով հասկացրեց Սաքօն մովրովին, բայց խեղճ մա՛րդ, ես ռնց որ ռաւովուշիցը² տեսնումեմ, քո քարը ծոփն ընկաւ, փողն էլ չի օգտիլ, էդ մարդը նրանցից չի երևում, դա ինձանից շատ յետ եկածն³ ա : Բայց կուռս կը կարեմ, գլուխս գրաւ կը տամ, թէ դրա աստմներն ինձ վրայ բանին, մեռնի՛, կտրի՛, Սաքոյի կողքովը չի կարող անց կենալ, սպասի՛ կը տեսնենք,

— Խնդրեմ դեռ շնորհ բերէք ինձ մօտ թէյ խմենք, մի փոքր հանգստացէք, մինչև իմ ձիս էլ պատրաստ լինի, խոնարհութեամբ հրաւիրեց մովրովը քննիչին :

— Թէյի մասին ես շատ շնորհակալեմ, ես թէյ խմելու սովորութիւն չունիմ, իսկ ձեր սենեակը մօնեղն առանց այդ էլ պէտք է լինի, թոյլ տուէք ինձ ներողութիւն խնդրել և ասել, որ դուք այլապէս չէք կարող վերադառնալ ձեր սենեակը, եթէ ոչ իմ և այս պարոնների հետ միասին, և թէ դուք ոչինչ չէք կարող վերցնել այն տեղից առանց մեր զիտութեան, ձեր ամէն ինչը՝ բացի մի ձեռք հաղուստից, որ նոյնպէս պէտք է ականուին, դուք չպէտք է վերցնէք, ձեր ունեցած փողն էլ կը կնքուի ձեր ներկայութեամբն և կուղարկուի դանձարան պահուելու, մինչև քննութիւնը վերջանալը, իսկ ձեզ ծախսելու համար կը տրուի դանձարանից մի որոշեալ քանակութիւն :

Մովրովին էլ ոյժ չունեցաւ խօսելու կամ կանգնելու, նա էլ չկարողացաւ զսպել իրան և բոլոր մարմնով դողաց և եթէ եսասա-

1 Թեղ կախել, 2 Գործի հանգամանքիցը, 4 ձարպիկ:

վուր մօտ չէր վաղել և կուռը չէր բռնել, անպատճառ գետին կընկնէր :

— Մի՛ շփոթուէք, խնդրեմ, նստեցէ՛ք փոքր ինչ այս նրատարանի վերայ և հանգստացէ՛ք, քաղցրութեամբ խորհուրդ տուեց քննիչը, յուսամ, որ այս պաշտօնական ձևակատարութիւնից ձեզ փնտս չի հասնիլ :

— Ես հիւանդ եմ, պատասխանեց թոյլ ձայնով մովրովը :

— Ուրեմն աւելի շուտով հարկաւոր է ձեզ շտապել Երևան, ուր կարծեմ ինչպէս նահանգական քաղաք, լաւ բժիշկ կը գտնուի :

— Դէ՛, Սաքօ՛, էլ մի՛ կաննիլ, փաստփուսէդ ¹ հաւաքի, միթմրթաց Սաքօն ու երեսը յետ դարձրեց զէպի գինետունը :

Ահա ժամից մովրովն երկու եասավուրի ուղեկցութեամբ ձի հեծած՝ գնում էր զէպի Երևան. նա մի վերջի անգամ էլ ուղեցաւ իւր հաւատարմի հետ խօսել. մօտեցաւ գինետանը և ի՞նչ տեսաւ. միկիտանխանէն բոլորովին դատարկ և Սաքօն մի երկու Զէյվացւոյ հետ կանգնած՝ փող է համարում. նրա ձին թամբած՝ դռանը կանգնած էր :

— Էս ի՞նչ բան է, հարցրեց մովրովը Սաքօյին դուրս կանչելով :

— Ոչինչ, աղայ՛, գլուխ պրծացնելու տարի ա, դուքանիս մէջը ծախեցի, առուտուրս վերջացրի, փողերն առնում եմ, որ գլուխս առնեմ քաշուիմ, ընչանք էս սէլաւն ² անց կենայ, տեսնենք գլխներս ի՞նչ ա գալիս :

— Միջի ապրանքն ի՞նչ արիւր :

— Դարտակեցին, տարան. էժան տուի, որ ոչինչ չթողան, միկիտանխանի հոտը կտրուի էս տանիցը. շատ փնտս արի, համա ի՞նչ անենք :

— Դէ՛, արի ինձ հետ գնանք :

— Զէ՛, աղայ՛, էսօրուանից մենք էնպէս պտի անենք, որ, սաքի իրար ճանաչում չենք, երկուսիս օգուտն էլ էս ա, դու ա ջ կերթաս՝ ես ձալս :

— Հիմի դու աջ գնացիր, ես ձախ, մովրովի քամակիցը գըլուխը շարժելով ասում էր Սաքօն, բայց ոնց որ ես հին միկիտան Սաքօն եմ, բու էլ հին մովրովը, էսպէս էլ գիտեմ, որ իմ գործս աջ գնաց, քոնը ձախ :

ԼԹ:

ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆՑ — ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՆ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

Երևանու իրաւարաններից մէկի դռանն ասեղ քցես, գետինը չի ընկնիլ. բազմութիւն, աղաղակ, բարձրաձայն ծիծաղ, հայհոյանք խառնուել են իրար, ոչինչ բան չի հասկացուում. մի բառ միայն շուտ շուտ լսողի ականջին է դիպում՝ մե դալ, մե դալ: Այս քան բազմութեան մէջ մի քաղաքացի, մի մաքուր հագնուած մարդ չի երևում. բոլորը խառնիճաղանձ ուսմիկներ են, թուրք, հայ, քուրդ միմեանց վերայ ածուած են: Հեռուումը միայն մի քանի քաղաքացիք կանգնել ծիծաղում են միամիտ ուսմիկ վերայ:

Երկու ոստիկանական թուրք ստորին պաշտօնատարք շատ անգամ կամեցան մահակներով հեռացնել ամբոխն իրաւարանի դռներից, որ ներս ու դուրս անելը չարգելուի՝ հնար չեղաւ: Շատերը բարձրացել էին լուսամտների վանդակների վերայ և ներս էին նայում: Երբեմն երբեմն մի քրքչիւն, մի ծիծաղ բարձրանում էր պատուհանների կանգնողներից և հեռադրական մաքնիտի նման լուր տալիս ներքեւի կանգնածներին ներս մտած մարդու գլխի եկածը: Իսկոյն բոլորը միասին մի խնդակցական ծիծաղ էին բարձրացնում և էլի լուում, սպասելով իրաւարանից դուրս եկողին:

— Հը՛, ի՞նչ արիր, քանի մի հարցեր տեղում էին այդ մարդու գլխին, մեղալը դօշեղ չի երևում, բէգզադայ չես դառել:

— Ըստուած ոչ գիտայ մեր մովրովի գլուխն ու արևը, իմ դեղին պոլիմարեալն տեղակ էս հինգ մանէթը տուին ու դուս արին. օղորմի՛ իրանց հօրը, էս էլ որ չտային, ի՞նչ պաի անէինք, կէսը կտրելու հօ չէինք:

Եւ ներսից դուրս եկողը ցոյց էր տալիս իւր ձեռքում ճշմած հինգ մանէթանոց թղթադրամը:

Անմիջապէս ներսից դուրս եկողի քամակից մի գրադիր կանգնում էր իրաւարանի շէմքի վերայ և ձայնելով՝ մի մարդու անուն տալիս : Բայց կէս ժամ անցնում էր, մինչ կոչուած մարդը ճիւղով ամբոխը, յառաջ էր գալիս, ներս մտնում իրաւարանը, որից յետոյ իսկոյն դուռը վըէն փակուում էր :

Նոյն և մի գոչիւնը, նոյն հռհռոցը, նոյն ծիծաղն և հայհոյանքը կրկնուում էր մովըովի ստուերի դէմ :

— . . . Շահազիզեանց — Կամսարակա՛ն — Աշտարակեցի՛, ձայն տուեց ՚ի վերջոյ գրադիրը, Կամսարականն Աշտարակեցի՛, կրկնեց ժողովրդի արձագանքը. Կամսարականն Աշտարակեցի՛, երեքկնեց ու չորեքկնեց ամէն ոք և դեռ մարդ չէր երևում :

— Այստեղ չէ՞, գոչեց գրադիրը :

— Իստեղ էր, հէնց հիմի հստեղ էր, էս սհաթս ես տեսայ, սխմուել էր խալխի մէջն ու դուռ չէր կարում գալ :

— Ձեր տունը չքանդուի՛, ես կարամ էս հէշաքի¹ միջոքն անց կենալ, փորիս ճիւղը դուռ կը գայ, մի ձայն լսուեցաւ ամբոխի քամակի կողմից :

Բաւական միջոց անցաւ, որ ոստիկանները փայտի զօրութեամբ մի անցք բաց արին և քրտնքում կորած Շահազիզեանց — Կամսարականին ներս բերին. բանից դուրս եկաւ, որ խեղճ Կամսարականս դիպուածով ընկել է խաժամուժի կուտակի մէջ և կէս ժամ հազիւ կարողացել է դուրս ընկնել բաց օդի մէջ : Քաղաքացիք դրա վերայ մի կուշտ ծիծաղացել են :

— Բարով, պատասխան տուեց նախագահական բազկաթռուի վրայից քննիչը Կամսարականի խոնարհ ողջունին, ո՞ր տեղից ես, բո անունն ի՞նչ է :

Կամսարական Աշտարակեցին աչք ածեց շուրջ բոլորքը և քթի տակին ժպտալով՝ պատասխանեց. — Ես Աշտարակցի եմ, իմ անունս է . . . Շահազիզեանց — Կամսարական — աշտարակեցի :

— Այդ ի՞նչ երկար անուն ունիս, հարցրեց քննիչը քաղցրութեամբ :

— Ես իմ հօր հարազատ զաւակն եմ, աղայ՛, իմ պապերս էլ ազնուական են էլել ու երկու ազգ են ունեցել Շահազիզեանց — Կամսարական, ինքս էլ բնիկ Աշտարակցի եմ. ոչ ուզում եմ հօրս

1 Ամբոխի :

երախտիքը մոռանալ, ոչ պապերիս պատիւը վէր քցել, ոչ էլ իմ ծնած տեղս՝ իմ հայրենիքս ուրանալ :

— Եստ լաւ, շատ լաւ . հիմա՝ տատ ինձ, բարի Շահագիլ-գեանց, տապ քննիչը, ես նկատեցի, որ դու տուն մտնելու շուրջ նայեցիր և ժպտացիր, ի՞նչ էր պատճառը :

— Ոչինչ, գլխիդ մատաղ, լաւ մարդկանց երեսը տեսնելու մարդի բան յաջող կերթայ, սիրտը կուրախանայ, մեր աղին տեսայ ուրախացայ :

Կամարականը ցոյց տուեց մովրովին :

— Եստ լաւ, դիցուք քո ասածը լինի, այժմ պատասխանիր ինձ. դու լաւ ճանաչում ես քո ցոյց տուած պարոնին :

Քննիչը նոյնպէս գլխով ցոյց տուեց մովրովին առանց երեսը նայելու :

— Ո՞նց չեմ ճանաչում, գլխիդ մատաղ, դա մեր աղէն ա, մեր տէրն ա, մեր հէրն ա, մեր սհալի բարերարն ա, քօռ պտի բլիւմ, որ չճանանչեմ :

— Քեզ ինչ հարցնեմ, պէտք է իսկութեամբ պատասխան տաս, թէ չէ լաւ չի լինիլ քեզ համար. սոլտ խօսողն Աստուծոյ առաջին սեւերես մնալուց յետոյ՝ օրէնքի առաջին էլ պատժուում է :

— Սեռնի՛մ Աստուծուն էլ, օրէնք դնող թագաւորին էլ, երկուսի համար էլ մեր գլուխը մատաղ կը տանք . թէ որ նրանց մենք խաբէք, մահի ենք արժան :

— Եստ շնորհակալ եմ, երեւում է, որ դու մինչև հիմայ ներս եկողներից շատ բարձր ես կրթութեամբ և հասկացողութեամբ. այդ շատ ուրախալի է, որ ժողովրդի մէջ քեզ պէս օրինաւոր մարդիկ դառնում են. ես մինչև հիմայ ոչ մէկից չմխիթարուեցի :

— Ես արժանի չեմ այդքան գովասանքին, գլխիդ մատաղ :

— Եստ ինձ, սիրելի, ձեր մովրովին դուք երբեմն երբեմն պարգեւներ, ընծաներ տալիս էիք :

— Էդ մեր պարտքն ա. մովրովը որ կայ, ես արդ արի, թէ սհալի հէրն ա, որդիքը պարտական են իրանց հօրը պատիւ տալու, իրանց աշխատանքից նրան բաժին հանելու . մեր սաղ մհալը էդ շատ լաւ հասկանում ա, ու իր պարտքը կատարում, ամէն գեղ իր մասիլիցը¹ մովրովի բաժինը պտի ջոկի ու զրկի. մի՞թէ մեր աղայ

1 Բերքից :

մովորով ձեզ չե տեսլ, իր մհալիցը շնորհակալութիւն չի արել :
 Ես ուրիշ մհալ չեմ տարիլ համա յոյս ունիմ, որ մեր աղէն իր ժո-
 ղովորիցը շատ բաւական կը ընի : Ընէնց չի՞, մովորով աղայ, ասաց
 Կամսարականը :

Պատասխան չեղաւ :

— Ղշմարի՞տ է այս պարոնի ասածները, հարցրեց քննիչը մովոր-
 վից խոժոռ դէմքով :

— Այո՛, ընծայ բերում են :

— Իսկ եթէ չտանէք, դարձաւ սիրալիտ դէմքով քննիչը դէպի
 Կամսարականը, ի՞նչ կանեն ձեզ :

— Չտանե՞նք, ո՞նց թէ չտանենք, չենք տանիլ, համա մեր
 կորկոթը կեփուի¹ : դեռ տանելով, տալով, կաշառքի զօռով գեղը
 պարտքի տակից չենք կարողանում ազատել, ժողովուրդն ընչանք
 շլինքը նեղութիւնի մէջ ա. թէ որ չտանենք հօ, որդիքս էլ ծա-
 խենք՝ չենք ազատուիլ :

Կամսարականը մովորիների բոլոր հարստահարութիւնները,
 կաշառակերութիւնները, ճնշումները մի առ մի պատմելուց յետոյ
 եզրափակեց, որ ժողովուրդը կաշառառութեան համար տրտունջ
 չունի իւր կառավարիչներից. ՚ի հետեւ այսպէս եկել, այսպէս էլ շա-
 րունակութեամբ է : Միայն թէ ինչ բանի համար, որ կաշառ առնում
 են, վերջացրեց Կամսարականը, այն գլուխ տանեն, մենք ուրախու-
 թեամբ պարտքի տակ կընկնենք և կը տանք. սակայն ցաւն այս է,
 որ կաշառներ առնում են, փողերն ՚ի զուր գնում են և ոչ մէկի
 դատը չի վերջանում :

— Ընչի՞ քանգատ չէք անում, ընչի՞ լուծեամբ տանում էք,
 հարցրեց քննիչը :

— Ի՞նչ ես ասում, աղայ ջա՛ն, մենք ի՞նչ կը համարձակինք
 բերան բանալ, դու դեռ չես խմանում, թէ ի՞նչ ասել ա՛՝ ու ահա թ
 ու մովորով. եդ կը նշանակի՝ հօ վեւ և ոչ խար. մի՞թէ ոչխարը
 պտի անբաւական ընի իր բուրդը խուզողիցը, կամ թէ չէ, որ

1 Կը պատժուինք :

զանգաւտ անենք, տակիցը կարա՞նք դուս դալ. հիմի էլ լեզուս ընդուր համար ա բացուել, որ պարզ գիտեմ, թէ մեր աղէն իր մը հալիցը շատ շնորհակալ ա, ու էն մի քանի բաներն էլ, որ իր օրովն էլել են, իր մեղը չեն. ոնց որ ասեցի, չէր տալ՝ չէր մնալ. թէ չէ միտս կերել էի՞, որ գլխիցս ձեռ էի վերցնում. թէ կուզես մի երկու բան կը պատմեմ, լսի մեր առաջուան մովրոյնների արածներից :

— Եսա :

— Ձեռ ուզում յիշել, թէ որ մհալումն էր, հարկաւոր էլ չի իմանալը, էպանն իմացի, որ էդ մհալի մովրովը շատ հարամիւր մարդ էր, ռահաթի հոգին հանել էր, ունեցածների շատ բաժինը աշկեարայ ձեռքներիցը խլում էր, ընչանք ձուռն ի՞նչ ա, համբարել էր տալիս ու երկուսն ինքը վերցնում, մինը տիրոնջը թողում. քանդող քանդողի՞ տանող տանողի էր. մի երկու տարուամը ցամաք հացը մհալից կտրուեց. գողութիւն, աւազակութիւն, մարդասպանութիւն սովորական բաներ էին դառել. գլուխը մի սոխ էր. տանիցդ մի վերստ հեռու գլխիդ տէրը չէիր. ի՞նչ անես, լաւ էլ օրով ցերեկով 100 մարդ տեսաւ, որ քո հարեան գեղացի թուրքը քո ախպօրն սպանեց, տաւարդ հանդիցը քչեց տարաւ՝ ձէնդ փորդ էիր քցում. ում գնաս, դիւան դատաստան չկայ ու թէ որ Աստուած գլխիդ խնով կացաւ, դարտակ ձեռով գնացիր, իմացի, որ վերջին օրդ ա : Վերջը դանակը որ ոսկոսին հասաւ, մհալի գլխաւորներիցն երեք մարդ խելք խելքի տուին, արինն աչքների տակն առան ու գնացին քաղաք, նաչալնիկին խնդիր տուին : Դէ, գեղացին ի՞նչ գիտի, թէ օրէնքն ո՞րն ա, կամ օրէնքի գրքի մէջն ի՞նչ ա գրած : Դրանք մի գրագիր են դանում, իրանց արգէն գրիլ տալիս : Դու մի ասիլ, էդ գրագիրը օրէնքի գրքի 10, թէ 15 հատուրումը մի երկու տուն ա գտած էլել, ու գրել որ նրանցով մովրովին իր արածների համար Սիբիր կարելի ա ղրկելը :

Սի օր տաղ մհալը թնդում ա, որ մովրովին նաչալնիկը շատ բարկացած հալ-հալեաթ¹ տարել ա : Խեղճ ժողովուրդը ձեռն առ Աստուած բռնած՝ փառք ա տուել, մի երկու գիւղում էլ մատաղ են մորթել դրա համար : Իրեք չորս օրից մին էլ ի՞նչ տեսնես, մովրովն եկաւ ու թունդ եկաւ, 20, 30 ձիաւոր քամակիցը քցած՝

Թողն երկինքն ա հանել: Ի հարկէ, էն ա, ասեցին եկել ա, որ ինչ ունի, չունի վերցնի ու քաշուի հեռանայ: Դու ո՛չ մեռնի՛ս, աղայ ջա՛ն, աչքդ բարին տեսնի՛, ինչ որ էս խալին ա տեսնում: Հրամայում ա մովրովը, որ սաղ մհալն իր կացած գեղը հաւաքուի: Ի հարկէ, որ էն իրեք արգայ ¹ տուողներին էլ կանչած կընէր:

— Ոօղզի՛, ձէն ա տալիս մովրովն ու մի սէլ լեքը կակող ճիւղոս դրա դռանը թափում են:

— Դուս տարէք իմ կառավաթը ², հրամայում ա մովրովն ու իր բակի դռան մէյրանումն ³ իր կառավաթը դնիլ ա տալիս, էն օրէնքի 15 հատորը դնում գլխատակն ու սաղ խալիսի միջին թեք ընկնում ձգուում:

— Դէ՛, հիմի վեր կոխեցէք էն իրեք մարդին, գոռում ա մովրովն, ու իր պարկած տեղեցն էն խեղճ խնդիր տուողներին էնքան ծեծել տալիս, որ դու էլ ասես՝ հերիք ա:

— Չօքէ չոք մօտ եկէք, պատուիրում ա նա էդ ծեծուածներին, դպա ինձ: Ինքն ըսկի զլուխը տեղեցը չի վերցնում:

— Այ, ձեր արխէն ⁴ ու քօմակը ⁵ գլխատակիս ա, եկէք մին էլ աղաչանք արէք, կարելի ա, սա կը լսի ու ձեզ կօգնի:

— Տեսնում էք, որ ձեր պաշտպանը չկարողացաւ ձեզ պէտք դալ, ծիծաղում ա բարձր բարձր մովրովը, խեղճը պինդ ծալուած՝ գրէ խատակիցս չի կարողանում դուս դալ: Ծօ՛, յիմարներ, ասում ա նա, դուք կարծում էիք, թէ էս թղթի կտորները ձեր հաւարին պտի հասնի՞ն, դուք որ սրա տեղն իմացել էք, բաս ես չգիտէի՞, բաս սրա յօդուածների դէմը ես պատրաստած բան չունէի՞. ո՛ւմ ի՛նչ արիք. ձեր մատը տարաք՝ ձեր աչքերը հանեցիք. ամէն մի յօդուածի դիմացը 1000 մանէթ եմ պատ շարել, էդ փողերը ձեր ջանիցը պտի հանեմ, իմ քիսիցը հօ՛ տալու չեմ:

Քննիչը ծիծաղեցաւ:

— Հա՛, աղայ ջա՛ն, հա՛, տես ի՞նչ ա անում. — հրամայում եմ ձեզ, ասում ա, որ էդ իրեք մարդդ ամէն մինդ ձեր քիւտովն էդ պատերը շարէք. դնացէք 1000 կան մանէթ բերէք էս դրքի վրէն դրէք, եթէ չէք ուզում, որ ձեր կաշիքը դաբաղխտնումը ⁶ փթին:

— Ի՞նչ պտի անէին, աղայ ջա՛ն, համ տուին, համ էլ շլինք:

1 Խնդիր: 2 Մահճակալ: 3 Հրապարակ: 4 Պաշտպան: 5 Օգնական: 6 Խաղախորդանոցումը, կաշու դործարանումը:

ները երկարեց. լաւ որ երեքն էլ ունեւոր մարդիկ էին, թէ չէ խեղճերը հիմի որդով ընտանիքով Սիբիրումը կ'ընէին:

— Իսկ ձեր մովրովն այդպիսի բաներ արե՞լ է, հարցրեց քննիչը:

— Ձէ աղայ, մեր մովրովն հիւքան չի արել, բայց դէ՛, ո՞նց կ'ընէր, որ մեզը ծախողը մատը չլպստէր, կռուի տարի էր, օգուտ քաղելու տարի էր, պտի շահուէր, հսպէս տարի հօ միշտ չի՛ ըլնում:

Քննիչն երկրորդ խոժոռ հայեացքը ձգեց մովրովի վերայ և այդքանը բաւական եղաւ խեղճի ոտք ու ձեռքը դողացնելու:

— Ասացիր, որ դու ես . . . Շահազիզեան — Կամսարականն — Աշտարակեցին, խօսեցաւ քննիչը, քո անունն այս մատենի մէջ նշանակած է. ուրեմն դու տուել ես փող, որ պատերազմական մեղքը ստանաս, այնպէս չէ՞:

— Հրամեղք, գլխիդ մեռնիմ:

— Պատերազմ գնացե՞լ ես:

— Ո՛չ:

— Պատերազմական գործերումը խառնուե՞լ ես:

— Ո՛չ:

— Ուրեմն ի՞նչ իրաւամբ դու կարծում էիր, որ մեղալ կ'ըստանաս:

— Մեր մովրովն հրամանը դուս եկաւ, որ մի պօլիմպրեալ բերողը մեղալ կ'առնի. ես էլ հաւատացի ու սուրի:

— Հրամանաթուղթ կա՞ր դրա մասին:

— Հի՛, աղայ, ծիծաղեց Կամսարականը, ամէն բանի համար որ հրաման գրուի, ո՞ր տեղ կերթայ, էլ թուղթ ու մրաքաւ¹ չի հերիք անիլ. դրա համար ետսավուներ կան, միկիտաններ կան, տանուակերներ կան, նրանց բերնով եկած խաբարին մի՞թէ մենք չենք հաւատում, բաս էլ ետսավուին ընչի՞ ա պէտք, որ նա իր աղի կամքն էլ չպտի կարողանայ բերանացի յայտնել ու զամշուտակը քցելով կանտարել տալ:

— Շատ կարելի է այդ մարդիկը սուտ իւրեանց օգտի համար մովրովն անուշով պահանջներ են անում և մովրովը բոլորովին տեղեկութիւն չունի:

— Ձէ, գլխիդ մեռնիմ, տեղ հասած օրը մենք իմանում ենք:

— Ուրեմն ա՛ռ էս փողն և դնա՛:

Քննիչը վերցրեց սեղանի վերայ ծալքով դարսած հինգ մանկածնոցներից մի հատ և տուեց Նահապետեանցին:

— Ես ի՞նչ փող ա, որ տուիր ինձ, աղայ ջան, հարցրեց Կամարականը:

— Այդ քո մեղալի համար տուած փողն է, օրէնքի զօրութեամբ մեղալ ստանում են միայն պատերազմին մասնակցողներն, իսկ դու ասացիր որ ինքդ չես մասնակցել:

Մեր . . . Նահապետեանց — Կամարականը նօթերը կիտեց ու կանգնած տեղիցը թղթադրամը շարտեց սեղանի վերայ:

— Ըյս ի՞նչ կը նշանակի, զարմացմամբ հարցրեց քննիչը:

— Ես իմ մեղալը կուզեմ:

— Քեզ ասացի, որ մեղալ անհնարին է քեզ ստանալ, բաւականացիր այդքանով և դուրս գնա:

— Բաւ կամ ոչինչ մի տալ, ես ձեզանից զօռով չեմ ուզում, էդ էլ թող շատերի հետ գնայ, կամ իմ փողս տուէք:

— Մենք էլ քո փողն ենք տալիս:

— Ես իմ պօլիմպրեսալը կուզեմ, պօլիմպրեսալը, 184 . . . թուր պօլիմպրեսալը ես վրէն մի տեղ էլ դանակի ձէլով պատիկ նշան եմ դրել, էն որ չընի՝ ես ոչինչ չեմ ուզում, էդ էլ բաշխել եմ մեր աղին:

Կամարականը մատով մոզրովին ցոյց տուեց:

— Բացատրի՛ր խօսքդ, ես չեմ հասկանում, ասաց քննիչը:

— Ես սհաթս, դիւիդ մեռնի՛մ: Ես Աշտարակու մէջ, չկարծես, որ յետ ընկած, հասարակ մարդկանցից եմ. ասենք իմ աղնու թիւնի համար էս տեղ խօսք բայ անիլը տեղը չի, բայց ուսհաթի մէջ էլ, փառք Աստուծո, մարդ եմ՝ ինչ որ մարդին կը սաղի. ես էլ ինձ համար անում ունիմ, պատիւ ունիմ, հաց ունիմ, տուն ու տեղ ունիմ. թէ որ մի երկսիցը ցած ըլիմ, տասիցն էլ բարձր եմ. ի՞նչ երկարացնեմ, Աշտարակու իշխաններից մինն եմ: Ես արխաղին, էս թուերիցս կախ կախ էլած ծլանքներին՝ մի՛ խաբուիլ, կամ կարկատած չուսիս. ուսհաթը պտի իր ուսհաթ թիւնի գերայ² վեր ու նիստ անի. մենք քաղքցոնց պէս չենք կարող փորներս քաղցած պահել, ամաններով տաք կերակրի համ չտեսնել, բաղարումը մի երկու կապէկի հացով ու թարաքեամայ թուրքի ե-

1 Յնցոտիներին: 2 Համաձայն:

րեսը քաշած աղուէսի պանրով օրներս անցկացնել ու զլպտուել մահունեքով, յանաւուզներով ու բուխարայ գտակներով: Մենք մարդին շորով չենք պատիւ տալիս, կամ ճանանչում. ուզենանք էլ լաւ շորեր հագնիլ, չենք կարող. հիմի, ասենք, ես աղայ մարդ եմ, բայց իմ տան ծառէն եմ. ինձ շատ ամօթ ա, որ իստակ հագնուեմ, ձեռներս սապնով լուանամ ու իմ տան, իմ հանգի, իմ յիքու գործը թողամ երեսի վրայ ընկած. Աստուած մեզ էդ հացը չտայ, էդ կը սաղեք քաղքցուն որ ընչանք իրիկուն ձեռները զուամաների¹, ապրլմեղէնների² ու գուլաբաթիւների³ մէջ ա խառնում. պապական մենք հողագործութիւնն ենք տեսել, հողագործութիւնը մեզ, մերը հողն ա, ես նրա բարաքաթին⁴ մեռնեմ:

— Շատ լաւ բաներ ես խօսում, սիրելիս, ընդհատեց քննիչը, բայց գործից հեռանում ես:

Ահ, գլխիդ մատաղ, մի քիչ էլ խնդրեմ, համբերես: Ասեցի, որ ես մեր գեղի առաջաւոր իշխաններից մինն եմ, զօնադատարութիւնն⁵ ամէն հայ-քրիստոնէի պարտքն ա, էդ ամէնքս էլ ունինք. մեր աղէքանցը, մեր մհալը կառավարողներին, զուլուղն⁶ մարդկանցը պատիւ տալը համ պարտք ա, համ հրամանակատարութիւն. ՚ի հարկէ, էդպէս մեծաւորին մեր գեղը գալուս՝ մենք չենք կարող հասարակ տներում ցած բերել. ասում ա՝ հարկ ս հարկաւորաց՝ պատիւս արժանաւորաց, ում որ լաւ տներ ունի, իր աղին ընդունում ա: Աշտարակու մէջը, թէ մի երկու երեք լաւ տներ կան, մինն էլ իմ տներն ա. (ասենք, փոսք իմ Աստուծոն, սաղ մհալի մէջը մեր գեղի պէս լաւ տներ ոչ մի տեղ չկայ:) Ել կարծիք չկայ, աղայ ջան, որ մենծամենծ մարդիկն իմ շեմքովը շատ ներս ու դուրս արած կըլնին. մեր աղայ-մովլոմն էլ, ՚ի հարկէ, իրան էլ լաւ յայտնի ա, որ ըսկի գործ էլ չունենայ, քէֆի համար էլ տարենը մի քանի անգամ Աշտարակ ա գալիս ու շաբաթներով կենում. ի՞նչ ասիլ կուզի, որ շատ բաժինն իմ տանն ա վէր գալիս, իմ սառը ջուրն ա անոշ անում. իրան հալալ ըլնի:

— Ել մնաց:

— Ե՛ն ա հա՛, գլխիդ մատաղ, շատին դիմացել ես, քչին էլ դիմացի: Մին էլ սաղ մհալի մէջը հռչակուում ա, թէ ով որ մի

1 Մետաքսեղէնների: 2 Վերի խօսքն է: 3 Ոսկեթելների 4 Լիութիւն: 5 Հիւրասիրութիւն: 6 Մառայութեան միջի:

պօլիմպրեալ բերի, մովըովին տայ, անումը դրիւ տայ, նա մե դ ա լ կստանայ: Տունը մի մարդ կար՝ պօլիմպրեալը ճարեց, Զէյվայ գեղը վազեց, երկուսը կային՝ գնացին: պատրաստութիւնի համար մի քանի մանէթ էլ աւել էին վերցնում ու որը ոտով, որը ձիով, որն էլ երկու մարդ մի ձիու կամ մի իշի վրայ նստած՝ իրանց քցում Զէյվայ: Էս բանի համար ես ամէնքիցն աւելի ուրախացայ, աղէն (գըլլով մովըովին ցոյց տուեց) ինձ խիստ լաւ ա ճանանչում, տես ու ճանանչ եմք, միտք արի ու առանց փողի դուս ընկայ խէլի¹ տեղ գնացի. ախար ես ո՞ւմնից եմ պակաս, իմ գեաղէն², իմ դռան ծառէն մեղալ ստանայ, ծեծից ազատուի, աշխարհքն ազնուական դառնայ ու ես՝ Շահազիզեանց — Կամսարականս մնամ զուրկ: Գընացի, գնացի, շատ ու քիչն Աստուած գիտայ, մին էլ կաննեցի ու միտք արի. այ տղայ, ես անփող ո՞ւր եմ գնում, բան ա, բալքի³ մովըովը պատիւս չպահեց, անփող ինձ չգրեց, աշխարհս վաղուանը չի, մի քիչ սառնացել ա, հապեր պատրաստ գնամ. մի պօլիմպրեալով մարդի երեսը չվէր բերեմ, տանեմ տամ, թէ վերցրեց, մի աչքս լիս, թէ չը վերցրեց, երկու աչքս լիս, իմ փողն իմ ջիւբին կը մնայ: Նոր յետ եմ դառել, աղայ ջան, կիսաճամփիցը, տուն եկել, մի պօլիմպրեալ ծոցս դրել ու գնացել:

Քննիչը, թուի թէ, շատ ձանձրացել էր, գլուխը կախել ու շաղրութիւն չէր անում:

Կամսարականն այս նկատելով՝ ծնօտը բռնեց և աղերսալից խնդրեց.

— Գլխիդ մեռնիմ, աղայ ջան, տեսնում եմ, որ բեզարեցիր⁴, գլուխդ տարայ, համա կը ինդրեմ, որ մի քիչ էլ լսես, էս ա պրծնում եմ:

— Շատ լաւ, շատ լաւ, ժպտաց քննիչը և ուշադրութիւնը սրեց:

— Իսկ ձիուցը նոր էի վէր եկել շարունակից Կամսարականը, որ մովըովի միկիտանն ինձ ասեց, թէ քո պօլիմպրեալը պէտքը չի, պտի 184 . . . թուականինը տանիս ու մի քանի մանէթ էլ մովըովի ձեռ ու ոտի համար խարջես, որ խնդիրդ կատարուի: Ինձ մօտ, ասեց միկիտանը, Նրեանից բերած էն թուի ոսկիք կան, թէ կուզես՝ իր գլխովը, կամ թէ չէ քո խաթեր մի բան էլ պակասով քեզ ծախեմ, տար տուր մովըովին: Ես լսիլ էլ չուզեցի, մովըովն իմ բարեկամն ա, իմ խաթրը կը պահի, ասեցի ու դուզ քշեցի, ա-

1 Բաւականիս: 2 Ծառայ. 3 Գուցէ: 4 Զանձրացար:

դիս օթախը ներս մտայ : Ի՞նչ ես ասում, զլխիդ մեռնե՛մ, քո դուշմանի զլուխը չգայ, ինչ որ իմ գլուխն եկաւ, ոնց որ ես սովորեալստիկալ¹, խաղք ու խայտառակ էլայ :

Կամարականը պատմեց իւր և մովրովի մէջ պատաստած անցքը :

— Դեռ ես Համարձակուեցի, հինգ մանէթանոցը կամանց ստօլիդ վրայ քցեցի, բայց իմ խեղճ պօլիմպրեալը, որի պսպղոցն աչքեր էր ծակում, ընչանք դոսն շնմբը մին ֆուսայ² :

— Հիմի ես դրա համար եմ ասում, աղայ Զա՛ն, կամ տալիս էք, պօլիմպրեալս տուէ՛ք, կամ մեղալս, կամ թէ չէ ես ոչինչ չեմ ուզում : Դլխիդ մեռնի՛մ, թէ իմ խօսքերումը սուտ ըլի, աչքս հանի, թէ չես աւատում, մեր մովրով աղին՝ իրան հարցրու :

— Կամարական, դու էլ էդպէ՛ս, հոգեոյ հանելով ասաց մովրովը հայերէն :

— Աղայ Զա՛ն, դու էլ էդպէ՛ս, պատասխանեց նոյնպէս հաւաքելով Կամարականը, միտդ ա, որ ասեցի, թէ, աղայ Զա՛ն, քո Շահազիզեանց — Կամարականն եմ, ախաւր էդ խօսքն ես ինձանից հօ չէի ասում, ընչանք քեզանից իրաւունք չունենայի ո՞նց կը վատահանայի. միտդ ա, որ միշտ ինձ կանչում էիր՝ իմ Կամարական, էլ էն մարդը չէի՞, էլ քո ոտն Աշտարակ չպտի ընկնէ՞ր, երես երեսի չէինք առնիլ՞ :

— Ուղի՞ն էն այս պարոնի պատմածները, դարձաւ քննիչը դէպի մովրովը :

Մովրովը սեւացել էր :

— Այո՛, հաղել լսելի եղաւ մովրովի բերանից :

— Տնօրինել, որ դրսի ամբոխը չցրուի՛, ամէնքն յետ բերեն իւրեանց ստացած փողերն և սպասեն, հրամայեց քննիչը. իսկ դուք, պարոն գաւառիկապետ, բարեհաճեցէք այս բոլոր հինգ մանէթանոցները փոխել 181 . . . թուի պօլիմպրեալի վերայ, և եթէ չկան այդպիսիները, այն ժամանակուան գնացական գնովը թղթադրամով մծարեցէ՛ք. իսկ այս պատուական անձի ոսկին գտնել անպատճառ և նոյնը վերադարձնել, երևի պահած կունենաք :

— Քո արդարադատութիւնի համար, զլխիդ մեռնի՛մ, ես ոչ մի կամէկ չեմ ուզում, ինչպիսեմ, ինձ հասնելը փողը ղրկես բերդը էն անմեղ դուստաղներին, որոնք ՚ի զուր տեղը տարիներով արևի

երես չեն տեսնում ու չոր հացից սավաճի ոչինչ չեն ուտում, մէջ մտաւ Շահազիզեանց — Կամսարականն — Աշտարակեցի. ըստուց յետը մեռնիմ էլ, դարդ չունիմ, Աստուած ինձ էն օրին արժանացրեց, որ իմ աչքերս քեզ պէս մի ապալաթ³ քննիչ տեսան:

Քո ինդիւստրիադէ կը կոտորուի, պատասխանեց սիրով քննիչը՝ Կամսարականի ձեռքը թօթուելով. այս րոպէից աւետում եմ քեզ, որ բանտերն էլ չուտով արդարութեան ձայնը կը լսեն, այն տեղերն էլ չեն մնալ առանց իմ այցելութեան:

Ամէն մարդ իւր փողը թղթադրամով ոսկեոյ կուրսի հաշուովն ստացաւ և շնորհակալութիւն արեց քննչին:

— Միամտացնում եմ ձեզ, խօսեցաւ քննիչն ի լուր ամենեցուն, որ ձեր տուած բոլոր պարգևներն ու կաշառքներն, ինչքան հնարաւորութիւն կայ, կը պահանջուին ձեր մովլոյներէից, և որովհետեւ շատ մասն յայտնի չէ, թէ որքան է վճարուած և ումնէյ, այդ ամէնը կերթան յօգուտ բանտարկեալների և պատերազմի մէջ վերաւորուած զինուորներէ, և այդ կը տրուի իբրեւ ժողովդէից նուէր. համաձայն է՞ք, թէ ոչ:

— Համաձայն ե՛նք, գլխիդ մատաղ, ձայն տուեց ամբօրս:

Շատ սակաւ մովլոյներ արդարացան, քննիչը, համարեա՞, պատժեց բոլորին, զրկելով ոմանց ծառայութիւնից, այլոց մի քանի տարի պաշտօնազուրկ անելով և շատ սակաւներին բոլորովն անբողբոջներով:

Մեր մովլոյը վերջիններիս կարգն անցաւ:

Խ.

Ա Ն Շ Ն Ո Ր Հ Ք Ա Ի Ա Ձ Ա Կ Ն Ե Ր Տ

Սքառը շատ սառնութեամբ լսեց միկիտան Սաքոյի չորհրդրթական ցաւակից խօսքերը, երբ մի օր ինքն եկաւ Խէչանին տեսութիւն և իմացաւ որ իբր թէ մի նոր քննիչ էին ուղարկել Երևանից, որը անմիջապէս հրամայեց Խէչանին բերդը տանել:

— Հա՞, տարա՞ն, սաքի ուզումեմ ասել զրկեցիք, բաս սուտ չէին խեղճ հալիւորի մտածածները, շատ լաւ, տարան տարան, մենք էլ ըստուց յետը տանողի ու ասնել տուողի դուռը կը ճանանչենք:

Այս խօսքերը պատասխանելով միկիտանին, Սմբատը ձիու գըլուխը թեքեց դէպի Աշտարակ:

— Սմբատ ջա՛ն, ա՛յ Սմբատ, տխար մի քիչ կա՛ց, տես ի՞նչ եմ ասում, ախար դու հէնց գիտես, թէ մենք մեղաւոր ե՞նք, ախար ես Խէչանի բարեկամն եմ, թէ որ իմ թափած արտասուները տեսնէիր, իմ չոքիլ աղանջաք անիլը լսէիր, մովրովի գասկը համել քննչին ինդրելուն ականատես ըլնէիր, էդպէս անհաւատ չէիր ըլնէիր: Այսպիսի խօսքեր միայն քամու բերելովը Սմբատի ականջին էին դիպում, բայց նա ուշք չդարձրեց, մի լուպէի մէջ Սաքոյի աչքիցն աներևութացաւ:

— Սատանի հէ՛րն անիծած, մտածեց Սաքօն, մարդի չարիւր¹ որ թարսուի², 1000 տարի գըլուխ տրաքացրու, օգուտ չունի. ասենք դրանք մեզ ոչինչ չեն կարող անել, 10 տարի էլ Խէչանն անտէր բերդումը փթելու ըլնի, ոչ ով հարցնող չի ըլնիլ. էն նոր եկած քննիչը հօ՛ւ չպտի գնար բանտի բորբոսնած հոտերի միջին քաշ գար, որ իմանար, թէ մի Աշտարակցի Խէչան ա էլել ու զուր տեղն էնտեղ ձուլում ա: Էդ կողմից մեզ փորձանք չի գալ, բայց մենք մեր մտքի դրածիցը կը զրկուինք. ես սաքի ուզեցայ, որ տխուր երես շանց տամ, դարտոտ³ երեւամ Սմբատի մօտ — Խէչանին տանելու համար, վերջը մի քանի սուտ յոյսեր տամ, որ սաքի թէ մովրովը կարող ա մի քանի մարդի տեսնելով, կամ էն քննչի տակը փող դնելով ազատել Խէչանին, բայց էս կուպիտ լակտար իմ սարքած ֆանդերիս⁴ հիմքն արեգակը շուռ տուեց. հիմի պտի դնայ Աշտարակ, տանը խաբար տայ ու մենք էլ ձեռներս կը լուսնանք Խէչանի չալ չալ⁵ մանէթների սանադներիցը⁶: Ես չի՛ ըլնիլ, սրան պտի էս մտքի վրայ տեղ չհասցնել, պտի ճամփէն կտրել, մեր սուտը զորթի տեղակ ուտացնել ու հեան երթալ Աշտարակ:

Թէ որ յաջողուեց՝ շաւ լաւ, թէ չէ՝ կոտորուեց ոչ, պտի կեանք ու արեւը Արդար Դաւթի քեալափէքումը մեզ ապա ու գնալ Խէչանի օջաղումը չէն ու քօլ ձգուել: Շատ չաւ փախան ա, հապիւր Փէրդի

1 Անիւր: 2 Երջուի: 3 վշտալի: 4 Հնարք: 5 Խալաթալէտ: 6 Մուրհակ:

գեղացի նաբին իր հրնկերներովն հառեղ են, էլ ժամանակ չպտի կորցնել:

— Տէր Աստուած, ես ի՞նչ անեմ, ես ո՞նց հասկացնեմ Հեղ-նարին էս տխուր խաբարը, առանց էն էլ հազը խեղդում ա, օրը մի չարէք արին ա վէր ածում սրտիցը, հիմի որ էս էլ լին, ձեռաց կը մեռնի, Հերիքնաղին էլ դժար ա ասելը, վա՛յ թէ մէրը բան հասկանայ ու էն վախտը պըծաւ, համ ինքը կը մեռնի, հոմ Հեղնա-րին կսպանի: Ե՛հ, գլուխս արաքուում ա, բսկի չեմ գիտում, ո՞ր ջուրն ընկնեմ, ճոր չկայ, էլն պտի Հերիքնաղն հետ խօսամ մի հնարքով:

Այսպէս մտածելով դառնում էր Սմբատը դէպի Աշտարակ և շարունակում:

— Ը՛խ, յիմա՛ր եմ, յիմա՛ր, ո՞նց շուտ եմ խաբուում, քօմա՛ 1 էն սաստնայ Սաքօյի արածն ա, խեղճ հալիւորն բսկի մօտ չէր թողում, ախար ես ընչի՞ պտի էսպէս քօռանալուն ըլէի, ես ի՞նչպէս տուն թողացի, նաչար մարդի հոգի վկայել ա. ես հիմի հասկանում եմ, որ էն դռան քամակի գլխի ձէնն էլ Սաքօյինն էր, նա իմ քամակիցը մտել ա բանտը, բալնքի ծակովն անկաջ դրել, մեր խօսեցածները լսել, վախեցել ու գնացել էն օյինը սարքել, գրազրին ու եասավուներին տուն զրկել. ախար ես ընչի՞ չտուի առաջ գրազրին, յետոյ եասավուներին, վերջն էլ էդ բեղնարին սատկացրի, ընչի՞ պտի թողայի ձեռներս չարբանդին 2: Էն հօ անց կացաւ, էսօր ընչի չստակացրի, հօ կեղծաւորութիւնը երեսին ե-րեւում էր, ուզում էր գլուխս եղել, որ սաքի Խէչանի համար սիրտը շատ ցաւում ա, կամ թէ չէ մովրովը շատ դարգոտ ա էդ մասին: Ոչի՛նչ, միկիտան Սաքօ, սպասի, ես խեղճ հիւանդի դարդը քաշեմ, Հեղնարին հանգստացնեմ, գնամ խաբեմ, որ իր հէրը լաւ ա, սրանով սիրան ուրախացնեմ, բալքի հազը մի քիչ թեթեւանայ ու յետոյ հալրաթ 3 մի տեղ իմ ձեռս կընկնիս: Դեռ կաց, ես զնամ նրեան, ամէն բանը տեղն ու տեղն իմանամ, քո շանոր-դութիւնը հասկանամ, յետոյ կը տեսնենք:

— Այ տղայ, ասած ա՛ վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին, կրկին մտածմունքը փոխեց Սմբատը, ես հէնց էն մարդին կրակն եմ դը-նում, էլրում, բալքի զորթ նա մեղք չունի, ո՞ւր եմ էսօրումսից էն մարդի շուքի քամակիցը թնկնորում 4, զեռ մի քանի օր

1 Բոլոր: 2 Կապեն: 3 Գուցէ թէ: 4 Տրտնջալ:

սպասենք, հիւանդին հանգստոցները, նրեան գնանք, բանի տակն իմանանք յետոյ, դեռ ջուրը չհասած ոտներս ընչի՞նք հանում...

Ահա այսպիսի շփոթ մոածմանց մէջ Զէյվեցը հեռանալուց յետոյ Սմբատը թոյլ թողեց իւր ձիու սանձը և գնում էր հանդարտ դէպի Աշտարակ: Հանդարտ էր գնում, որովհետեւ կարիք չուկար շտապելու, դրանով կարող էր Խէչանի ընտանեաց կոտորածը զարթնել. երբէք այդպէս շուտ չէր դարձել նա Զէյվեց:

— Սմբատ ջա՛ն, ախար էս ի՞նչ արիր դու:

Սմբատն իւր մտքի հետ ընկած, չէր լսել ձիու ոտնաձայնը, որ իրեն հետևում էր, նա շփոթմամբ գլուխը յետ դարձրեց և տեսաւ իրեն մօտեցող Սաքոյին:

— Ձե՞ս ամանչում, հերիք չի՞ ինչքան սիրտ ես ծակել, նախատել սկսաւ Սմբատը միկիտանին, ճամփէս է՞լ չես թողում հանդիստ գնամ, այ անասաւա՛ծ, անաստուածի զաւա՛կ, ի՞նչ ես ուզում էն խեղճ հալիւորի տանիցը, ձեռ չես վերցնում, քանդեցիր ու քարտակեցիր, ունեցած կարողութիւնի կէսը դուս ծծեցիր, լափեցիր, ու երբ որ տեսար, թէ ձեր խաբեբայութիւնները կամաց կամաց դուս կը գայ, սուտը պոչ ունի, մի օր կը խայտառակուիք, համբերութիւններս կը հասնի, աշխարհքի միջին թուրք կաննք քեզ ու քո մովրովին, վեր կալաք էն արդար մարդին, էն անմեղ ծերին հուրն յաւիտէնական կորցրիք:

— Սմբատ ջա՛ն, լաւ աղայ ես, սկսաւ Սաքոն, բայց ջահէլ ես, քո ջահէլութիւնը որ չընէր, շատ կարելի ա մեր մէջը վաղուց անբաւականութիւն դուս եկած կը ընէր. ախար ես զարմանում եմ, դու ո՞նց չի հասկացար ինձ, ընչանք օրս ծանր ու թեթեւ չարիք: Ես բան չեմ ասում, մարդ ենք, սխալական ենք, ես իմ գլուխն արդարացնում չեմ, ես էլ պակասութիւններ կունենամ, դօստ ու դուշման¹ կունենամ, մնին լաւութիւն, մէկէլին վնաս կը ընեմ տուած, բայց դու ո՞նց չհասկացար, որ Խէչանի տանն ու տեղին, նրա աղջկանը, ազգ ու ընտանուն, նրա միքերին ես աչքիս լսի պէս եմ մտիկ տալիս, ո՛ւմ արի, ո՛ւմ չարի Խէչանին ի՞նչ արի: Ես մի բան եմ միտք անում, կարելի ա, դու լսել կը ընես, որ ես քո նշանածին ուզել եմ՝ նախանձում եմ. համա դու քո Աստուածը, ասա՛, մէնակ ե՞ս եմ էլել ուզողը. ասենք, դու երեխութիւնից գլուխդ կապած

1 Բարեկամ և թշնամի:

ես ունեցել Հեղինարի հետ, բաշխեար թմայ էք, համա, ախպէր, դէ մարդիս շապիկն իր ջանին մօտիկ ա, ասած ա՛ յառաջ մերը՝ յեառյ մերոնցը, ոչ ով իր աչքը քօռ չի ուղի, միտք արի, թէ բալքի Խէչանն իր միտքը փոխած ընի, օրինաւոր նշան չի էլել մէջը, 10, 20 տարի յառաջ մի գինու քէֆ ա անց կացել, դրա համար ես էլ վեր կալայ մարդ զրկեցի. դէ, մի ծառի պտղի 1000 մարդ քար ա քցում, ո՛ւմ զամաթն¹ ա՛ նա ա տանում. Ասառւած քեզ արժանի անի, Հեղինարը քո ճակատի գրուածն էր՝ դու ես տանում: Ի հարկէ, լաւ կընէր, որ էն փորձանքն եկած չընէր, չար մարդկանց բզբզելով պտակը խափանուած չընէր ու դուք էլ հիմի մուրազներդ հասած ընէիք, բայց Ասառւած էլածն օրհնի, բալքի խէրն էս էր. Ասածով նշանածդ էլ կը լաւանայ, վեր կը կենայ, ընչանք էն օրն էլ Խէչանը բերդիցը կապտուռի ու մենք մի լաւ քէֆով հարսանիք կուտենք: Ախպէրութիւնը վայ, Սմբատ, բանն էսպէս ա էլել, որ ես քո անօր մօտ խնամխօս եմ զրկել, թէ չէ ո՞ր անօրէն անխղճմտանքը կերթար եռման ջրի վրայ ասոր ջուր կը լնէր:

— Հիմի դու ուզում ես ինձ աւատացնես, որ դու Խէչանի սըրտացու լարեկամն ես էլի, նրա բռնուելու, Սև ջրի զլխին, Զէյփումը ու հիմի էլ Նրեանու բերդի չորս պատի միջին տանջանք քաշելու պատճառը դու չես էլի, դու ուզում ես իմ խելքումն նստացնես, որ քո ձեռով փչացած փողերը բոլորն իրանց տէրերին են գնացել ու քո քիսէն չեն մտել էլի. բաս դու ինձ մի մատը քօրփայ² ես կարծում էլի, դու հէնց գիտես թէ ես չեմ հասկանում, որ ընդուն համար զրկեցիք բերդը, որ էլ խաբէութիւններդ ծածկելու տեղ չմնաց, որ շուտով գողութիւններդ կը բռնուին: Զէ, Սաքօ՛, չէ, ես Խէչանի խօսքերը մտքիս մէջը դեռ տպած ունիմ, որ իմ բռնուելու գիշերը գրագրի առաջին քեզ ասեց, Խէչանը մարգարէ էր, խմստուռն էր, անխելք կարճամիտը ես էի, որ քո օձի լեզուիցդ խաբուեցի ու մարդի տունը բարեկամութիւնով քանդեցի, դուր իր օղլուշաղի վրէն շարեցի. ես հիմի եմ գլխի բնկնում, որ դու սուտ էիր ասում, թէ քեզ համար մին ա, թէ ո՞րը մեզանից ազատուէր. էս սհաթը ուրէն³ տալիս ա, որ դու կը խելդուէիր

1 Բազդ: 2 Խանուկ: 3 Զգացողութիւն: Ուրէս տալ նշանակում է զգալ:

ու չէիր թողալ ոտը բանտի շէմքիցը դուս դնել սիրտս վկայում աս, որ գրագրի գան էլ, ինձ ու Խէչանի ընտանիքի բռնելու սաղ ու բազն¹ էլ բոլորը շինովի էին, սուտ խաբարներ էին, ոչ քննիչ կար, ոչ հարցնող:

Սմբատ ջա'ն, հոգուդ մեղք մի' անիլ, կեղծաւորութեամբ էր Սաքօն, թէ որ ես չար սիրտ ունենայի, Խէչանի դէմ մի քէն, մի նախանձ սրտումս պահած ընէի, հիմի չէի ձիաւորուիլ ու ձիուս տրաքացնելով քամակիցդ հասնիլ, որ քեզ մխիթարեմ, մի ճամփայ սորվացնեմ, որ գնաս էն ուղորմելի հիւանդին սիրտ տաս, չելիժաս անմտածել առն ընկնես ու դուզդան դուզ² էդ վատ խաբարը տաս, ինչո՞ւ նշանածիդ արէնպարտ ընիս:

Ուզում ես ասել, թէ եկար, որ խօսք դուս քաշես, իմա-նաս, թէ ես, որ ընչանք օրս քեզանից խաբուելով սուս եմ կացել, հիմիկէնց դէնս էլ քո պարանի վրայ պտի պար գա՞մ, թէ պտի Երեւանու դիւանխանէքանց³ դռները ջարդոտեմ, մովըովիդ ու քո անօրէնութիւնները աշխարհքովս մին անեմ ու Խէչանին ձեր քցած հորից հանեմ էլի, էդ ես ուզում ասել, ընէ'նց չի: Իմացիր բատ, Սաքօ, ես ոչ ովից չեմ վախենում, ես էս մի քանի օրս ոնց ըլի, Աշտուրակումը պտի միջնացնեմ, որ Հեղնարի սիրտը կասկած չընկնի, բան չը Ֆահմի⁴ ու մի քանի օրից պտի գնամ Երեւան. տսում են մի նոր քննիչ ա եկել Թիֆլիզից, որ մովընջների ախրին նստում ա⁵, առանց աջ ու ձախ թեքուելու, պտի ուղիղ գնամ նրա ոտներն ընկնեմ, ամէն բան տեղն ու տեղն իրան հասկացնեմ. թէ որ նըրան էլ ձեր կողմը քաշած ընիք, թէ որ յոյս Երեւանից կտուի, մի ջուխտ քիբարի⁶ տրեխներ պտի դործեմ, հագնեմ, գնամ Թիֆլիզ, էլ մենձամենձներ չթողամ, բոլորին էլ բանի էութիւնը հասկացնեմ, նրանց ուղորմութիւնը խնդրեմ: Հասկացա՞ր, աղայ Սաքօ, սիրտդ տեղն ընկա՞ւ, ծորելով հարցրեց Սմբատը, հիմի յետ դառ գնա, զուր տեղը մարդի գլուխ մի' տանիլ, էդ դու' էդ քո եկած ճամփէն:

Որքան և Սմբատը սաստիկ յարձակուում էր Սաքօյի վերայ, միկիրտանն ընդ հակառակն աւելի փաղաքշանօք էր խօսում և ուղում էր իւր մտերմութիւնը ցոյց տալ:

1 Հնարք: 2 Ուղղակի: 3 Իրաւարանաց: 4 Նկատել: 5 Հողին հանել: 6 Կոկիկ:

Ոչինչ բանով Սմբատը չկարողացաւ հեռացնել Սաքօյին, նա մի խօսքի փոխարէն հարիւրն էր մնիսում և հետը գնում:

— Եւ, դու ինձ ասա՛, Սաքօ՛, հարցրեց Սմբատն երբ որ Մուլլադուրսուն գիւղն անցել էին և մօտենում էին Արդար Դաւթի աւերակներին, հիմի միաբոլ ի՞նչա, յետ չես դառնալո՞ւ, հետս Աշտարակ ես գալո՞ւ:

— Ախար չգամ ի՞նչ անեմ, ո՞նց թողամ քեզ պէս ախպէր-տղին տխուր, տրտում, մտքի հետ ընկած ըստեղից Աշտարակ գնաս:

— Թէ որ հոպէս ա, ես հիմի հասկացայ, որ դու սրտով բարեկամ ես էլիլ Խէչանի հետ ու ինձ հետ էլ ախպօր պէս ախպէր ես, ես տեսնումեմ, որ դուր եմ քեզ վրայ վատ աչքով մօտիկ տուել, էլ նեղութիւն մի՛ քաշել, ախպէր, էլ ձիուդ մի՛ ջարդիլ, էս քար ու քուէքը մի՛ ընկնիլ, յետ դա՛ռ, գնա. ոնց որ ասում ես, կերթամ Հեղնարին մի հնարքով կը միամտացնեմ, հօրիցը լաւ լաւ խաբըներ կասեմ ու երեք չորս օրից յետոյ կը գամ Զէյվայ, քեզ կը տեսնեմ, իրար հետ խելք խելքի կը տանք, բալքի թէ Խէչանին մի լիս ու ճար անենք:

Սաքօն բութ մատը կծեց, նա պարզ տեսաւ, որ Սմբատն իրան ցանումէ և իւր խօսքերի ստույգութիւնները նրան շատ լաւ հասկանալի են եղել: Եթէ երկու օր յառաջ լինէր այս բանը, Սաքօն շատ հոգս գուցէ չանէր, ինչպէս ասել ենք, նա սկզբումը շատ փոքր հաւատ ունէր նոր քննչի արդարամտութեան վերայ, բայց մի քանի օր էր, որ հոտն ուրիշ տեսակ էր փչում, քննչի անուան ուրիշ տեսակ էր տարածուում. այդ պատճառաւ էլ Սմբատի խօսքերը ծանրակշիռ երևեցան նորա համար:

— Շատ լաւ, շնորհակալ եմ որ սիրտս ճանաչեցիր, հիմի կերթամ, պատասխանեց Սաքօն:

Այս խօսքերի հետ միկիտանը ձեռքը գրպանը տարաւ, հանեց թաշկինակը և քիթը սրբեց: Այդ միջոցին սոքա ձորակի բերանումն էին, որտեղից պէտք է բլուրը բարձրանային:

Այս ձորակի մէջն են Արդար Դաւթի կոչուած աւերակները, որոց աւանդութիւնը ես առիթ եմ ունեցել ուրիշ տեղ պատմելու:

Նանապարհից մի քանի քայլ հեռու ձորաբերանի մօտ գլու-

1 Տես կռուածադիկ վիպասանութեանս մէջ:

նուաճ աւերակի միջից յանկարծ չորս ձիաւոր դուրս եկան և յարձակումն արին մեր ճանապարհորդների վերայ :

— Վա՛յ գլխիս, գողեր են, գոչեց Սաքօն և ձիու գլուխը վերադարձրեց կրկին դէպի Մօլլադուրսուն դիւղը :

— Զիաթափ եղի՛ր, անպիտան հա՛, գոչեցին երկուսը Սմբատի յառաջը կտրելով և կամեցան արդելել նրա ճանապարհը. իսկ միւս երկուսը կտրեցին Մօլլադուրսունի ճանապարհը :

Փախչելու տեղ չմնաց, Աշտարակ տանող ուղին մի քարքարուտ նեղ ճանապարհ է, որի միջից եթէ դուրս ընկար, անհնար է քարոտ տեղերովը ման գալ. ուղիղ և հարթ ճանապարհը քամակի երկու ձիաւորներն են փակել :

Սմբատը մնաց բլրի ստորոտումը մէջ տեղը կանգնած :

— Զիաթափ եղի՛ր, ասում ենք, կամ յետ դարձիր, ձորակը մոտիւր, դոռաց թուրքերից մէկը, ապա թէ ոչ տեղն ու տեղդ գետինը կը փռենք :

Այս ասելով աւազակը հանեց ատրճանակը և ուղղեց դէպի Սմբատը :

Մեր տարաբաղդ փեսացուն լաւ գիտէր, որ ինչպիսի գլխից ձեռք վերցրած աւազակ ևս լինի, չի վստահանալ այս բարձրավանդակի քարքարուտի մէջ գէնք շարժել, մինչև նա իւր զոհին ձորակը չկոխի, նոցա կանգնած բարձրութիւնից Մօլլադուրսունը և ամբողջ մերձակայ գիւղերի տափարակն երեւում է, քառորդ ասպարիզաչափ տեղ դութանաւորն իւր հանգն է հերկում, ուրեմն մի այդպիսի յանդուգն քայլ դժուար էր սպասել այս տեղումը :

— Իսկո՛յն, իսկո՛յն, շատ բարի՛, պատրաստ եմ կատարել հըրամաններդ, պատասխանեց Սմբատը աւազակներին և ձիու գլուխը փոքր ինչ յետ ծռելով՝ դէմք ցոյց տուեց, որպէս թէ վերադառնում է, բայց նա հանեց իւր կողքից կախած լայնափող դարաբիւնայ կոշուած ատրճանակն և երկու աւազակաց առաջին գետնի վերայ կրակեց :

Աւազակները շփոթուեցան, ծուխը նոցա աչքերը լցուեցաւ, նոցա ձիանքը խրոնեցան, և դուրս ընկան ճանապարհի միջից քարքարուտների վերայ :

Օգուտ քաղելով այս հնարքից, Սմբատը կարողացաւ իւր առաջին բացուած ճանապարհովն արշաւել դէպի վեր, որքան ձիումն ոյժ կար. բլրադապաթն էր հասել նա, որտեղից բացուում էր հարթ ճանապարհը : Սմբատը յետ նայեցաւ և տեսաւ որ իւր առաջը

կարող աւազակներից մէկի ձին գլորուել էր քարովը ներքեւ, նոցանից երկուքը ձին էին աշխատում բարձրացնել, իսկ մինը նստած էր ձիու տիրոջ մօտ և նորա գլուխը թաշկինակով կապում: Թուրքի երեսից իջնող արիւնը պարզ նշմարուում էր:

— Որտեղ ձերն ասէք, իմն էլ էնտեղ ասեցէք, ծաղրեց Սըմբատն անշնորհք աւազակների վերայ ու ձիու գլուխը բաց թողեց մինչև Յօշակաճայ կամրջի ձորաբերանի մուտքը, կամ Խրամը: Այստեղից երևում է մեր հայերիս գրականութեան պաշտպան Մեհրովելի վկայարանը:

— Քո զօրութիւնին մեռնիմ, ո՛վ սուրբ Թարգմանիչ, երեսին խաչակիցեց Սմբատն և իջաւ ձիուցը, սանձը քարշելով հետիոտս սկսաւ խրամն իջնել:

Սմբատն իւր ազատութեան փոխարէն մի քառորդ ժամից ջերմ աղօթք էր անում սուրբ Մեսրովբայ գերեզմանի առաջին չորած, որին արժանի լինի՝ ն ամէն կարօտակէզ եռանդուն հայեր:

— Էս չէլաւ, պտի գնալ Նրեան, էն քննչի համար հարց ու փորձ անել, չընի՞, Ղորթ, սատանի անկաջը խո՛ւլ, կաշառք ուտող չընի ու էս լակոտի խօսքովն աւէն բան տակն ու վրայ անի:

Այս խօսքերով նոյն իսկ երեկոյին ձի նստաւ Սաքօն և գնաց դէպի Նրեան, նախապէս աւազակներիցը լսելով իւրեանց անյաջողութիւնը:

Հետեանքը մեզ յայտնի է:

(Շարունակուելու է):

ՊԵՐՃ ՊՈՒՕՇԵԱՆՑ

Կ Ե Տ Ե Ս Տ Ե Ն Ե Փ Ի Ր Ք

Մ Խ Ի Ք Ա Ր Գ Մ Շ Ի

Իրաւաբանական Հետազոտութիւն

(Շարունակութիւն *) :

Քրիստոնէութիւնը, ինչպէս յայտնի է, մեծ յեղափոխութիւն գործեց Հայոց ազգի կրօնական, բարոյական, ընտանեկան, հասարակական և քաղաքական կեանքի մէջ : Ազգի պետական և ժողովրդական կեանքը ստանում է կրօնական ուղղութիւն . կրօնը և եկեղեցին դառնում են հիմն ազգութեան . կրօնի նշանը փայլում է միշտ պատերազմական դրօշակների վերայ . պատերազմներից մեծագոյն մասն լինում է «բաղան» — կրօնի և եկեղեցու պաշտպանութեան համար, և քաջ նահատակները տեսնում են այդ պաշտպանութեան մէջ նաև պաշտպանութիւն ազգութեան և քաղաքական ինքնիշխանութեան և ազատութեան . եկեղեցական դասի պատիւը և ազդեցութիւնը բարձրանում է աւելի և աւելի, և եկեղեցական վարչութեան իրաւասութեան և իշխանութեան սահմանները ընդարձակվում են զարմանալի արագութեամբ. ոչ մի նշանաւոր խնդիր — սկսել պատերազմ, կռիւ ընկերութեան կամ խողաղութեան դաշն, նստացնել նոր թագաւոր, դահլիճէ անել թագաւորը, և

*) Տես նախընթաց համարը :

այլն, — առանց գիտութեան, մասնակցութեան և համաձայնութեան կաթողիկոսի և եպիսկոպոսների չեն կատարվում: Միւս կողմից՝ և եկեղեցական ծանր գործերը և խնդիրները չեն քննվում և լուծվում առանց մասնակցութեան մարմնաւոր իշխանութեան և ազգի, ուստի եկեղեցական ժողովների մէջ գրեթէ միշտ ներկայ են լինում աշխարհականներ՝ թագաւորներ, նախարարներ և ժողովըրդականք: Նւ ահա՛ այսպէս եկեղեցին՝ ներգործելով ազգի կեանքի բարոյական, մտաւորական, ընտանեկան և քաղաքական կողմերի վերայ՝ անշուշտ մեծ ներգործութիւն պիտի ունենար նաեւ նորա իւրաւաբանական կողմի վերայ. և յիշա՛ւի՛ մենք տեսնում ենք թէ՛ ռ'պիսի լայն ասպարէզ գտել է եկեղեցական կամ կանոնական իւրաւաբանութիւնը (jus canonicum, церковное право) մեր ազգի կեանքի և մասնաւորութեան մէջ: Այսպէս զոր օրինակ երբ Հաստատուեցաւ որ՝ նորա պաշտօնեաները և մանաւանդ բարձրագոյն աստիճանաւորները՝ եպիսկոպոսները և կաթողիկոսները դարձան ընդհանուր բարոյականութեան և արդարութեան պաշտպաններ, երբ նոքա փոքր առ փոքր ձեռք բերին այնպիսի բարձր նշանակութիւն և ազդեցութիւն որ՝ հանդիսանում էին իբրեւ գերագոյն դատաւորներ և բարձրակապէս, առանց երկիւղի և աշառութեան, խտուրթեամբ յանդիմանում էին և դատաւարտում էին ոչ միայն հասարակ ժողովրդականների, այլև նախարարների և իշխանների, նաեւ նոյն իսկ թագաւորների վառ և պախարակելի գործերը և մանաւանդ անարդարութիւնը, խրատում էին և պատժում էին նոցա տապալաւարանքով, բանադրանքով, և այլն. այն ժամանակ դատաստանական իւրաւունքը աննկատելի կերպով պիտի անցնէր, մանաւանդ քրէական գործերի վերաբերմամբ, եկեղեցականների ձեռքը և գլխաւորապէս վեճակաւոր առաջնորդների և եպիսկոպոսների ձեռքը: Իւրաքանչեւ քրէական յանցանք, զոր օրինակ՝ մարդասպանութիւն, աւազակութիւն, գողութիւն, հրդեհաձգութիւն, և այլն. մինչև անգամ իւրաքանչեւ գործողութիւն՝ որ խափանում էր ուրիշ քաղաքային իրաւունքները, զոր օրինակ՝ պարտք Հատուցանելը, զրկանքը, խաբէութիւնը, և այլն. քրիստոնէական կրօնը և եկեղեցին համարում էին նախ և առաջ իբրեւ յանցանք, իբրեւ մեղսնչանք ընդդէմ Աստուծոյ: Նրբ այս հայեացքը տարածուեցաւ նաեւ ժողովրդի մէջ և երբ ժողովուրդը ընտելացաւ խոստովանութեան խորհրդի հետ և ընդունեց որ՝ մեղքերը պէտք է յայտնել հոգեւորականնե-

րին, որք իրաւունք ունին միջնորդել առ Աստուած և թողութիւն տալ զնելով ապաշխարութիւն մեղաւորների վերայ, այն ժամանակ դատաստանական իշխանութիւնը քրէական գործերի վերաբերութեամբ հեշտութեամբ կարող էր անցնիլ եկեղեցականների՝ քահանաների և եպիսկոպոսների ձեռքը: Նւ յիրաւի քրիստոնէութեան այս հետեանքը մենք տեսնում ենք բոլոր քրիստոնեայ ազգերի և մանաւանդ կաթողիկ ազգերի կեանքի մէջ, երբ նոքա դեռ նոր են ընդունած քրիստոնէութիւնը: Նոյն իսկ ժողովրդի համար աւելի օգտակար էր և ձեռնտու որ՝ քրէական գործերի դատաստանը լինէր ոչ թէ մարմնաւոր, այլ հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին, որովհետեւ այդ իշխանութիւնը միշտ աւելի ներողամիտ էր և գործածում էր միշտ աւելի թեթեւ, միայն ուղղեցուցիչ պատիժներ — զանազան տեսակ ապաշխարանքներ: Սորանով միայն կարելի է բացատրել այն փաստը որ՝ բոլոր ազգերի եկեղեցական ժողովների կանոնների մէջ տեսնում ենք շատ յօդուածներ, որք միայն ապաշխարութիւն են նշանակում զուտ քրէական յանցանքների համար — մարդասպանութեան, գողութեան, աւազակութեան, յափշտակութեան, և այլն: Նոյն բանը մենք տեսնում ենք և մեր եկեղեցական ժողովների կանոնների մէջ. զոր օրինակ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնների մէջ կան հետեւեալ յօդուածները.

15-րդ կանոն. — Որ զգէրէղման Թանայ տառնդէ՛ դ (4) ամ արտաքոյ և ա (1) ամ 'ի ներքս (ապաշխարեսցէ):

16-րդ ,, — Որ զգիւն հոգոպէն՝ ժե (15) ամ արտաքոյ և ա (1) ամ 'ի ներքս (ապաշխարեսցէ) (1):

Այս կանոնների մէջ յիշած յանցանքները — դերեզման բանալը և դի կամ մեռած մարմին կողոպտելը իւրեանց իրաւաբանական յատկութիւններով քրէական են, բայց երբ դոցա համար պատիժ է նշանակում ապաշխարութիւն, իսկ ապաշխարութիւն կարող է նշանակել միայն եկեղեցին և եկեղեցական իշխանութիւնը, ուրեմն և այդպիսի քրէական գործերը պէտք է քննէր նոյն իշխանութիւնը: Թէպէտ կարելի է ասել որ՝ այդպիսի դէպքերում ոչինչ քննութիւն հարկաւոր չէր, այլ եթէ յանցաւորը յայտնում էր քահանային

1) Էջմիածնի Մատենադարան, կանոնադիրք № 761, և պատմութիւն ժողովոյ՝ Արէլ եպիսկոպոսի Մխիթարեան (1874թ., Վաղարշապատ), եր' 21.

խոտովանանքի մէջ իւր չար գործերը և քահանան զնում էր նորա վերայ ապաշխարութիւն . բայց որովհետեւ այդ ապաշխարութիւնը պիտի կատարուէր հրապարակաւ եկեղեցու դրան մօտ դուրսից կամ ներսից, և ո՛չ միայն ժողովուրդը, այլև ինքն մարմնաւոր իշխանութիւնը կարող էր տեսնել և խնայել, ուրեմն գործը չէր կարելի ծածկել և մարմնաւոր իշխանութիւնը իւր կողմից նոյնպէս պատիժ պիտի տար, եթէ լինէր այդ սովորութիւնը : Եւ թէպէտ այժմեան պետութեանց օրէնքներով, նաև հռովմէական և մանաւանդ բիւզանդական օրէնքներին զօրութեամբ, մարմնաւոր իշխանութիւնը քննում է նաև այնպիսի քրէական յանցանքներ, որոց համար նշանակուած է իբրև պատիժ միայն ապաշխարութիւնը, և գործը քննելուց ու յանցանքը ստուգելուց յետոյ մարմնաւոր դատարանը տալիս է իսկ վճիռը, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնը միայն ՚ի կատար է ածում այդ վճիռը որոշելով ապաշխարութեան չափը և ձևը համաձայն եկեղեցական կանոններին, բայց մի այդպիսի կանոնաւոր կազմակերպութիւն և փոխադարձ որոշ յարաբերութիւն աշխարհական և եկեղեցական դատարանների մէջ չկար քրիստոնէութեան առաջին երեք դարում, իսկ մեր պետութեան մէջ հազիւ թէ կարող էր այդպէս լինել երբ և իցէ, ուր՝ ինչպէս տեսանք՝ այնպէս նուազ էր իրաւաբանական զարգացումն :

Այսպիսի դրութիւնը ոչ միայն շարունակվում է Հայաստանի մէջ, այլ և աւելի ու աւելի զարգանում է հետեւեալ ժամանակներում : Այսպէս զորօրինակ՝ Շահապիվանի (Բագրևանդ դաւառում) ժողովում, որ դումարեց Յովսէփ կաթողիկոսը 447 թ. և ուր ներկայ էին երեւելի իշխաններ — Վասակ Սիւնի Մարզպան Հայոց, Վահան Ամատունի հազարապետ, Վարդան Մամիկոնեան Սպարապետ, և շատ աշխարհական մարդիկ՝ «*իշխանս, գաւառապետս, գաւառապետս, պետս, քահանայս, զօրագլուխս, հարկաւորս, աշտար, և աստուլս, և այլն, ինքեանք աշխարհականները խնդրեցին հայրապետից և եպիսկոպոսներից հաստատել խիստ կանոններ և խոստացան կատարել նոցա ճշտութեամբ՝ «Եւ Թէ հնազանդ էմք և հասարակուն պահէմք, և էլլէ ոչ հասարակուն ոչ պահէմք կամ եպիսկոպոս կամ երեց կամ աշտար, կամ շինական պարահաս իրենց և արհաւիր պապս» (1) : Եւ այս ժողովը հաստատեց քսան կանոն, որք կոչվում են արհաւիր կանոնք և որոց վերջինը ասում է այսպէս.*

1) Կանոնադիրք Էջմիածնի Արհագի. յառաջաբանութիւն Շահապիվանի ժողովի կանոնների, այլն. պատմ. ժող. Աթէլ եպս. եր. 60 :

«Եթէ ուրուք ժողովրդի չարագործ գտցի և երիցունքն գիտիցին և ոչ յայտնեացեն եպիսկոպոսին, և յորժամ քննին լինի 'ի վերայ հասանիցին և ճշմարիտ իցէ, և գիտէր երեցն առաքել և ամսօր ժամանակօք զգործս նոցա և ոչ բողոքեաց եպիսկոպոսին, զմ'ծղնէիցն զպատուհան՝ զոր եղին կանոնք՝ կրեցեն Ապա ելէ երէցն ասիցէ յեպիսկոպոսն և վկայութեամբ յայտ ասնիցէ, և եպիսկոպոսն կամ կարասի առնիցէ և ծածկիցէ, կամ աշառիցէ, և վկայութեամբ յայտ եկեացէ թէ արդարեւ եհաս յականջս նորա բողոք երիցանցն և նա արհամարհեաց զպատուիրանս Աստուծոյ և կորուսեալոցն խնդիր չարար և չեղև նախանձախնդիր և վրէժխնդիր օրինացն Աստուծոյ, անկեալ կործանեացի յաթոռոցն և երէցն անպարտ եղցի: Ապա եթէ եպիսկոպոսն ջանացաւ և վրէժխնդիր եղև և երիցունքն և այլ ճարտիչսն վկայեացեն զաշխատութենէ եպիսկոպոսին, և շարագործս յայտ արար (նա) իշխանութեան ուրուք, և իշխանն՝ որ էր աշխարհին և գեղջ ուրուք աւագ նախարար տէր գաւառին՝ կամիցի պղծութեան թիկունք լինել և զնապաշտն զօրել կամ թագուցանել՝ կամ վասն կորուսիչ արծաթոյ, կամ վասն ակնառութեան և ծառայութեան, և ոչ ընտրեացէ զՔրիստոս սիրել և զպատուիրանս նորա և վրէժխնդիր օրինացն տեսն և հոգւոցն և մարմնոցն լինել, եղեցի նզովեալ այնպիսին և յեկեղեցւոյ սրբոյ 'ի բաց կացցէ, մինչև որայց զպղծագործսն 'ի ճեռս եպիսկոպոսին: Եթէ 'ի նախարարի տան գտցին պղծութիւնք՝ կամ կին նորա, կամ գուստր, կամ որդի, կամ ինքն իսկ զլսովին, և՛ ոչ զընտանիսն 'ի ճեռս որայց եպիսկոպոսայ, և՛ ոչ ինքն 'ի սրբութիւն դարձցի՝ բռնոն ապաստան կամիցի (կամեցեալ) լինել, ամենայն դեպի և ճեռուով և կեռօք նըզովեալ լինի, 'ի հրապարակ մի՝ իշխեացէ գալ, ընկերս և աշխարհս ամենայն մի՝ հաղորդեցին ընդ նմա մինչև ինչն 'ի սրբութեան եկեացէ: Ապա եթէ ինքն ոչ իցէ 'ի պղծութեան, զընտանիսն և զծառայան 'ի ճեռս որայց եպիսկոպոսին գլխաւորս 'ի էջմաշէութեան: Ապա եթէ 'ի տան Ոսպիկան գտցի պղծութիւն, կամ ինքն և ընտանիքն, որպէս ասացաք՝ զընտանիս կշտամբեացեն ըստ օրինի պատուհասի զոր եղաք: Ապա եթէ ինքն ևս ընդ ընտանիսն 'ի մ'ծղնէութեան գտցի՝ կալցին միաբան պղծագործք ընտանեօքն հանդերձ և հրապարակ ածցին և առաջի գլխաւոր եպիսկոպոսին և առաջի մեծամեծաց իշխանացն և առաջի պատուարաց, և միաբան վրէժխնդիր լինիցին Աստուծոյ . . . » (1):

1) Մատենադ. Էջմի., կանոնագիրք № 761: Աբէլ եպիսկոպոսի

Ինչպէս տեսնուում ենք՝ սոյն կանոնը շատ հետաքրքրելի է և շատ կողմից : Առաջին՝ թէպէտ կիսից ցած սա խօսուում է մասնաւորապէս միայն մի տեսակ վատ գործի վերայ, այն է անառակութեան վերայ, որը ըստ իւր յատկութեան վերաբերվում է աւելի բարոյականին քան թէ քրէականին, բայց որովհետեւ սկզբումը յիշում է ընդհանրապէս չարագործներ, և այս՝ որպէս կարծուում եմ՝ ոչ անառակութեան իմաստով, այլ իւր պարզ և սովորական իմաստով, ուրեմն այս կանոնը վերաբերվում է ոչ լոկ անառակութեան ո՛ր տեսակ և լինի դա, այլ առհասարակ չար գործերին, որոց մէջ կարող են մտնել և զուտ քրէական յանցանքները :

Երկրորդ՝ կանոնը ունի ի նկատի ո՛չ թէ եկեղեցական խոստովանութիւնը և ապաշխարութիւնը, այլ բացարձակ դատաստանը, որ պիտի լինի քննութեամբ և հաստատուի վկաներով, որովհետեւ խոստովանութեան մէջ յայտնած մեղքերը եկեղեցին արգելում է յայտնել ում և իցէ և յայտնող քահանային այդպիսի յանցանքի համար պատիժ են նշանակում եկեղեցական կանոնները :

Երրորդ՝ քննութիւնը և դատաստանը չար գործերի համար յանձնում է սոյն կանոնը եկեղեցական իշխանութեան, որը բաժանում է երեք դասակարգի — քահանայ, եպիսկոպոս և աւագ եպիսկոպոս, այսինքն՝ կաթողիկոս կամ գլխաւոր առաջնորդ՝ երբ վիճակում կան բացի նոցանից յաջորդ կամ օգնական եպիսկոպոսներ (սուֆրագաններ, suffraganeus, suffragant) :

Չորրորդ՝ ամենայն դասակարգի աշխարհական մարդիկ — գիւղացի, քաղաքացի, հարկատու, ազատ (ազնուական), իշխան, նախարար, ստորադրում է կանոնը առաջին երկու դասակարգի՝ քահանայի և եպիսկոպոսի դատաստանին, իսկ ուստիկանները, այսինքն՝ արքայազուները կամ թագաւորական ընտանիքի ծագումն ունեցողները ստորադրում է կանոնը մի գերագոյն դատարանին, որ կազմում է գլխաւոր եպիսկոպոսից, մեծամեծ իշխաններից և աւագ դպրաններից :

Ուրեմն մեր կանոնից հանած վերոյբերեալ չորս եզրակացութիւնը պարզ ապացուցանում են որ՝ յիշաւի եկեղեցական իշխա-

պատմութիւն ժողովոյ գրքի մէջ, որպէս և Չամչեանի պատմութեան մէջ (հատ. Ա.) այս կանոնը շատ համառօտած է :

նութեան ձեռքին էր քրէական գործերի դատաստանը, եթէ չարագործ խօսքի մէջ տեսնենք քրէական յանցանքները կամ եթէ քրէական յանցանքներին վերաբերենք անառակութեան աւելի խոշոր և զագընայի տեսակները, ինչպէս մօզնէութիւնը կամ արուագիտութիւն և այլն: Կանոնը սահմանափակում է այդ իրաւասութիւնը միայն մի դէպքում երբ յանցաւորը պատկանում է թագաւորական ցեղին կամ ընտանիքին, այդ ևս՝ ժողովը այդպէս սահմանել է կամ՝ ի պատիւ ներկայ եղած երեւելի նախարարների, և կամ՝ հին սովորութիւն է եղել այդ և մարմնաւոր գերագոյն իշխանութեան կողմից հաստատուած, որպէս զի շատ չընդարձակուի հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութիւնը: Իսկ ինչ վերաբերվում է առաջ ասուին, որը յիշում է կանոնը, դոքա երեւի թէ կամ նշանակվում էին ամեն անգամ երբ առաջ էր գալի մի այդպիսի ծանր գործ, կամ կազմում էին առանձին ատեան միայն զուտ քաղաքական յանցանքների համար՝ ապստամբութեան, թագաւորի հրամանին չհնազանդուելու, թագաւորը անպատուելու, և այլն, և կամ կազմում էին մի մշտական բարձրագոյն դատարան անարդար վճիռների դէմ մատուցած բողոքները և դանդաղները քննելու համար:

Եւ հետագայ ժողովների կանոնների մէջ մենք ապացոյցներ ենք գտնում որ՝ քրէական յանցանքների դատաքննութիւն և պատիժը եկեղեցական իշխանութեան ձեռքին էր: Այսպէս զորօրինակ՝ Ներսէս Բ. կաթողիկոսի կանոնները ապում են.

Բ. կանոն. — վասն պոռնկաց որ շնան և զճանդանս սպանանեն՝ ժե (15) ամ ապաշխարեսցին .

Ժե. ,, — վասն որ պառնայր ընչիւնս ժ (10) ամ ապաշխարեսցէ .

Ի. ,, — վասն գողոյ, առաքելոյ և մարտապանոյ և որ հրովիւղան և որպար արին հեղան և հայհոյեն ժե 17 ամ արտաքոյ և է (7) ամ ընդ օրինօք ապաշխարեսցին:

ԻԲ. ,, — վասն որ հոյն դէպայրէ է (7) ամ ապաշխարեսցէ.

ԼԱ. ,, — վասն կնոջ որ յղի էր և հարկանի յանգեալ յամեհի և անյանի մահանէն՝ դ-(3) ամ ապաշխարեսցէ (երեւի հարկանողը):

1. Գ. ,, — վասն որ ոչ էմհապտանէն՝ է 7) ամ ապաշխարեացեն (1):

Այս կանոնների մէջ յիշած բոլոր յանցանքները — մարդասպանութիւն, գողութիւն, աւագակութիւն, հրձիգութիւն և այլն, զուտ քրէական են. բայց երբ հոգեւոր իշխանութիւնը նշանակում է դոցա համար եկեղեցական ապաշխարութիւն՝ ուրեմն և դոցա դատաքննութիւնը նորա ձեռքին էր:

Վերջապէս՝ Մխիթար Գօշը իւր դատաստանագրքի մէջ շատ տեղ ակնարկում է որ՝ քրէական գործերի դատաքննութիւնը և և դատաստանը եղել է հոգեւորականների ձեռքին: Այսպէս զորօրինակ նա ասում է. «Այլ թէ ո՞ւմ աւանդելի է (դատաստանը). քանզի ըստ օրինացն (Մովսէսի) յատուկ էին դատաւորքն և ըստ պատահման եղեն թագաւորք և մարգարէք, և քահանայք, որպէս ասացաւ յառաջագոյն. այլ քանզի առ մեզ ապականեալ է այսպիսի կարգ՝ աւանդելի է զիքս Դատաստանի՝ ի չեմն Եպիսկոպոսայ» (2): Դարձեալ ասում է նա՝ «Այլ զի Եպիսկոպոսն զի նա է առաջին Դատաւոր բ. կամ գ. (2 կամ 3) առ ինքն կալցի արս իմաստունս և նոյն Դատաւորն, ոչ միայն զի նոքա իրաւանցն վկայք լինին, այլ զի և ինքն ի նոցանէ ուսցի գրատաստանն» (3): Ուրիշ տեղ նա ասում է. «Սեւ ուսցին այժմու Եպիսկոպոսն՝ զի տուգանք պոռնկի յաղ-

1). Ներսէս Բ. Աշտարակցին 527 թուին Դվին քաղաքում գումարեց ժողով, որը սահմանեց 38 կանոն: Բայց Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագիր կանոնագրքերի մէջ № 741, 742, 743, 746, 750, 752, 759, 761, որպէս և Սինոդում գործածած ձեռագիր կանոնագրքի մէջ, բացի այդ 37 կանոնից կան այլ ևս 42 կամ 43 կանոններ նոյն Ներսիսին յատկացրած. և ուշադրութեան արժանին այն է որ յիշեալ բոլոր կանոնագրքերի մէջ այս երկու տեսակ կանոնները միշտ միասին են դրած՝ երբեմն նախ 38 և յետոյ 42 և երբեմն ընդհակառակն. Բայց ոչ հին պատմագիրները, և ոչ Չամչեանը և ոչ Աբէլ Եպիսկոպոսը չեն յիշում երկրորդ տեսակ կանոնները: Սակայն որոնվեալ այդ 42 կամ 43 կանոնները կան կանոնագրքերի մէջ և միշտ միասին յիշեալ 38 կանոնների հետ, հաւանական է կարծել որ՝ առաջինները յօրինել է ինքն Ներսէս կաթողիկոսը ժողովից առաջ կամ յետոյ, իսկ 38 կանոնը կադմել է և հաստատել է նրա ժողովը: Վերոյբերեալ կանոնները մենք հանեցինք 42 կամ 43 կանոններից:

2) Յառաջաբան, գլ. Ե.

3) Նոյն, գլ. 2.

քառս հրամայի: Եւ այրոցիկ և այլոց (տուգանքների) զանազանութիւն է, զոր ինքեանց այժմու առնուն դատարարք որք են հայկապետք»⁽¹⁾: Գարձեալ ասում է նա. «Թէև 'ի Թագաւորաց և յիշխանաց կարգեալք լինէին (գատաւորները), ոչ առանց ռոճկի . . . Եւ զի այժմ ոչ ունիմ Թագաւոր և իշխան զի այսպիսի բարեկարգութիւն 'ի ձեռս նոցա լիցի, զայսոսիկ 'ի հայրապետէ մերմէ լըցուք շէ նո է գլխի դատարարաց Եկեղեցւոյ»⁽²⁾: — Չէ կարելի ասել որ Մխիթարը 'ի նկատի ունի միայն հոգեւորական գործերի գատաստանը, որը ինքն ըստ ինքեան պատկանում էր և ցարդ պատկանում է ամենայն տեղ եկեղեցական իշխանութեան, որովհետև նորա գատաստանագրքի մէջ տեսնում ենք որ եպիսկոպոսի գատաստանին ենթարկուած են և շատ տեսակ աշխարհական կամ խառն գործեր:

Այսպէս ուրեմն բոլոր վերոյբերեալ քաղուածքները հաստատում են, գոնեա իմ մէջ, գրեթէ անկասկածելի կերպով, այն համոզմունքը որ՝ արդա՛րեւ գատաքննութիւնը և գատաստանը, գէթ քրէական յանցանքների, գտանվում էր հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին երկար ժամանակ՝ սկսած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչև Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը Կիլիկիայում: Այսպէս պէտք է լինէր մանաւանդ այն երկարատեւ պարապրոտութեան ժամանակ, որ պատահեցաւ Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումից յետոյ մինչև Բագրատունեաց Թագաւորութեան սկիզբը և որ տևեց 450 տարուց աւելի, երբ իշխում էին Հայաստանի վերայ առաւելապէս օտար պետութիւնները և օտարական իշխանները բռնակալութեամբ և բարբարոսութեամբ: Այդ ժամանակամիջոցին, որպէս և Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջերում, մեր Եկեղեցին մեծ և նշանաւոր գործեր էր կատարում ազգային կեանքի մէջ. կրօնի դրօշակը բարձրացրած՝ Հայոց ճշնշուած և արքայազուրկ ազգը արիւնահեղ և նահատակութեան պատերազմներ էր վարում հզօր թշնամիների դէմ՝ պաշտպանելով կրօնը և նորա հետ միասին ազգութիւնը. կաթողիկոսները, եպիսկոպոսները և քահանաները զէնքի փոխանակ խաչ և աւետարան ձեռքին բռնած՝ առջնորդում էին զօրքերին և խրախուսում նոցա. և այսպէս Եկեղեցին և եկեղեցականք պաշտպանում էին և պահպանում էին քրիստոնէութեան հետ և ազգութիւնը: Նախարարները և իշխանները՝ չունենալով իւրեանց վերայ

1) Գատաստանագիրք, մասն Ա. կանոն Դ.Զ.

2) Նոյն, մասն Ա, կանոն Ա.

հզօր բազուկ և ղեկավար — Թագաւոր՝ նեղ և դժուար հանգա-
մանքներում դիմում էին դէպի իւրեանց կաթողիկոսը և եպիսկո-
պոսները և հարցնում էին նոցանից խրատ և խորհուրդ, խընդ-
րում էին օգնականութիւն, ուղարկում էին նոցա իբրև միջնորդ այս
կամ այն բռնաւոր և ռիսերիմ թշնամու մօտ, և միշտ գտնում էին
նոցա մէջ արթուն հովիւներ՝ պատրաստ անձնուիրաբար ծառայել
ազգին և անձնագործ լինել Եկեղեցու համար : Տեսնելով այս բոլորը
և հայրական խնամքը իւր վերայ՝ ժողովուրդը վստահութեամբ և
սիրով դիմում էր դէպի իւր եկեղեցականները իւր առանին և ըն-
տանեկան վեշտերը փարստելու համար, իւր կարիքները և նեղու-
թիւնները նոցա օգնականութեամբ լցուցանելու և հեռացնելու
համար, իւր ամէն տեսակ վէճերը նոցանով քննելու և լուծելու
համար : Եւ ահա՛ միայն մի այսպիսի դրութեամբ կարող ենք բա-
ցատրել մի կողմից՝ աշխարհական օրէնագրիչի և դատաւարագրիչի
չեղարար չգոյութիւնը, և միւս կողմից՝ եկեղեցական կանոնագրիչի և
դատաւարութիւնը :

Իսկ ինչ վերաբերվում է քաղաքային գործերի դատաքննութեան
և դատաստանին՝ զոր օրինակ՝ անշարժ կալուածքները գնելուն և
վաճառելուն, բաշխելուն կամ գրաւ դնելուն, կալուածքը տիրապե-
տելով սեփականացնելուն, պարտքը պահանջելուն, ժառանգութիւնը
բաժանելուն, որբերի վերայ խնամակալութիւն և հոգաբարձութիւն
հաստատելուն, և այլ վէճերին, դոցա համար երևի թէ՛ կա՛մ առ-
ռանձին աշխարհական դատարաններ կային, որք սկիզբն ստացան
կամ բարեկարգուեցան Վաղարշակ Թագաւորի օրով՝ եթէ նորա
իրաւաբանները ընդունենք դատաւար բնուիւն յատուկ մտքով, որպիսի
հաստատութիւնը անշուշտ շատ փոփոխութիւնների պիտի են-
թարկուէր դարերու ընթացքում. և կա՛մ դաւառապետները, քա-
ղաքապետները, զիւղական տանուաւորները, և մանաւանդ նախա-
րարները վարում էին դատաւորական իրաւասութիւնը քննելով և
վճռելով իւրեանց իշխանութեան տակ եղած ժողովուրդականների
վէճերը. և այս երկրորդ ենթադրութիւնը մանաւանդ նախարար-
ների մասին աւելի հաւանական և հիմնաւոր պիտի համարենք,
ինչպէս վերը ասած եմ, հիմնուելով պատմական ցուցմունքների
վերայ : Իսկ Վիլիկիայի Թագաւորութեան ժամանակ եւրոպական
պետութեանց օրէնքների ազդեցութեամբ ոչ միայն քաղաքային գոր-
ծերը, այլ և քրէական գործերը բոլորովիմբ կամ մեծագոյն մաս-
նով անցան աշխարհական դատաւորների ձեռքը : Եւ այս երևում

է ո՛չ միայն Սմբատ Սպարապետի վերոյիշեալ թարգմանութիւններից Անտիոքու Անսիզի և Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի, այլ և եկեղեցական կանոնադրութիւններից: Այսպէս, զօր օրինակ՝ Սսի երկրորդ ժողովը, որ գումարուեցաւ Կոստանդ Ա. կաթողիկոսի օրով 1243 թ., ուրեմն Սմբատի Դատաստանագիրքը յօրինելուց 22 տարի առաջ, սահմանեց ուրիշ կանոնների հետ և այսպիսի կանոն. «Կանոն ժԶ. Հայհոյիչք ոչխորհոյն դատաստանաւ պատուհասեցին» (1): Այստեղ հայհոյիչք բառով պէտք է հասկանանք ոչ թէ Ս. Հոգու Հայհոյիչները, որոց այդպիսի մեծ յանցանքը քննում էր միշտ ինքն Նիկիեցին և դա երբէք չէր մանում մարմնաւոր իշխանութեան դատաստանի տակ, այլ այնպիսի մարդիկ՝ որք անարգում են ուրիշի պատիւը հայհոյանքներով, յիշոցներով և այլ ծանր և անպատիւ խօսքերով: Բայց Կիլիկիայի թագաւորութիւնը ոչինչ իշխանութիւն կամ քաղաքական ազդեցութիւն չունէնալով բուն Հայաստանի վերայ՝ չէր կարող մտցնել այնտեղ իրաւաբանական նոր սկզբունքներ և փոփոխութիւններ:

Քանի որ հայկական պետութիւնը գոյութիւն ունէր Հայաստանի մէջ՝ ընդհանուր պետական օրէնքների և օրէնագրքերի ու դատաստանագրքերի պակասութիւնը կարող էր աւելի սակաւ զգալի լինել: Բայց երբ տարաբախտաբար Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ դադրեցաւ Հայաստանի ազատութիւնը և ինքնիշխանութիւնը, հանգամանքները շատ փոխուեցան և այդ պակասութիւնը շատ զգալի եղաւ: Այդ միջոցներին և մանաւանդ 12-րդ դարու վերջերում շատ ծանրացաւ և դառնացաւ Հայոց ժողովրդի դրութիւնը և վիճակը. բոլոր Հայաստանը բաժանուած էր մի քանի խոշոր մասների: Անի, Գուին, Մոնաղկերտ և մի քանի մեծամեծ քաղաքներ իւրեանց շրջակայ դաւառներով ենթարկուած էին առանձին առանձին մահմետական էմիրներին, որք իշխում էին գրեթէ իբրեւ փոքր ինքնակալներ կամ միահեծան իշխաններ: Նրկրի մի նշանաւոր մասին տիրացել էին Յոյները, միւսին՝ Վրացիները: Դամասկոսի ամիրապետների զօրքերը անդադար արշաւում էին Հայաստանի վերայ և ծայրէ ի ծայր աւերում էին նորան սրով և հրով: Բոլոր ժողովուրդը կրում էր սոսկալի տառապանքներ — բռնութիւն, զերութիւն, մահ, հալածանք և նահատակութիւն

1) Պատմ. ժողովոց, Աբէլ եպիս. Եր. 124, կանոն ժԶ:

կրօնի համար, զրկանք և յափշտակութիւն, և այլն : Հայրապետական Աթոռը, որ այնպէս սերտ շաղկապուած էր արքայական գահի հետ և ազգի քաղաքական վիճակի հետ, շրջապատող ձախորդ և դժուար հանգամանքներից ստիպուած լինելով՝ սկսեց աստանդական թափառել և վերջը նոյնպէս գնաց դադրեցաւ Արիւնկիայում. և սա փոքր հարուած չէր Հայաստանի համար, վասն զի Հայոց հայրապետները քանի որ այնտեղ էին՝ միշտ յաջողում էին խնդրելով, միջնորդելով, ընծաներով և այլ միջոցներով մեղմացնել բռնակալների խստութիւնը և պահպանել իւրեանց ժողովուրդը փոքր 'ի շատեապահով և մխիթարուած դրութեան մէջ : Բացի սորանից՝ հայրապետական Աթոռի հեռաւորութեան պատճառով Հայաստանում ծագեցան Սկեղեցու վարչութեան մէջ ոչ սակաւ անկարգութիւններ և խռովութիւններ . ոմանք անարժան, բախտախնդիր և շահասէր քանթէ ժողովրդասէր եպիսկոպոսներ բացարձակապէս անջատվում էին կաթողիկոսական իշխանութեան հնազանդութիւնից և փոխանակ իւրեանց տառապեալ հօտի անդորրութեան և բարեկեցութեան վերայ հոգալու՝ խռովութիւն և երկպառակութիւն էին ձգում ժողովրդի մէջ, փոխանակ տաքինութեան և բարեպաշտութեան՝ մտւորութեամբ և անկարգ կենցաղաւարութեամբ էին ապրում, փոխանակ արդարութեան և անաչառութեան՝ կողմնապահութեամբ, անարդարութեամբ և կաշառառութեամբ էին դատում : Մի սարսափելի անիշխանութիւն (անարքիա) թագաւորում էր ամենայն տեղ. ոչ ոք ապահով և հանգիստ չէր հետեւեալ աւուր համար : Սկեղեցին՝ մտաքառելով մահմետականութեան հետ՝ այլ ևս չէր կարողանում դործածել իւր դատաստանական իրաւասութիւնը : Տիրապետող մահմետականների օրէնքները և իրաւաբանական սովորութիւնները բոլորովին տարբեր և հակառակ էին քրիստոնեայ Հայերի գոյնպիսի սովորութիւններին . արդարութիւնը և արդարադատութիւնը չէր կարելի գտնել նոցա մօտ :

Հայրենեաց և Սկեղեցու այսպիսի աղետալի և դառն վիճակը տեսնելով՝ ժամանակին ազգասէր և բարեմիտ մարդիկ անշուշտ աղետարչ էին լինում և մոռաժում էին 'ի միջի այլոց նաև արդարադատութեան վերայ : Օտարների բռնութեան և կամապաշտութեան և ամենայն տեսակ անարդարութեան ու անարդարադատութեան սահման գնելու համար հարկաւոր էր ունենալ որոշեալ օրէնքներ և և օրէնսդիրք ու դատաստանագիրք : Խնդրել այդ բաները բռնակալ օտար իշխաններից 'ի հարկէ անկարելի էր : Ժողովրդի մէջ չէին ե-

րեում հին ազգային օրէնքներ և օրէնագրքեր և նա շատ բաների մէջ վարվում էր նախնի իրաւաբանական աւանդութիւններով, բայց մի կողմից՝ դոքա ևս բաւականին խանգարուել էին և աղաւաղուել, միւս կողմից՝ դոքա վերայ ուշ չէին դարձնում և չէին յարգում տիրապետողների դատաւորները : Հայ ազատ իշխանները և նախարարները, որք շատ նուազել էին թուով և զօրութեամբ, չէին կարող կատարել այդ գործը և ընդհանուր օրէնքներ հանել ու օրէնագրքեր հաստատել, վասն զի նոցա իշխանութիւնը համատարած չէր բոլոր Հայաստանի վերայ կամ նորա խոշոր մասների վերայ, և ինքեանք ևս ստիպուած էին զէնքը ձեռքին գիշեր ցերեկ հսկել և արիւն թափել մի կտոր երկիր և մի բուռը ժողովուրդ իւրեանց իշխանութեան տակ պահելու համար : Ժողովրդի մէջ վերացել էր ուսումնի և գիտութիւն և 'ի տեղի նոցա թագաւորում էր տգիտութիւնը . չկային ուսումնականներ և օրէնագէտներ որ՝ գոնեա նոքա ձեռք զարկէին օրէնքներ ժողովելու և օրէնագրքեր կազմելու մեծ գործին : Բայց ժամանակը և կեանքի հանգամանքները անհրաժեշտ կերպով պահանջում էին օրէնագիրք և դատաստանագիրք : Դարձեալ գործը մնում էր եկեղեցականներին, դարձեալ Նկեղեցին պէտք է ցոյց տար ազգին այդ ծառայութիւնը : Նւ ահա՛ յիրաւի տասն և երկրորդ դարու վերջերում երևում է մի նշանաւոր և գիտնական վարդապետ, որ՝ վառուած աստուածապաշտութեան, ազգասիրութեան և մարդասիրութեան վսեմ զգացմունքներով՝ ձեռնամուխ է լինում մի մեծ և յաւիտենական յիշատակաց արժանի գործին — նա յօրինում է եկեղեցական կանոնների և աշխարհական օրէնքների ու իրաւաբանական աւանդութիւնների մի ընդարձակ ժողովածու : Այդ նշանաւոր վարդապետը Մխիթար Գօշն է, և այդ երևելի ժողովածուն՝ նորա Դատաստանագիրքն է, այս մի հատ վարդը մեր իրաւաբանական մատենագրութեան չոր ու ցամաք պարտիզն մէջ : Նւ ո՞վ չպիտի ցաւի և ափսոսայ որ՝ ժամանակակից պատմագիրները և մանաւանդ իւր աշակերտները և Դատաստանագրքի ընդօրինակողները չեն հոգացել թողնել ապագայ սերունդի համար Մխիթարի՝ այս երանելի և երջանկայիշատակ վարդապետի՝ մանրամասն և ընդարձակ կենսագրութիւնը : Բայց և այնպէս՝ սա այս կողմից աւելի բախտաւոր է քան թէ մեր նոյնպէս արժանայիշատակ հեղինակներին շատերը : Քաղելով Դատաստանագրքի յառաջաբանութիւնից և յիշատակարանից, Վարդան Բարձրբերդցու Տիեղերական Պատմու-

թիւնից ⁽¹⁾, Չամչեանի Հայոց Պատմութիւնից ⁽²⁾, Պատմութիւն հայերէն Դպրութեանց գրքից ⁽³⁾ և մանաւանդ գլխաւորապէս Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւնից, որը նուիրում է Մխիթարի կենսագրութեան ամբողջ չորս թերթ իւր Պատմութիւնից և որին ուստի շատ շնորհապարտ պիտի լինինք ⁽⁴⁾, — մենք կարողացանք կազմել առ այժմ Գօշ Մխիթարի հետեւեալ կենսագրութիւնը:

Մխիթարը ծնուեցաւ Գանձակ քաղաքում, որ յետոյ կոչվում էր Գանձա, իսկ այժմ՝ Նիսաւետապօլ: Նորա բարեպաշտ ծընոյրները արժանաւոր խնամք տանելով իւրեանց զաւակի կրթութեան վերայ՝ առանց ուշադրութեան չթողին նորա ուսմունքը և տունին նորան աշակերտ՝ երեւի թէ՛ մի քահանայի կամ մի այլ հոգեւորականի մօտ՝ «յոսոսմի Սոբէ Գրոց», ինչպէս ասում է Կիրակոս պատմագիրը: Այսպիսի կրօնական կրթութեան մէջ մտնելով, ենթարկուելով իւր վարժապետի ազդեցութեան տակ, և գուցէ թէ՛ մի տրամադրութիւն ևս ունենալով իւր բնաւորութեան մէջ՝ ուշիմ աշակերտը սէր և համակրութիւն ատացաւ առ եկեղեցական կոչումն, ուստի հասակը առնելով՝ ձեռնադրուեցաւ կուսակրօն քահանայ: Մտնելով այդ սրբազան կոչման մէջ և մնալով շատ տարիներ՝ բարեխիղճ Մխիթարը չհամարեց իւր անձն արժանապէս պատրաստուած և նորա հոգին միշտ փափագում էր և ձգտում էր զէպի առաւել բարձր և խոր գիտութիւն աստուածային բանից՝ «հոսոս լինել Գրոց Սրբոց և աստուծոց խորոց որ էան ի նոսոս» — ասում է Կիրակոսը. ուստի թողեց նա իւր պաշտօնի և բնակութեան տեղը և գնաց որոնել աւելի գիտնական վարժապետներ: Նա հանդիպեցաւ Յովհաննէս Տաւուշեցի ուսումնական վարդապետին՝ «որ ի ծամանակն այնքէ երեսնէ էր հոս գիտութեամբ» — ասում է Կիրակոսը: Աշակերտելով նորա մօտ շատ տարիներ՝ «ամա յոյովս» Մխիթարը գնաց մի ուրիշ գիտնական վարդապետի մօտ, որ նոյնպէս կոչվում էր Մխիթար ⁽⁵⁾, և ապա ուրիշների մօտ, և այսպէս հետզհետէ հարս-

1) Վարդ. Բարձր. Տիեզ. Պատմ. Մոսկուա, 1861. եր. 182—184.

2) Չամչեան, Պատմ. Հայոց, հատ. Գ., եր. 95, 96, 181, 183, 184, 187.

3) Պատմ. հայերէն դպր., եր. 559—568

4) Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Մոսկուա, 1858 թ., եր. 95, 97—103, 120—129.

5) Պատմութ. հայերէն դպրութ. եր. 559. — բայց Կիրակոսը չէ յիշում այս Մխիթարի անունը, այլ ասում է միայն՝ «եւ առ այլս ոմանս»:

տանալով մանաւանդ աստուածաբանական գիտութիւններով՝ նա ստացաւ ՎԱՐԴԱՊԵՏ կոչումը ⁽¹⁾։ Բայց դարձեալ չբաւականանալով իւր գիտութեան պաշարով և լսելով որ՝ Սեաւ լեռան, այսինքն՝ Կիլիկիայի կողմերում կան Հայոց վանքեր, ուր բնակվում են երևելի գիտնական վարդապետներ, Մխիթարը գնաց և այնտեղ, և չլայտնելով թէ արդէն ստացած ունի վարդապետական բարձր կոչումը և պատիւը՝ սկսեց վերստին աշակերտութիւն անել երևի Կարմիր վանքում, որ այն ժամանակ ծաղկեալ դրութեան մէջ էր և շատ օգուտ քաղեց իւր պարապմունքներից։ Մի քանի ժամանակից յետոյ նա վերադարձաւ Հայաստան և գնաց Կարին քաղաք (Արղըում), ուր ծանօթացաւ Քուրթ անուն Հայ քրիստոնեայ բարեպաշտ իշխանի հետ, որը սկսեց շատ սիրել նորան՝ «էջրէ շահ»։ Վերջապէս՝ Մխիթարը վերադարձաւ իւր Հայրենիքը, ուր շուտով այնպէս տարածուեցաւ նորա գիտնականութեան համբաւը որ՝ շատերը սկսեցին աշակերտել նորան։ Բայց երկար չմնաց նա իւր տեղում, վասն զի նեղութիւններ կրելով մահմետականներից՝ նա գնաց՝ Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոսի յորդորանքով՝ Արցախու երկիրը (այժմեան Արարատ), Իաջէն գաւառը, Հաթերք ամրոցի տէր Վախթանգ իշխանի մօտ, որը՝ օրպէս և նորա եղբայրները՝ մեծ պատուով ընդունեցին նորան։ և Մխիթարը մնաց նոցա մօտ բաւական երկար ժամանակ։ Նոյն միջոցներին և Քուրթ իշխանը վերադարձաւ Կարինից իւր Հայրենիքը՝ Կայենոյ կամ Կայենական գաւառը, մօտ Հաղ-

1) ՎԱՐԴԱՊԵՏ բառը այժմ գործածվում է արեղայ կամ վանական բառերի նշանակութեամբ, որը գրեթէ բոլորովին չեն գործածվում խօսակցութեան մէջ՝ մինչև անդամ վանքերում։ Աւետարանի մէջ ՎԱՐԴԱՊԵՏ գրած է իբրև թարգմանութիւն եբրայական ըսքունի բառի (Բարունի՝ որ Թարգմանի վարդապետ, Յով. Ի., 16.) որ նշանակում է ուսուցիչ և այդ մտքով յաճախ է գործածվում աւետարանի մէջ։ Եւ մեր նախնիքը նոյն մտքով էին հասկանում այդ բառը և ապիս էին այդ անունը իբրև մի գիտնական կոչում, որով միայն արեղան իրաւունք էր ստանում ուսուցանել, այսինքն՝ քարոզել ժողովրդին եկեղեցու մէջ և ուրիշ տեղ։ Իբրև արտաքին նշան այդ բարձր կոչման՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ կարող էր գաւազան բռնել ձեռքին, որպիսի իրաւունքը ստանալու համար հաստատուեցաւ յետոյ առանձին եկեղեցական կարգ, որը Մաշտոցի մէջ կոչվում է կանոն մասնաւոր իշխանութիւն տալոյ։ Իբրև գիտնական կոչումն ՎԱՐԴԱՊԵՏ բառը շատ համապատասխանում է այժմեան եւրոպական դոկտոր (docteur) բարձր գիտնական կոչման։

բառին : Լսելով այդ և յիշելով իւր Քուրթի փոխադարձ սէրը՝ Մը-
խիթարը գնաց նորա մօտ և բնակուեցաւ Դեռիկ կոչուած վանքի
մէջ, որ նոյն գաւառումն էր Աղստե (Աղստաֆա) գետի աջ կողմը
(ոչ հեռու Դիլիժանից, որ Քիֆլիս — Երևանայ արքունի ճանա-
պարհի վերայ է) . վանքի վանահայրը՝ Սարկաւազ անուն, որ առաջ
աշակերտել էր Մխիթարի մօտ, մեծ պատուով ընդունեց նորան՝ և
ինչն «պատուութիւնն» — ասում է Կիրակոսը :

Իսկայ՝ երբ նոյն միջոցներին սաստիկ գետնաշարժից քանդուե-
ցան Դեռիկ վանքի և գիւղերի շատ շինութիւնները, իսկ եկեղե-
ցին այնպէս խախտուեցաւ որ՝ անկարելի էր վերստին նորոգել նորան,
մօտակայ բնակիչները կամեցան ցրուիլ զանազան տեղեր, մանաւանդ
այն պատճառով որ՝ ոմն Սարգիս իշխան փոխադրեց իւր գիւղը և
հաստատեց նոյն վանքի մօտ, և այդ գիւղի բնակիչները շատ նե-
ղացնում էին նոցա : Սակայն Մխիթարը չթողեց նոցա ցրուիլ, այլ
խրատեց որ՝ մնան միասին և գնան անդ խնդրեն իւրեանց համար
Վրաց Իվանէ իշխանից, որ եղբայր էր Զաքարիա զօրավարի և քե-
ռորդի նոյն Քուրթ իշխանի : Իվանէ իշխանը յարգելով նոցա
խնդիրը և մանաւանդ Մխիթարի միջնորդութիւնը՝ իրաւունք տուեց
նոցա գտնել իւրեանց համար և մանաւանդ նոր վանքի և եկեղեցու
համար յարմար և պատշաճ տեղ : Նոքա գտան մի բարեկայելուչ
տեղ՝ երկու լեռների ստորոտում՝ Տանձուտայ ձոր անունով՝ փայ-
տաւէտ և ջրաւէտ, և հաստատուեցան այնտեղ : Մխիթարը ևս
փոխադրուելով այնտեղ իւր սիրելի ժողովրդի հետ՝ իսկոյն սկսեց
շինել Իվանէ իշխանի հաճութեամբ և իւր միաբանների օգնութեամբ
մի գեղեցիկ փայտաշէն եկեղեցի յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի :
Մի ուրիշ փոքր եկեղեցի ևս շինելուց յետոյ վանքի ծայրում յա-
նուն Ս. Կարապետի՝ Մխիթարը սկսեց շինել մի մեծափառ եկեղեցի
սրբատաշ քարերից գմբէթայարկ և գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ.
այդ եկեղեցու հիմնարկութիւնը կասարեց նա հայոց ՈՒ թուակա-
նին (1193 թ. Փրկչի) և աւարտեց հինգ տարուց յետոյ օծելով
յանուն Ս. Աստուածածնի : Այդ շինութիւնների ժամանակ Մխիթա-
րին շատ օգնում էին Իվանէ և Զաքարէ իշխանները, Քուրթ իշ-
խանը և նորա որդիքը, Վախթանգ իշխանը և նորա եղբայրները,
և Վախթանգի կինը Արզուխաթուն, որը 'ի միջի այլոց շինեց իւր
աղջիկների հետ միասին նոյն եկեղեցու համար մի գեղեցիկ վարա-
զոյր՝ զարմանալի տեսողաց, 'ի մազոյ այծից կակղաղունաց, ներ-
կեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատ-

կերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք, տնօրինականօք Փրկչին և այլ արբոց, որ հիացուցանէր զտեսողան» — ինչպէս նկարագրում է Կիրակոսը: Նոյն իշխանները ընծայեցին Մխիթարի նոր հաստատած վանքին, որ կոչուեցաւ Նոր Գետիկ, գիւղեր և հողեր և այլևայլ կալուածքներ: Եւ այս բոլորը ապացոյց է անշուշտ թէ՛ ո՛րպիսի մեծ պատիւ էր վայելում Մխիթարը այդ իշխաններից և նոցա ընտանիքից, լինելով միանգամայն խոստովանահայր Զաքարէի: Բայց ինքն Մխիթարը սիրելով աւելի անապատ տեղ և առանձնութիւն՝ շինեց իւր համար առանձին բնակարան վանքից դուրս և մի փոքրիկ եկեղեցի յանուն Հոգւոյն Սրբոյ. իսկ իւր ծերութեան ժամանակ շինեց նա վանքի գլխին, աջ կողմում, դարձեալ մի եկեղեցի քարուկրով յանուն Համբարձման Քրիստոսի իբրեւ շիրիմ իւր ապագայ գերեզմանի վերայ:

Փոքր առ փոքր այնպէս հռչակուեցաւ Մխիթարի գիտնականութեան և առաքինութեան համբաւը որ՝ շատ տեղերից, մինչև անգամ հեռաւոր գաւառներից, գալիս էին նորա մօտ աշակերտութիւն անելու համար ոչ թէ միայն երիտասարդները և ուսման կարօտ մարդիկ, այլ և շատ գիտնական վարդապետներ, որք ծածկում էին իւրեանց վարդապետական կոչումն և յետոյ վերստին ստանում էին նորանից, ինչպէս արեց երբեմն և ինքն Մխիթարը: Թէ արդա՛րեւ շատ աշակերտներ ունէր նա՝ դորա մասին վկայում են ոչ միայն Կիրակոսը, որ գրեթէ ժամանակակից էր նորան և նոյն իսկ Գետիկ վանքում ուսումն ստացած, այլև ինքն Մխիթարը իւր Դատաստանագրքի յառաջաբանութեան 11-րդ գլխի մէջ, որ ասում է. «Էի ընդ սաբաթն Խիսթեթիս զհանդեսս ունէի Բանի»: Կիրակոսը այսպէս է գովաբանում զՄխիթարը. «Բացումք էին որք աշակերտեցան ՚ի նմանէ վարդապետական բանին. քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս և գային առ նա համայն կողմանց: Բանի ըստ անուան իւրոյ Տիկլարէր զամենեւեմն. քանզի էր նա մխիթարական որպէս Բառնաբաս և նշանաւոր ՚ի մէջ Ժողովրդոց որպէս զԱնտոն, և բանք նորա արդիւնականք լի՛ շնորհօք. և ամենայն ոք փափագէր տեսանել զնա վան այսպիսի համբաւոյ» (1): Մխիթարի աշակերտների մէջ մանաւանդ երեւելի հանդիսացան Թո-

1) Պատմ., եր. 127.

յոս վարդապետ և միւս ԅովհաննէս վարդապետ Տաւուշեցի, որ աւելի յայտնի է Վանական մականունով (1) :

Մխիթարը յայտնի է աւելի Գօշ մականունամբ, որով նա որոշվում է ուրիշ շատ Մխիթարներից: Գօշ կամ Գօշ բառը նշանակում է փայլ, ժողովրդական ոճով փառ կամ քեօն, այսինքն՝ սակաւամազ, և Կիրակոսը բացատրում է մեզ այս մականունն պատճառը ասելով թէ՛ շատ ուշ ծաղկեցաւ նորա մօրուքը՝ «զի այսպէս կոչէին գնա մականուամբ (Գօշ), քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա» :

Մեր Մխիթարը երևելի հանդիսացաւ ոչ միայն իւր դիտնականութեամբ և վարժապետական շնորհքով ու արդիւնքներով, այլ և նշանաւոր դեր խաղալով ազգային եկեղեցական կեանքի մէջ :

Ջաքարիա կամ Զաքարէ հայազն իշխանը և Սպասալարը Վրաստանի Քամար թագուհու յանձնարարութեամբ և նորա զօրքերով շատ պատերազմներ վարեց տաճիկների և պարսիկների դէմ որք տիրում էին Հայաստանի մեծագոյն մասին, և խլեց նոցանից շատ գաւառներ և քաղաքներ՝ ինքնիշխանաբար տիրելով միանգամայն Լօռու ամրոցին և նորա շրջակայ գաւառին : Այս Զաքարէն շատ ջերմեռանդ մարդ էր և հաւատարիմ գաւազ Հայաստանեայց մայրենի եկեղեցու, մինչդեռ նորա հարազատ եղբայր Իվանէն աշխարհային անցաւոր փառքերը վայելելու ցանկութեամբ և մանաւանդ գեղեցիկ Քամար թագուհուն հաճոյանալու և նորանից Վրաստանի Աթարէկութիւնը ստանալու նպատակով՝ հեռացաւ իւր մայրենի ուղղափառ կրօնից և միացաւ վրացիների հետ : Իսկ Զաքարէն՝ անընդհատ պատերազմների պատճառով զրեթէ միշտ բանակի մէջ ապրելով և ցաւելով որ՝ բազմաչարչար պատերազմական կեանքի մէջ զուրկ էին մնում թէ՛ ինքն և թէ՛ իւր զօրքի մէջ

1) Ինչպէս վկայում է Կիրակոսը, որ աշակերտ էր Վանականին, այս Վանականը գրել էր իւր ժամանակակից անցքերի պատմութիւնը, որը տարաբախտաբար տակաւին կորած է համարվում: Մեզ համար մասնաւորապէս աւելի ցաւալի է այդ կորուստը, վասն զի Վանականը պէտքէ՛ որ մանրամասնօրէն նկարագրած ունենար իւր հռչակաւոր վարժապետի՝ Գօշ Մխիթարի կենսագրութիւնը, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը ասելով. «Ջրովանդակ իրս զբան և զգործ այսմ ժողովոյս (Անուոյ)՝ զրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեան, զի ականատես էր իրացն եղելոց և ականջալուր՝ յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին (Մխիթար): Այս և այլ յոլով իրք գտանին ՚ի գիրս նորա, որք կամին մտադրութեամբ ուսանիլ» (Եր. 103):

եղած բազմաթիւ հայտզն զինուորականները և զինուորները բարձրագոյն հոգեկան մտիթարութիւնից՝ ժամ պատարագից, կամեցաւ շարժական Ս. Սեղան և քահանաներ շրջեցնել իւր հետ, ինչպէս որ տնումէին վրացիքը: Նա խորհուրդ հարցրեց դորա մասին Մխիթարից, որը՝ ինչպէս ասացինք՝ վերը՝ նորա խոստովանահայրն էր և շատ սիրեւին, այլև ուրիշ նշանաւոր վարդապետներից թէ՛ Հայոց թագաւորները և իշխանները չէ՞ն ունեցել արդեօք սովորութիւն շրջեցնել իւրեանց հետ շարժական սեղան կամ եկեղեցի պատերազմի կամ ճանապարհորդութեան ժամանակ, և նոքա ցոյց տուին ազգային պատմութիւնից այդպիսի մի քանի օրինակներ: Իմանալով այդ՝ Զաքարէն կամեցաւ որ ինքն էլ պահէ շարժական եկեղեցի և քահանաներ իւր զօրքի մէջ և հրաման խնդրեց Մխիթարից, բայց նա չհամաձայնուեցաւ թոյլ տալ այդ իւր հրամանով ասելով թէ՛ այդպիսի ծանր խնդիրներ վարդապետները չեն կարող լուծել առանց կաթողիկոսի հրամանի: Սպասուարը յարգեց նորա այդպիսի հիմնաւոր բացատրութիւնը և իսկոյն դեսպաններ և նամակներ ուղարկեց Կիլիկիա Լեւոն Բ. թագաւորի և Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսի մօտ խնդրելով որ՝ թոյլ տան՝ զետն Տիրամօրն և զԽաչին՝ ի պատկեր աւուրն տօնել, և զձրագալոյցսն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանեաց պատարագ մատուցանել, և վրանաւ պատարագել՝ ի բացեայ դպրօք և սարկաւագօք . . » (1):

Բայց որովհետեւ այդ միջոցին Յովհաննէս կաթողիկոսը Լեւոնի հրամանով գահընկէց եղած էր և բանդարկուած և նորա տեղը նրա տեղ էր Դաւիթ կաթողիկոսը, ուստի նա և թագաւորը խորհրդակցելով միասին Զաքարէի միջնորդութեան մասին՝ որոշեցին եկեղեցական ժողովով քննել գործը. վասնորոյ 1204 թուին գումարուեցաւ Սիս մայրաքաղաքում առաջին Սսի ժողով մերձակայ եպիսկոպոսներից և վարդապետներից Դաւթի նախագահութեամբ, և քրննելով Զաքարէի խնդիրը և չհամարելով այն հակառակ նախնի աւանդութեանց և եկեղեցական կանոններին՝ որոշեց թոյլ տալ նորան գործածել շարժական եկեղեցի կամ սեղան և այլն, և սահմանեց սորա մասին 8 կանոն (2): Յետոյ Լեւոն թագաւորը և Դաւիթ կաթողիկոսը ուղարկեցին Զաքարէին ժողովի թոյլտվութիւնը և կա-

1) Վարդան Բարձր., Տիեզեր. պատմ., եր. 182.

2) Կիրակոս. պատմ. եր. 88—99, և Աբէլ եպիս., պատմ. ժող. եր. 119.

նոնները իւրեանց առանձին նամակներով. իսկ գահընկէց Յովհաննէս կաթողիկոսը կամենալով իւր կողմը գրաւել հօր Զաքարէին՝ շտապով ուղարկեց նորան իւր հայրապետական թոյլատրութիւնը և մի գմբէթայարկ եկեղեցածէ գեղեցիկ վրան, մարմարեայ օճաճ սեղանաքար և այլ պարագաների ս. պատարագ մատուցանելու համար, մի եպիսկոպոս Մինաս անուն և մի քանի քահանաներ, սարկաւազներ և երգիչ դպիրներ :

Ստանալով այսպէս՝ ժողովի, երկու կաթողիկոսի և թագաւորի թոյլտրութիւնը, կանոնները, նամակները և ընծաները՝ Զաքարէն շատ ուրախացաւ և իսկոյն ժողով գումարեց մերձակայ եպիսկոպոսներից և վարդապետներից Լօռում 1205 թ., որպէս զի Արևելեան այսինքն՝ Հայաստանի եկեղեցական հարքն էլ հաստատեն Սսի ժողովի վճիռը և կանոնները : Բայց Լօռու ժողովի անդամները բաժանուեցան երկու կարծիքի՝ եպիսկոպոսներից և վարդապետներից ոմանք հաւանութիւն տուին, և ոմանք մերժեցին Սսի ժողովի թոյլատրած նորաձևութիւնները՝ մանաւանդ Ս. Աստուածածնի վերափոխման և Ս. Բաշի տօների օրերը փոխելու մասին, ուստի ժողովը քանդուեցաւ և ժողովականներից շատերը ցրուեցան զիշերով ծածուկ Զաքարէի երկիւղից, ինչպէս զորօրինակ Հաղբատու վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսը փախաւ Գետկայ վանքը Մխիթարի մօտ զգի գիտէր թէ՛ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Զաքարէս — ասում է Կիրակոսը : Զաքարէն՝ զայրացած՝ հրամայեց իւր իշխանութեան տակ եղած բոլոր վանքերին և եկեղեցիներին անխափան և ճշտութեամբ կատարել Սսի ժողովի կանոնները : Հակառակորդները ընդդիմանում էին և գրգռում էին ժողովուրդը, մինչ զի շատ տեղերում ծագեցան մեծամեծ անկարգութիւններ և խռովութիւններ : Սպասալարը ստիպուեցաւ երկու տարուց յետոյ նոր ժողով գումարել Շիրակ գաւառի Անի քաղաքում, ուր հաւաքուեցան բաւական շատ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ : Հրաւիրուած էր և ինքն Մխիթարը, բայց նա չկամեցաւ գնալ՝ պատճառելով իւր ծերութիւնը և տկարութիւնը, և նամակով յայտնեց Զաքարէին թէ՛ ինքն համաձայն է այն վճռի հետ, որը կհաստատէ ժողովը : Բայց Անու ժողովը ատենելով Մխիթարի բացակայութիւնը՝ չկամեցաւ սկսել իւր նիստերը ասելով թէ՛ անհնարին է այդ առանց ՄԵԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ՝ զի այսպէս ինչէն զոս սուի պարտք — ասում է Կիրակոսը. և թէ՛ պէտ Զաքարէն ցոյց տուեց ժողովին Մխիթարի նամակը, բայց ժողովը խնդրեց նորանից սպասել առժամանակ մինչև ինքն ժողովը ևս

կինդրէ Մխիթարից գալ անպատճառ : Սպասալարը համաձայնուեցաւ և ժողովը հրաւիրանք գրեց Մխիթարին՝ «չանկարողութիւն հարմար թէ ինչ պատճառէր, ելէ՛ք ի ճանապարհի հասանէ չեղ լախճան՝ ըստ առաջին սուրբ վարդապետացն հարգեցողութեամբ շնորհակալ չա»), ինչպէս վկայում է Կիրակոսը :

Մխիթարը չկարողացաւ այլ ևս բացասել Անու ժողովի այդպիսի թախանձանքին և գնաց Անի : Զաքարէն մարդիկ և մի իշխան ուղարկեց նորան քաղաքից դուրս ընդ առաջ հանդիսաւոր ընդունելութեան համար և հրաւիրեց գնալ ուղղակի իւր մօտ և իջլանիլ իւր պալատի մէջ : Թէպէտ Մխիթարը համեստութեամբ և խոհեմութեամբ հրաժարուեցաւ այդպիսի պատուից, որպէս զի տրտունջի և կասկածանքի տեղիք տուած չլինի ժողովին, բայց Զաքարէի մարդիկը նրա հրամանով ստիպեցին նորան և հանդիսադիր իշխանը բռնեց նրա ձիու երասանակը (սանձը) և այնպէս տարաւ : Ժողովի անդամները լսելով այդ՝ իսկոյն ներսէս առնունով մի վարդապետ ուղարկեցին Մխիթարի մօտ որ՝ յորդորէ նորան նախ և առաջ անպատճառ ժողովը գնալու, բայց նա հասաւ այն ժամանակ, երբ Մխիթարը արդէն մտնում էր փառաւոր հանդիսով Զաքարիայի պալատը. վասն որոյ ներսէսը հեռուից բարձր ձայնով գոչելով յայանեց նորան ժողովի պատգամը, սակայն արդէն ուշ էր և Մխիթարը այլ ևս չէր կարող յետ դառնալ, որովհետեւ շատ բազմութիւն կար ժողովուած և առաջնորդող իշխանը ստիպելով ներս տարաւ նորան պալատի բակը, Զաքարէն ուրախութեամբ ընդառաջ գալով Մխիթարին ասաց. «ՈՐՈՎՆԵՏԵՆԻ ԵՎԻՐ ԴՈՒ, ԻՆՁ ՈԶԻՆՁ ՓՈՅԹ Է ԶՆՈՅԱՆԷ», որպէս վկայում է Կիրակոսը :

Երբ ներսէս վարդապետը վերադարձաւ և պատմեց ժողովականներին անցքի բոլոր որպիսութիւնը և Զաքարէի խօսքերը՝ նոքա սև նախանձով նախանձեցին Մխիթարի պատուին և սկսեցին բամբասել նորան և մեղադրել թէ՛ Զաքարէն նորա խրատով և զրգմամբ է բռնութեամբ վարվում նոցա հետ : Խմանալով ժողովի այդպիսի տրտունջը և մեղադրանքը՝ Մխիթարը «մեղադիր եղև առ զօրավարն թէ՛» «Իշխանաւոր ո՛չ էր պարս առնել զայդպիսի իր» և ժողովին հաղորդեց թէ՛ «Երբ հոգայք վասն ողբին, զի Տի՛ պարսիսի սովորութեամբ խառնեցին ըստ վերս (որովհետև հակառակորդները ասում էին թէ՛ Սսի կանոններով ազգը կմիանայ վրացիների հետ և կկորչի), և ես հոգամ վասն զօրավարից զի Տի՛ շինի սա վրացի իբրեւ զեշեայր իւր

Իվանէ) որո՞՞ւս պատեն Վերք (1 : Արք' լէ՛ տյապէս է ապ ղի՞ Դեղարբէ՛ ինչ, ղի՛ հրաման ունի՛ 'ի հալաղ ինչոնէն եւ 'ի լազաւորէն Լեւոնէ՛ տա՛նել զայս . եւ Դեք լէ՛ համբէ՛ եւ լէ՛ ո՛չ սա ո՛չ դատարե՛ յառեւելոյ զայս : Արք' դարչջ ի՛ յիւրա-
բանչ իւր Ընտիր-լինան եւ Դեք աղոյնացու՛ք զսա ո՛չ հանել ղ ճեղ յէնչեցեաց ճերոյ
եւ 'ի Կէնչեաց . և մէք զպաշտօնն՝ զոր մինչև ցայսօր պաշտեալ եմք՝ ըզ-
նոյն պաշտեսցուք» (2) : Եւ ժողովը լսելով Մխիթարի խօսքին ցրուե-
ցաւ : Թէպէտ Զաքարէն հրամայեց Մխիթարից ծածուկ օտար եր-
կիրներ աքսորել Անու ժողովն անդամները, բայց Մխիթարը շուտով
իմացաւ այդ և նոցանից շատերը թափեց և վերադարձրեց իւրեանց
տեղերը :

Այս հետաքրքրաշարժ , թէպէտև փոքր ինչ երկար , պատ-
մութիւնից պարզ երևում է թէ՛ ո՛րպիսի մեծ անուն էր հռչակել
Մխիթար Գօշը և ո՛րպիսի մեծ պատիւ էր վայելում նա հոգևորա-
կանների և աշխարհականների կողմից : Զաքարէի պէս հօգը և նշանա-
ւոր իշխանի համար նորա կարծիքը և համաձայնութիւնը աւելի
ծանր կշիռ ունէր և գերազասելի էր քան թէ՛ եպիսկոպոսներից և
վարդապետներից գումարած մի ամբողջ ժողովինը : Իսկ միևնոյն ժո-
ղովը չէր վստահանում սկսել իւր խորհրդածութիւնները առանց
նորա ներկայութեան և չէր յօժարում ընդունել և վաւերական
համարել մի թագաւորի, երկու կաթողիկոսի և մի ժողովի հրա-
մանը և կանոնները առանց նորա համաձայնութեան : Եւ յիրա՛ւի
ա՛յնպէս երեւելի էր մեր Մխիթարը և ա՛յնպիսի մեծ գին և յար-
գանք էր վայելում նորա անունը և խօսքը որ՝ երբ տղայ մականուա-
նեալ Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը՝ կամենալով մեծ ժողով գումարել
1178 թ. Յունաց և Հայոց եկեղեցիների միաւորութեան խնդիրը
քննելու և լուծելու համար՝ հրաւիրական թուղթ ուղարկեց Հայաս-
տանի եպիսկոպոսներին և վարդապետներին , նոցանից շատերը գը-
րաւոր պատասխանով մերժեցին կաթողիկոսի հրաւերքը և մեղա-
դրեցին նորան մի այդպիսի ձեռնարկութեան համար , որը պիտի
կործանէր ազգային եկեղեցու բազմադարեան հաստատութիւնը և

1) Այն տմարդի ձգտումն, որով վրացիքը մինչև այժմ աշխատում են ձեռքին ընկած միամիտ և տգէտ հայերին իւրեանց հաւատին դարձ-
նել, ինչպէս տեսնում ենք՝ դարաւոր հնութիւն ունի . և այդ ոգին յատուկ
է առաւելապէս այն ազգերին, որք ընդհանում են Քաղկեդոնի ժողովը :

2) Կիրակոս, պատմ. եր. 102. Այսինքն մեր եկեղեցական հին սու-
վորութիւնները և կարգերը շարունակենք պահպանել անփոփոխ :

ինքնուրոյն գոյութիւնը. և իւրեանց գրութեան աւելի մեծ ոյժ և նշանակութիւն տալու համար՝ ստորագրողների անունների շարքում դրին և մեր Մխիթարի անունը, որպէս և միւս երեւելի ճարտարի Խաչատուր վարդապետի անունը ⁽¹⁾, թէպէտև նոքա երկուսն էլ ներկայ չէին նոյն պատասխանը գրելու ժամանակ:

Հասնելով խորին ծերութեան և կանխապէս զգալով իւր մահը՝ Մխիթարը կանչեց իւր մօտ Նոր Գեական վանքի ժողովուրդը, որը աշխատել էր նորա հետ միասին նոյն վանքի և եկեղեցու շինութեան վերայ, և օրհնեց նոցա: Օրհնեց նա նմանապէս և՛ իւր աշակերտները և նոցանից մէկը՝ Մարտիրոս անուն՝ կարգեց իւր տեղը վանահայր և առաջնորդ: Յետոյ կտակ դրեց Իվանէ Աթաբէկի անունով, վասն զի Զաքարէն արդէն վախճանուած էր, և յանձնեց նորան իւր վանքի և միաբանների խնամատարութիւնը:

Մխիթարը վախճանուեցաւ 1213 թուին, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը: Թէպէտ յայտնի չէ նորա ծննդեան տարին և ուստի դժուար է ճշտութեամբ որոշել թէ՛ քանի տարի ապրեցաւ նա, բայց նայելով նորա կեանքի հանգամանքներին՝ կարելի է ասել որ՝ նա հասաւ ակզարդ ծերութեան՝ 70-80 տարեկան կամ գուցէ աւելի ևս մեծ հասակին, մանաւանդ որ ինքն Կիրակոսը վկայում է թէ՛ «ի ժամանակի ծերութեան . . . շինեաց եկեղեցի մի», և թէ՛ երանելիս այս . . . եհաս ի խորին ծերութեան», և դարձեալ թէ՛ «և ինքն փոխեցաւ յաստեացս առ Քրիստոս աշուղտս և չէ առաքել»:

Նոր Գեական վանքի միաբանութիւնը և Մարտիրոս վանահայրը մեծ սգով և փառաւոր հանդէսով թաղեցին իւրեանց բազմերախտ և քրտնաջան հոգեւոր հօր մարմինը այն փոքրիկ եկեղեցու դրան առաջև, որը ինքն Մխիթարն էր շինել յանուն Համբարձման իբրև շերիմ՝ իւր գերեզմանի վերայ, ինչպէս վերը յիշեցինք: Կիրակոսը պատմում է թէ՛ «և մինչև ցայսօր գերեզմանն նորա (Մխիթարի) օգնէ ցաւազներոյ, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս նորա, և զհոյ տեղւոյն հանապազ տանեն ի պէտս հիւանդաց մարդոյ և անասնոյ, զի Աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ և մահումը»: Իբրև ապացոյց Մխիթարի սրբութեան Կիրակոսը յառաջ է բերում հետևեալ պատմութիւնը.

1) Սորա գրածն է խորհուրդ խորին հրաշալի երգը, որ ասում են եկեղեցու մէջ ս. պատարագի սկզբում, երբ զգեստաւարվում է ժամարարը: Երգի տունների սկզբնատառերը յօդում են հեղինակի անունը Խաչատուր:

Ձեռք եղև երբեմն զի պաշտօնեայք նորա զային գրաստօք բարձեալ գինի 'ի տէտս վանիցն. վրացի ոմն Բասիլիա անուն եկեալ բռնու թեամբ կամէր առնուլ 'ի նոցանէ 'ի գինեոյ անտի, զի գործակալ էր նա Իվանէի 'ի վերայ մարդոյն՝ որ պահէր գտեղի իջլանի նորա. և պաշտօնեայքն ասին ցնա՝ մի՛ նեղեր զմեզ քանզի Գօշին եմք . . . Իսկ թշուառականն անարգեաց զնոսա և զԳօշն հայհոյութեամբ. և իբրև եկն յայն տեղի որ յիշէր զանուն նորա ձաղանօք՝ անդէն վաղվադակի համարացաւ և կապեցաւ լեզու նորա և այնպէս եկաց բազում առուրս, մինչև հառաչանօք խնդրեաց թողութիւն. և ամենայն ոք որ տեսանէր զայն գովէին զճառայն Աստուծոյ:

Մխիթարը հռչակեց իւր անունը նաև իբրև նշանաւոր հեղինակ. նա ունի գրած, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը, հետեւեալ աշխատասիրութիւնները,

1. Ոչէ 'ի վերայ Բնութեան 'ի դիմաց Արամայ առ արդիս նորա և 'ի դիմաց Եւայի առ դարերս նորա:

2. Փայտաբարո-Լեւոն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձաւորաց — գրած Զաքարէ և Իվանէ իշխանների խնդրանօք՝ ինչպէս ասում է Կիրակոսը:

3. Մէհնա-Լեւոն հարգութեան Երէմայի. — համառօտ է:

4. Կանոնք վասն սպասարեւոյ հարմայ և արեան Տեառն:

5. Աստի (1):

6. Աղօթք:

7. Դասաստանափեր:

Մխիթարի այս բոլոր երկասիրութիւններից մինչև այժմ, որչափ մեզ յայտնի է, տպուած են միայն Աղօթքները և Առակները 1790 և 1842 թ. Վենետիկում, որոց աշխարհաբառ թարգմանութիւնը ուրիշ առակների հետ միասին տպեց անցեալ 1878 թուին Խորէն քահանայ Միրզաբեկեանը:

1) Կիրակոսը թուելով մի առ մի Մխիթար Գօշի գրաւոր աշխատասիրութիւնները չէ յիշում նորա Առակները. բայց Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց գրքի մէջ, եր. 566 ասած է՝ թէ ճարիր իննսունի չափ առակներ ալ չարագրած է Մխիթար և իրաւամբ այս զօրաւորն արուեստին մէջ անուն ստացած ու Հայոց Եզովբոսը կոչուած Նոյն առակները յիշում է 'և Զամէկանը. հին ձեռագրների մէջ նայեալս պատահում են առակներ Գօշի անուամբ:

Իդրոյ վերոյիշեալ գրուածքների մէջ ամենանշանաւորն է թէ՛ ըստ իւր մեծութեան և թէ՛ մանաւանդ ըստ իւր բովանդակութեան ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ, սա մի հատ ծաղիկ է մեր մատենագրութեան մէջ, որը բուրումնէ փոքր ՚ի շատէ իրաւաբանական հոտ, սա մի հատ գիրք է իրաւաբանական բովանդակութեամբ : Մխիթարի Դատաստանագիրքը բաղկանում է երեք գլխաւոր մասներից — 1. Յաւանքանուններն, 2. Նկեղեցական կանոններ և 3. Աշխարհական օրէնքներ :

Գիտնական կողմից նայելով՝ մեզ համար ամենից աւելի մեծ նշանակութիւն ունի Յաւանքանունութիւնը : Դորա մէջ երևում է մի կողմից՝ Գօշի մոտաւոր զարգացման աստիճանը և զիտութեան չափը, միւս կողմից նորա սեփական հայեացքը իրաւաբանական մի քանի գլխաւոր հարցերի վերայ : Իսկ բուն Դատաստանագիրքը, այսինքն՝ նորա Առաջին և Նրկորոյ կամ Նկեղեցական և Աշխարհական մասները ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ ժողովածու եկեղեցական և այլ տեսակ կանոնների և իրաւաբանական աւանդութիւնների : Բայց մեր գիտնական վարդապետը շատ ազնիւ և բարձր կէտից է նայում իւր աշխատութեան վերայ, նա ո՛չ միայն ճշտութեամբ ցոյց է տալի իւր գլխաւոր աղբիւրները, ո՛չ միայն պարզ դատում է իւր սեփական յաւելեւածները ուրիշ աղբիւրներից վերցրած կանոններից, այլ շատ անգամ բարեխիղճ անկեղծութեամբ յիշում է որ՝ այս ինչ կամ այն ինչ կանոնը իւրը չէ : Բայ ի սորանից՝ նա շատ լաւ հասկանում է մի դատաստանագրքի կամ օրէնագրքի նշանակութիւնը և նպատակը, նա լաւ գիտէ որ՝ դատաստանագիրքը յօրինվում է ժողովրդի համար, որ՝ նա պիտի պարունակէ իւր մէջ ժողովրդի գաղափարը և հայեացքը իրաւաբանական յարաբերութեանց վերայ, որ՝ նա պիտի զարգանայ և կատարելագործուի ժողովրդի իրաւաբանական և առհասարակ մոտաւոր զարգացման հետ միասին : Այս պատճառով մեր իրաւաբանական վարդապետը շատ տեղերում ներողամտութիւն է խնդրում իւր Դատաստանագրքի մէջ եղած պակասութեանց և թերութեանց համար՝ մանաւանդ իբրեւ առաջին փորձ, և իրաւունք է տալի հեռացնել նոցա և կատարելագործել Դատաստանագիրքը՝ միայն զգուշութեամբ և խոհեմութեամբ, ինչպէս ինքն ասում է՝ « առիշխ արեսունեամբ և բարեհաճոյ դատմամբ » : Բաւական չէ այս՝ նա հասկանում է որ՝ յօրինել դատաստանագիրք կամ օրէնագիրք մի ամբողջ ազգի համար ո՛չ թէ մի մարդու գործ է, այլ իրաւաբան և ուսումնական մարդոց ժողովի, նա ցանկանում է կազմել մի այդպիսի ժողով, բայց՝ ինչպէս ինքն ասում է՝ գործը չէ

յաջողում շատ պատճառներով, վասն որոյ խնդրում է որ՝ այդպէս վարուին, այդպիսի դիտնական ժողով կազմեն՝ երբ հնարաւոր կըլլինի այդ :

Ես արդէն վերը յայտնեցի դրականապէս իմ կարծիքս որ՝ մինչև Մխիթար Գօշը չկար նորա Դատաստանագրքի նման մի բան : Դորա մասին վկայում է և ինքն Մխիթարը . իւր Յառաջաբանութեան Առաջին գլուխը յատուկ այդ բանով է սկսում նա : Սաստիկ վշտանալով այն յանդիմանութիւններից, որով թէ՛ ինքեանք հայերը և թէ՛ մանաւանդ մահմետականները ասում էին թէ՛ հայերը չունին օրէնսգիրք և դատաստանագիրք, և ցաւելով որ՝ յիրաւի այդ իսկ պատճառով քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը ստիպուած է դիմել այլազգիներին՝ այսինքն՝ մահմետականների (1) դատարաններին, Մխիթարը մեծ միտք է յղանում յօրինել մի դատաստանագիրք, բայց լաւ հասկանալով այդպիսի ձեռնարկութեան մեծագոյն դժուարութիւնը՝ առաջ չէ վստահանում նա սկսել գործը : Եւ թէպէտ շատ խորը կերպով զգում է նա մի այդպիսի մեծ պակասութեան բոլոր նշանակութիւնը, այսինքն՝ որ չկայ օրէնսգիրք կամ դատաստանագիրք, բայց և այնպէս՝ նա աշխատում է մեղմացնել և նուազացնել այդպիսի նախատինքների բոլոր ծանրակշռութիւնը՝ ապացուցանելով նոյն Առաջին գլխի մէջ թէ՛ հայերը իբրեւ քրիստոնեայ ազգ ունին իւրեանց օրէնքները Ս. Գրքի մէջ : Նա մատնացոյց է լինում նոյնպէս և բնական օրէնքի վերայ, որը յայտնի է ամեն մարդուն բնազգմամբ և չէ կարօտ դրաւոր սահմանադրութեան : Նա յիշում է և քրիստոնէական խրճմտանքը, որը դրաւոր օրէնքներից աւելի լաւ որոշում է և ցուցանում է մարդուն նրա իրաւաբանական յարաբերութիւնները ուրիշ մարդոց հետ : Նա թոյլ է տալի նմանապէս և աւանդական իրաւունքի (droit coutumier, обычное право) այսինքն՝ ժողովուրդի իրաւաբանական սովորութիւնների կամ աւանդութիւնների գործածութիւնը, որք ծանօթ լինելով ամէն մէկին կարօտ չեն գրուած լինելուն : Եւ այսպէս իբր մերժելով և ջրելով վերոյիշեալ նախատինքները՝ Մխիթարը ինքն ևս փոխադարձաբար նախատում է նոյա, որք յատկապէս այդ պատճառով, այսինքն՝ օրէնսգիրք կամ

1) Այլազգի բառը թէ՛ մի քանի հեղինակների գրուածքների և թէ՛ մանաւանդ մեր ժողովրդի բերանում, առաւել ևս Տաճկաստանի և Պարսկաստանի հայերի բերանում գործածվում է յատկապէս այդ մտքով, այսինքն՝ մահմետական բառի մտքով :

դատաստանագիրք չունենալը պատճառաբանելով՝ նախապատվում են մահմեդական բռնականների օրէնքները և դիմում են նոյա դատաւորներին՝ ի գայթակղութիւն իւրեանց և ուրիշների :

Որչափ և զոհացուցիչ պիտի համարուէին մի կրօնաւոր մարդու, մի աստուածաբան վարդապետի աչքին այդպիսի բացատրութիւնները՝ այնուամենայնիւ Մխիթարը լաւ զգում է, լաւ ճանաչում է մի ընդհանուր օրէնագրքի կամ դատաստանագրքի պակասութիւնը և հարկաւորութիւնը, որով պիտի կառավարուէր ժողովուրդը, և ահա՝ ծնանում է նա իւր մէջ մի երջանիկ միտք լրացնել այդ պակասութիւնը — յօրինել մի դատաստանագիրք : Բայց որպէս զի հակասութիւն չնշմարուի իւր խօսքի և գործքի մէջ՝ նա սկսում է ընդարձակօրէն բացատրել իւր Յառաջաբանութեան երկրորդ գլխի մէջ այլևայլ խորհրդածութիւնները և հանգամանքները, որք յորդորեցին և ստիպեցին նորան ձեռք զարնել դատաստանագիրք յօրինելու մեծ գործին : Իւր խորհրդածութիւնները Գօշը շարադասում է տան և երկու յօդուածով, և այդ թիւը ընտրում է ո՛չ թէ պատահմամբ, այլ նմանութեամբ Բարայէլացիների 12 նահապետներին, Քրիստոսի 12 առաքեալներին և այլն, այլ և այն պատճառով — ասում է նա — որ՝ փրկականները (այսինքն՝ մատեմատիկոսները) համարում են այդ թիւը իբրեւ կատարեալ թիւ և թէ դա գոյաւնում է երկու անգամ վեցից՝ իսկ աշխարհը Աստուած վեց օրում ստեղծեց, և այլն : Այդ տան և երկու խորհրդածութիւնները շատ հետաքրքրելի են, որովհետեւ դոցա մէջ ցոլում է իբր հայելու մէջ Մխիթարին ժամանակակից դրութիւնը Հայոց ազգի : Արժանի են ուշադրութեան նոցանից մանաւանդ հետեւեալները :

3. Որովհետեւ տիրում է ընդհանուր ծուլութիւնը, որով ոչ ոք չէ վարժվում ուսանել օրէնքները, մարդարեւութիւնները և Աւետարանը, որպէս զի կարողանան արդար դատաստան վարել :

4. Որովհետեւ չկայ գիտութիւն, որով կարողանային փորձել և ընտրել դատաստանական օրէնքներ ուրիշ ազգերից և երկրներից :

6. Որովհետեւ վատ սովորութիւն է մտել երգուել ամէն չընչին բանի համար ⁽¹⁾ :

1) Մխիթարը այստեղ ՚ի նկատի ունի ոչ թէ խօսակցութեան մէջ մտած սովորութիւնը երգուել խօսքերով, այլ դատաստանական երգումը, որով հին և միջին դարերում և ամեն տեղ վճռվում էին զրեթէ ամենայն տեսակ վէճերը :

7. Որովհետեւ փնասակար է որ՝ քրիստոնեաները՝ չունենալով իւրեանցը՝ դիմեն այլազգիների (մահմեդականների) դատաստանին:

8. Որովհետեւ եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, քահանաներից, իշխաններից և գլխաւոր աշխարհականներից շատերը տըղիաութեամբ և կաշառքով ծռում են ուղիղ դատաստանը: — Եւ այն:

Եւ ահա՝ այսպիսի և սոցա նման ծանրակշիւ խորհրդածութիւններից շարժուած՝ Մխիթարը վաղուց մտածում էր մի Կատաստանագիրք յօրինել, բայց չէր վստահանում աչքի առաջն ունենալով զանազան դժուարութիւնները: Յայտնելով նաև ուրիշներին իւր այդ մեծ միտքը՝ ոմն Պօղոս — «Սիրէցէալ աշակէրսն տարբէրոյ» — ինչպէս ասում է ինքն Գօշը, սկսեց խնդրել նորանից և յորդորել որ՝ փութով ի կատար ածէ իւր այդ գովելի խորհուրդը, բայց Մխիթարը միշտ բացասում էր նորան և ուրիշներին և յանձնառու չէր լինում՝ պատճառելով իւր տգիտութիւնը և ակարութիւնը, ինչպէս ասում է ինքն: Նա մտադիր եղաւ խնդրել ուրիշ գիտնական վարդապետներից որ՝ նոքա կատարեն այդ ծանր գործը, բայց չէր վստահանում՝ վստահելով բացասութիւն ստանալ, և յայտնում է իւր զարմանքը թէ՛ ի՞նչպէս մինչև այդ ժամանակ ոչ ոք չէ մտածել այդպիսի հարկաւոր բանի վերայ: Բայց և ինքն շտապում է բացատրել այդ տարօրինակ և զարմանալի երևոյթը ասելով թէ՛ կա՛մ ժամանակ չկար և անյարմար էր, կա՛մ հալածանքների պատճառով, կա՛մ ոչ ոք չեղաւ խնդրող և գիտնականները ինքեանք չէին վստահանում վախենալով պարստանքներից, կա՛մ հայերը օտար ազգերի իշխանութեան տակ լինելով՝ բաւականանում էին նոյա օրէնքներով և դատաստանով: Բոլոր այսպիսի պատճառները կային՝ ինչպէս վկայում է ինքն Մխիթարը՝ և՛ նորա ժամանակ, բայց նա յաղթեց նոցա:

Վերջապէս՝ մի անգամ Մխիթար Գօշը հանդիպում է Աղուանից Ստեփանոս Բ. կաթողիկոսին, որը խմանալով նորանից իսկ նորա մեծ գիտաւորութիւնը՝ սկսում է խնդրել և յորդորել որ՝ նա անպատճառ կատարէ իւր մտադրութիւնը: Մխիթարը թէպէտ առաջ դարձեալ հրաժարվում է այդ գործից պատճառ բռնելով իւր տկարութիւնը և տգիտութիւնը, այսինքն՝ անպատրաստ լինելը մի այդպիսի ծանր ձեռնարկութեան համար, ինչպէս ինքն ասում է՝ «Եւ ես պատճառեցի զանձինս տկարութիւն և զափառութիւն», բայց երբ Ստեփանոս կաթողիկոսը կրկնում է և երեքնում է իւր յոր-

դորանքը, այն ժամանակ նա վերջապէս յանձն է առնում՝ համարելով այդ իբրեւ մի հրաման հայրապետի, որոյ պատուէրներին պա՛րտ է հնազանդուիլ, և իբրեւ մի տնօրէնութիւն Աստուծոյ :

Այսպէս ուրեմն Մխիթարը, ինչպէս և մեր հին մատենագիրներից մեծագոյն մասը, յօրինում է իւր Դատաստանագիրքը՝ բաց ՚ի ուրիշ շարժառիթ պատճառներից՝ մանաւանդ Աղուանից Ստեփանոս կոթողիկոսի խնդրով և յորդորանքով : Եւ ինչպէս այդպիսի դէպքերում մեր հեղինակները սովորութիւն ունին դառնալ դէպի իւրեանց յորդորողը, դէպի իւրեանց Մեկենասը, կա՛մ առանձին գլխով շարադրութեան սկզբում և կա՛մ նոյն շարադրութեան մէջ զանազան տեղերում, նոյնպէս և մեր Դօշը դառնում է դէպի իւր Մեկենաս Ստեփանոս կոթողիկոսը իւր Յառաջաբանութեան Ներորդ գլխի մէջ, որը սկսում է այսպէս՝ «Աղաչե՛մ զքեզ, պատառա՛նքս գլուխդ եկեղեցեաց ասոն» Աղուանից, Թե՛ վայրապար և Բեթլեհ գործ համարիք զհագեալ հարէն զար երբի ՚ի վերայ ի՛մ . . . » : Մենք ևս օ՛րհնութեամբ և եւրաստագիտական զգացմամբ յիշե՛նք երանելի հայրապետի անունը, որ պատճառ եղաւ պարգևելուն հայկական մատենագրութեան այս անգին գանձը :

Ինչպէս սովորութիւն ունին գիտնական հեղինակները՝ Մխիթարը ցոյց է տալի Յառաջաբանութեան ծաններորդ գլխի մէջ այն տղբիւրները, ուստի նա նիւթ է քաղել իւր Դատաստանագրքի համար : Ի հարկէ մի մասնաւոր մարդ՝ առանց քաղաքական իշխանութեան, որպիսի էր մեր Մխիթարը, կամենալով յօրինել մի այնպիսի օրէնագիրք, որը ունենար գործադրութիւն ժողովրդի կեանքի մէջ, չէր կարող իւր գլխից շարադրել իւր Դատաստանագիրքը, այլ պէտք է կազմէր այն ժողովելով միասին հին թագաւորական օրէնքները, ժողովրդի իրաւաբանական աւանդութիւնները, ուրիշ ազգերի օրէնքներից առած յարմարաւոր յօդուածները, և աւելացնելով ազգի ոգուն և ժամանակի պահանջման համապատասխան մեկնութիւնները և փոփոխութիւնները՝ տալ նոցա բոլորին մի կատարեալ ամբողջութիւն : Այդպէս իսկ վարվում է և մեր գիտնական Մխիթարը և ազնուաբար ասում է նոյն ծաններորդ գլխի մէջ այսպէս՝ «Հանգերձեալ մեր զրով գրոշմել զերս դատաստանի՝ պարտ է ցուցանել թէ՛ յօրոց գրոց կամ յօրոց ազգաց հաւաքեմք զսա, զի ճշմարտութիւնն յայտնեսցի և Թե՛ ոչ գայլաւորեացի Բեթ Թե՛ Երուվա հարցածին Բանիւս գրե՛մք զսա» :

Իբրեւ նոր և առաջին գործ՝ Դօշը պէտք է անշուշտ մեծամեծ

դժուարութիւնների հանդիպէր մանաւանդ աղբիւրների գտնելու կողմից : Ժողովրդի ձեռքին չէր երևում որեւիցէ հին օրէնագիրք կամ դատաստանագիրք, թագաւորանիստ մայրաքաղաքները բազմաթիւ էին և այդ շատ վնասում էր պետական կառավարութեան վերաբերեալ գրութիւնները ամփոփ կերպով պահպանելուն որոշ և հաստատ գիւմններում (արխիւ) : Միւթարի ժամանակներում արաբների և թաթարների անընդհատ արշաւանքներից Հայաստանի մէջ գրեթէ քար քարի վերայ չէր մնացել բոլոր քաղաքները քանդած, այրած, աւերակ դարձրած, որոց հետ 'ի հարկէ և արքունի պալատները և գիւմնները : Վասն որոյ Միւթարը չէր կարող գրտնել իւր դատաստանագրքի համար զուտ իրաւաբանական գրաւոր աղբիւրներ . և ահա՛ նա գանգատւում է իւր Յիշատակարանի մէջ աղբիւրների աղքատութեան վերայ ասելով՝ «*և ցարդարարար ինչ յորոյ զնիւնս հաւաքել 'ի դէպ էր Բանից*» : Նա պէտք էր բաւականանար Ժողովրդի մէջ մնացած իրաւաբանական աւանդութիւններով և ինչ ինչ քաղուածքներով երկրորդական աղբիւրներից , զորօրինակ՝ Ս. Դրքից , եկեղեցական կանոններից , և այլն : Եւ յիրաւի այն աղբիւրների մէջ, որը Գօշը թվում է մի առ մի Յառաջաբանութեան տասներորդ գլխում, մենք չենք տեսնում ոչ մի զուտ իրաւաբանական աղբիւր , որը պարունակէր իւր մէջ ազգային հին օրէնքներ կամ օրէնքի զօրութիւն ունեցող հրովարտականքներ և այլ գրաւոր կարգադրութիւններ թագաւորների և նախարարների :

Միւթարի աղբիւրները սոքա են .

1. Բնական կամ բնաւորական օրէնքներ.
2. Օրէնքներ, կամ ըստ ասել՝ իրաւաբանական աւանդութիւններ քրիստոնեայ ազգերի .
3. Մահմետական օրէնքներ.
4. Հին և նոր Կտակարան , բայց մանաւանդ՝ Գիրք Ծննդոց, Երկրորդ Օրինաց, Դատաւորաց և այլն.
5. Կանոններ Հայոց Ժողովներով հաստատած և կամ Հայոց Եկեղեցու կողմից ընդունած :

Ահա՛ այս ցուցակի մէջ մենք չենք տեսնում բուն հայկական աղբիւրը թէ՛ գրաւոր և թէ՛ աւանդական : Ինչ որ վերաբերւում է հայկական գրաւոր աղբիւրներին՝ մենք արդէն յայտնեցինք մեր

կարծիքը՝ թէ՛ չկային նորա իբրև մի ամփոփ ժողովածու. բայց Մխիթարը՝ ինչպէս երևում է՝ չէ դտել մինչև անգամ առանձին հատուածներ, զորօրինակ՝ Թագաւորական հրովարտականեր, նախարարների գրաւոր կարգադրութիւններ, և այլն. ես ասում եմ՝ չէ 4-րդ որովհետև դժուար է կարծել որ՝ Գօշը պարած չլինի նոցա: Նւ այդ մեծ թերութիւնը նա աշխատել է լրացնել եկեղեցական կանոններով՝ առատօրէն նիւթ քաղելով նոցանից: Իսկ ինչ վերաբերվում է ազգային իրաւաբանական աւանդութիւններին՝ թէպէտ Մխիթարը չէ յիշում և այդ տեսակ աղբիւրը, բայց նա չէր կարող առանց ուշադրութեան թողնել դորան, եթէ նա հարկաւոր և օգտակար համարեց մի քանի բաներ քաղել ուրիշ քրիստոնէայ ազգերի իրաւաբանական աւանդութիւններից, մահմետական և հրէական գրաւոր օրէնքներից, ի՞նչպէս կարող էր առանց ուշադրութեան թողնել այն ազգի իրաւաբանական աւանդութիւնները, որոյ համար նա գրում էր իւր Դատաստանագիրքը: Նւ թէ արդարեւ նա ոչ սակաւ նիւթ է քաղել նաև ժողովրդի մէջ եղած իրաւաբանական աւանդութիւններից՝ այդ պարզ երևում է ամբողջ Դատաստանագիրքի մէջ և մանաւանդ նորա Նրկրորդ մասնում, ուր ամփոփուած են աւաւելապէս աշխարհական օրէնքները: Վերջապէս՝ ինքն Մխիթարը մի քանի տեղ բազայայտ կերպով վկայում է թէ՛ ի նկատի է ունեցել և ազգային իրաւաբանական աւանդութիւնները. զորօրինակ՝ Առաջին մասնի 109 կանոնի մէջ ⁽¹⁾, ուր խօսում է ազգականների աւանդութեան չհասութեան վերայ, նա ասում է՝ «Նւ թէ ունէի յաղազս այդոցիկ այլ ինչ ըստ տեսութեան դնել մտաց՝ ո՛չ կամեցայ զն մի՛ ընդդէմ ինչ կարծիցիմ՝ կանոնաց, այլ՝ որ ոչ թուէին ի կանոնաց՝ ի հէնդանի առաջ ցայնէ»։ Իսկ Նրկրորդ մասնի առաջին յօդուածի մէջ բացատրելով թէ՛ ի՞նչպէս պէտք է բաժանել պատերազմում ժողոված աւարը, նա ասում է՝ «պայ ըստ սովորութեան առաջադէ ոչ է հրաման ի Գրոց»։

Հարկաւոր է առանձին ուշադրութիւն դարձնել վերոյբերեալ ցուցակի մէջ յիշած երկրորդ աղբիւրի վերայ: Մխիթարը ասում է՝ «Նրկրորդ առնումք յամենայն աղգաց քրիստոնէից իբրև ի հա-

1) Կանոն կոչում եմ առաջին մասնի յօդուածները, որովհետև դոքա քաղուած են եկեղեցական կանոններից և վերաբերվում են աւաւելապէս եկեղեցական գործերին. իսկ յօդուած կոչում եմ Նրկրորդ մասնի յօդուածները, որովհետև դոքա կազմած են աւելի իրաւաբանական աւանդութիւններից և վերաբերվում են աշխարհական գործերին:

րազատ եղբարց, զոր լուսնի եւ արեւոյ ի նոստ Բարեպետ Կաթողիկոսն, հաւաքեմք ՚ի գիրս: Այս խօսքերով հեղինակը կամենում է ասել թէ՛ նա քաղել է նիւթ նաեւ զանազան քրիստոնեայ ազգերի իրաւաբանական աւանդութիւններէ, բայց՝ ո՞ր ազգից — նա չէ յիշում այդ ոչ մի տեղ: Ճշմարիտ է՝ Յառաջաբանութեան Վեցերորդ գլխի մէջ խօսելով զատաւորների թուոյ վերայ՝ նա յիշում է Հռովմայեցիներին, Յոյներին և Վրացիներին, բայց նորա Դատաստանագրքի մէջ, ինչպէս յետոյ էլ ցոյց կտանք, ոչինչ չկայ փոխ առած այդ ազգերի աշխարհական օրէնքներից կամ իրաւաբանական աւանդութիւններից. իսկ այստեղ կասենք որ՝ Գօշը իւր Դատաստանագրքի Առաջին մասնի և սակաւ ինչ նաեւ երկրորդ մասնի յօդուածներից խիստ շատերը վերցրել է Յոյների այն եկեղեցական կանոններից, որը ընդունել է մեր եկեղեցին, այլեւ Ս. Բարսեղ Կեսարացու կանոններից, ինչպէս իւրաքանչիւր անգամ ցոյց կտանք ծանօթութիւններով՝ բնագիրը սպելու ժամանակ:

Վերջապէս՝ իւր Յիշատակարանի մէջ, որ Յառաջաբանութեան մետասաներորդ գլուխն է, Մխիթարը մանրամասնաբար պատմում է թէ՛ ե՞րբ և ո՞րտեղ է գրել իւր Դատաստանագիրքը: Նա որոշապէս ասում է թէ՛ սկսել է իւր մեծ գործը հայկական Ուր թուականին (633) որ հաւասար է 1184 թ.: Այդ ժամանակ նա աւարտել է միայն Յառաջաբանութիւնը, և չիմանալով թէ՛ ե՞րբ կ'աջողի աւարտել բոլոր Դատաստանագիրքը՝ նա ասում է. «Բայց գծագրութիւն յեշտապէս (Յեշտապէս) ՚ի նոստ Բարեպետ Կաթողիկոսն եղև ԶԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՍՈՐԱ ՚Ի ԶՆՈՍ ՄԵՐ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ՈՉ է . . . Եւ արդ՝ ո՞րքան է հար ՚ի գործ անհանձնելի ԶԻՍԵԼ ԶԿՆԻ զերս Կաթողիկոսն»: Այս խօսքերից պարզ երևում է որ Մխիթարը գրել է իւր Դատաստանագիրքը ոչ թէ՛ կանխապէս ժողովելով և պատրաստելով բոլոր աղբիւրները և նիւթերը և ապա ամբողջութիւն տալով նոցա միանգամից, այլ որոշելով յօրինել մի դատաստանագիրք՝ նա գրել է նախ իւր Յառաջաբանութիւնը ամբողջապէս, իսկ Դատաստանագիրքը կազմել է յետոյ ժողովելով հետզհետէ ձեռքին ընկած նիւթերը: Այս հաստատում է և նորանով որ՝ մինչդեռ Յառաջաբանութիւնը ունի կանոնաւոր շարայարութիւն և ամփոփութիւն, Դատաստանագիրքը թէպէտեւ բաժանուած է երկու գլխաւոր մասն՝ եկեղեցական և Աշխարհական, բայց չունի կանոնաւոր դասաւորութիւն, ինչպէս կը բացատրեմ փոքր ինչ յետոյ: Իսկ գալով թուականին թէ՛ ե՞րբ աւարտեց Գօշը իւր Դատաստանագիրքը՝ այդ չէ երևում ոչ Յիշատա-

կարանից և ո՛չ Դատաստանագիրքից, բայց որովհետև հաստատ կերպով յայտնի է որ՝ նա վախճանուեցաւ 1213 թուին, ուրեմն այդ միջոցներին նա պէտք է աւարտած լինէր իւր աշխատասիրութիւնը: Սակայն՝ նայելով Դատաստանագիրքի ներկայ դրութեան վերայ, որոյ մէջ ո՛չ Առաջին մասն և ո՛չ Նրկրորդ մասն չունին մի ամփոփ ամբողջութիւն և վերջաւորութիւն, ես կարծում եմ որ՝ այդ Դատաստանագիրքը չէ բոլորովին վերջացրած և Մխիթարը հարստացնում էր նորան մինչև իւր մահը գրեթէ 25 — 30 տարու ընթացքում, և եթէ աւելի ապրէր՝ դարձեալ կշարունակէր աւելացնել նորա մէջ նորնոր յօդուածներ:

Նոյն Յիշատակարանի մէջ Մխիթարը ցոյց է տալի և այն տեղը ուր սկսել է իւր Դատաստանագիրքը կամ լաւ ասել՝ Յառաջաբանութիւնը. նա ասում է՝ «Յաշխարհիս Ասանայ, 'ի նահանգիս որ էղէ Տայրադաշին Դաւթաշ, յանապառ և յեղճարանոցս անուանեալ Դաւթայ, ԱԿՁԲՆԱԻՈՐԵԱԼ 'ի լեւնադոյն Թնասարանին Կիլիկիոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց Կոստասարանաց յեղեցելոյ»: Այս խօսքերից երևում է որ՝ Մխիթարը սկսել է գրել իւր Դատաստանագիրքը ոչ թէ Գեական վանքի մէջ, այլ Հոռոմաշէն վանքում. երևի թէ այդտեղ իսկ նա հանդիպեցաւ Ստեփանոս կաթողիկոսին և ընդունելով նորա յորդորանքը՝ գրեց իւր Յառաջաբանութիւնը: Այս ենթադրութիւնը աւելի հաւանականութիւն է ստանում եթէ ուշք դարձնենք Կիրակոսի այն խօսքերի վերայ, ուր նա ասում է թէ՝ Նոր Գեական վանքի մեծ եկեղեցու շինութիւնը Մխիթարը աւարտեց Հայոց ՈՍ (640) թուին, այսինքն՝ 1191 թ., այն է՝ Դատաստանագիրքը սկսելուց ութը տարի յետոյ. ուրեմն Դատաստանագիրքը սկսելու ժամանակ Հին Գեական վանքը երևի արդէն աւերակ էր, իսկ Նոր Գեական վանքը դեռ չէր հաստատուած և Մխիթարը թերևս առժամանակ ապրում էր Հոռոմոյ կամ Հոռոմաշէն վանքի մէջ:

Նոյն Յիշատակարանից երևում է որ՝ Մխիթարին օգնել են երկու անձինք՝ հայր Յովսէփ և եղբայր Պողոս: Արդէն յառաջաբանութեան երկրորդ գլխից մենք խմացանք որ՝ այս Պողոսը աշակերտ էր Մխիթարի և դեռ Ստեփանոս կաթողիկոսից առաջ սկսել էր խնդրել և յորդորել նորան որ՝ յօրինէ դատաստանագիրքը: Իսկ թէ ո՞վ էր Յովսէփը՝ այդ չէ՝ յայտնի, և Կիրակոսը չէ յիշում այդպիսի ոմն. այսքանս միայն կարելի է նկատել որ՝ նայելով նորա հայր մականունն վերայ՝ Յովսէփը պէտք է որ՝ քահանայ լինէր և կամ՝ որ աւելի հաւանական է վարդապետ և միաբան Հոռովմաշէն կամ Նոր Գե-

տիկ վանքի, իսկ Պօղոսը՝ նայելով նորա եղբայր մականունան վերայ՝ երևի թէ էր սակաւագ կամ պարզ միաբան վանքի և ղեռն աշակերտութիւն անող։ Բայ 'ի սորանից' Մխիթարի խօսքերից երևում է որ՝ հայր Յովսէփը օգնել է նորուն նիւթաւորապէս՝ կամ ապրունտի կողմից, կամ աղբիւրներ գտնելով և տալով, և կամ թուղթ և այլ պարագաներ հասցնելով, որոց մէջ Մխիթարը մեծ պակասութիւն է կրելիս եղել ինչպէս ինքն վկայում է՝ «*և պարտաւորեալսն գործեաց գծագրութեանց*» . իսկ Պօղոսը օգնել է նորան միայն բարոյական կողմից՝ խնդրելով և յորդորելով անդադար։ Եւ մեր այս կարծիքը հիմնուած ենք Գօշի հետեւեալ խօսքերի վերայ՝ «*հետապարտեալսն հօր Յովսէփայ, և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս*» :

Արջագէտ՝ Յիշատակարանի մէջ արժանի են ուշադրութեան Մխիթարի և հետեւեալ խօսքերը. «Ապա եթէ ընդանի ուղիս Բարդուղէսի սխալմանաց լինիջիք պարստւիչ և ո՛չ ուղղիչ, գիտելով գործ հայկազնայց» պայտանի, միանգամայն զչափ անձին (իմոյ) անմեղադիր ձեռնադրոյիկ լինիմք» : Միթէ Հայոց ազգի մէջ նշմարած մի քանի վատ յատկութիւնները, որոց մասին յիշում են և մեր ուրիշ մատենադիրները՝ գտնազան ժամանակ, ընդաբոյս են նորան։ Եւ որպիսի վեհանաճութիւն, որպիսի քրիստոնէական մեղմ զգացմունք Մխիթարի մէջ — նա խնդրում է իւր Գառաստանագրքի ամեն կարգացողից ուղղել նորա մէջ նկատած թերութիւնները, իսկ պարտաւորներին և բամբաստողներին յայտնում է միանգամ ընդմիշտ որ՝ անմեղադիր կը լինի նոցա :

Մխիթարի Գառաստանագիրքը նշանաւոր է ո՛չ միայն իբրեւ իրաւաբանական դրուածք, այլև ուրիշ կողմից . մեր մատենագրութեան մէջ շատ քիչ գիրք կայ որ ունենար այնպիսի ընդարձակ գործնական նշանակութիւն և գործածութիւն, որպիսի ունեցել է այդ Գառաստանագիրքը թէ՛ ժողովրդի և թէ՛ եկեղեցու մէջ։ Սուրա հաստատութիւնն է նախ այն որ՝ խիստ շատ օրինակներ կան ցրուած զանազան տեղերում. միայն մեր մայր Աթոռոյ հռչակաւոր մատենադարանի մէջ ունինք վեց — եօթը օրինակ, Փարիզի Ազգային մատենադարանում եւ տեսայ չորս օրինակ, նոյնպէս տեսայ մի օրինակ Վենետիկի Մխիթարեանների Ս. Ղազարու վանքի գրադարանի մէջ, բայց այնտեղ կայ բոլորը միասին 12 օրինակ . մի օրինակ Վիեննայի Մխիթարեանների գրադարանի մէջ, մի օրինակ կայ Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանի մատենադարանի մէջ, և այլն։ Երկրորդ ապացոյցը այն է որ՝ ինչպէս երևում է այս Գառաստանա-

գիրքը պարունակելով իւր մէջ շատ եկեղեցական կանոններ՝ գործածութիւն է ունեցել ազգային եկեղեցական ղիւմնատներում և առաջնորդ եպիսկոպոսների ձեռքին, մանաւանդ ամուսնական Հաստութեան և մի քանի այլ խնդիրների մասին: Այսպէս գործիչնակ էջմիածնայ Սինոդի մէջ, որպէս և սորա հաստատութիւնից առաջ հին հայրապետական Սիւնհոդոսի մէջ, գործածութիւն է ունեցել և ունի ցարդ մի մեծագիր և հարուստ Կանոնագիրք, որոյ մէջ կայ նաև Դօշի ամբողջ Դատաստանագիրքը: Սորա գործածութիւնը կարծեմ բաւականին տարածուած պէտք է լինի նաև Տաճկաստանում և տեղւոյն առաջնորդների ձեռքին, որովհետև երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսը աւանդաբար շատ յարգում էր այս Դատաստանագիրքը և մեծ հեղինակութիւն էր տալիս սորան մանաւանդ ամուսնական ճիւղագրութեան և Հաստութեան գործերի վերաբերմամբ՝ սորա յօդուածների վերայ հիմնելով այդպիսի գործերի վճիռները:

Միխիթարի դատաստանագրքի արտաքին գործնական նշանակութիւնը ժողովրդի կեանքի մէջ իբրև ազգային օրէնագիրք մենք արդէն ցուցինք և հաստատեցինք վերը, մենք տեսանք որ՝ Ահաստանի հայերի ազգային օրէնքները հանած էին սորանից, որ՝ սորա թաթարերէն թարգմանութիւնը ցոյց է տալիս սորա գործածութիւնը Արիմու հայերի մէջ, որ՝ սա Սմբատ Սպարապետի թարգմանութեամբ մտաւ Կիլիկիոյի մէջ իբրև ազգային օրէնագիրք: Բաւական է այս՝ Դօշի Դատաստանագիրքը ազդեցութիւն ունեցաւ մինչև անգամ Վրաստանի պետական օրէնագրութեան վերայ, և իւր նշանաւոր մասնով գործադրութիւն ստացաւ այնտեղ իբրև ժողովրդական օրէնագիրք: Ինչպէս յայտնի է Վրաստանի, կամ աւելի ճիշտն ասել՝ Քարթալինիայի թաղաւորը Վախթանգ Զ. յօրինեց վրացերէն լեզուով 18-րդ դարու սկզբներում մի ընդարձակ օրէնագիրք, որ կոչվում է՝ Սամարկէի Ծիգնի Վախթանգ Մեֆիսա (სამარკეის ციგნის ვახტანგ მეფის), այսինքն՝ Դատաստանի գիրք (կամ Դատաստանագիրք) Վախթանգ թաղաւորի: Այս վրացերէն Դատաստանագիրքը բաղկանում է եօթը մասնից կամ բաժանմունքից, որոյ երրորդ մասը կազմուած է Հայոց օրէնքներից: Կամենալով մի կողմից՝ աւելի շատ նիւթեր ունենալ ձեռքի տակ, միւս կողմից՝ տալ Վրաստանի մէջ բնակւող բազմաթիւ հայերին նոցա կեանքին և սովորութիւններին յարմար օրէնքներ՝ Վախթանգ թաղաւորը խնդրեց էջմիածնից Հայոց օրէնքներ, և թարգմանել տալով վրացերէն՝ մեծեց նոցա իւր Սամարթ-

լին Յիզնի դատաստանագրքի մէջ իբրեւ առանձին ամբողջ երրորդ մասն (1) : Ահա՛ այդ նորա հայկական օրէնքները նոյնպէս քաղուած են մեր Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից : Փարիզի ազգային Մատենադարանի մէջ . ես տեսայ մի մաքուր և ընտիր օրինակ Վախթանգի Դատաստանագրքի . այդ ձեռագիրը չունէր յիշատակարան ո՛չ սկզբից և ո՛չ վերջից, միայն սկզբում կար Ֆրանսերէն լեզուով երկու տող ծանօթութիւն , որից երեւում է որ՝ նոյն ձեռագիրը նուիրել է Արքունի մատենադարանին Թիֆլիսի Ֆրանսիայի հիւպատոսը Գամբա 1825 թ. և թէ ընդօրինակած է Թիֆլիսում 1823 թուին : Ահա՛ այս վրացերէն Դատաստանագրքի Յառաջաբանութեան մէջ ես կարգացի որ՝ Հայոց օրէնքների թարգմանութիւնը արած է Հայոց Դատաստանագրքից . նոյնը ասած է և երրորդ բաժանմունքի կամ Հայոց օրէնքների սկզբում դրած խիստ համառօտ ծանօթութեան մէջ : Հայկական օրէնքները բաղկանում են 430 յօդուածից . իբրեւ նախադուռն կամ յառաջաբան՝ նոցա սկզբում դրած է Մխիթարի Դատաստանագրքի հայերէն բնագրի վերջում եղած հռովմէական օրէնքներից հանած յօդուածներից առաջինը թեթեւ փոփոխութիւններով սկզբում, և այդ փոփոխութիւնները կամ յաւելուածները քաղած են Մխիթարի Յառաջաբանութեան Առաջին և Տասներորդ գլխներից : Յետոյ դրած են նոյն հռովմէական — բիւզանդական օրէնքներից 150 յօդուած, ուր մի քանիսը յետ ու առաջ են դասաւորած, ոմանք պակաս են , ոմանք բաժանած են երկու և ոմանք ընդհակառակն երկուսից միաւորուած են իբրեւ մի յօդուած : Ապա դրած է Մխիթարի բուն Դատաստանագրքը 280 յօդուած բաժանած, որք չեն բառացի ճիշտ թարգմանութիւն, այլ երբեմն համառօտած են, երբեմն փոփոխած, երբեմն երկու յօդուածը միացրած , և երբեմն միայն մի քանի տող վերցրած , ինչպէս զորօրինակ՝ Առաջին մասնի երրորդ ընդարձակ կանոնից թարգմանած է միայն մի և կէս տող : Բացի սորանից՝ Առաջին մասնից բոլորովին չեն թարգմանած ԼԴ., ԼԹ., ՀԷ., ՃԺԳ., ՃԻԱ., ՃԻԲ. և ՃԻԳ. կանոնները . իսկ երկրորդ մասնի առաջին և շատ ընդարձակ յօդուածը վրացերէն թարգմանութեան մէջ բաժանուած է 28 յօդուածի : Միւս կողմից՝ վրացերէն թարգմանութեան 151-րդ յօդուածի սկիզբը (որպիսի

1) Տես վրացերէն լեզուով ქართუეო ქანტაძის კამ ГРУЗИНСКАЯ хрестоматія (Ընտիր հատուածք) Չուբինովի, Պետերբ. 1846 թ, մասն առաջին, յառաջաբանութիւն, եր. XII.

յօդուածը է իբրև առաջին յօդուած Մխիթարի բուն Գատաւա-
տանագրքից (Թարգմանած յօդուածների) և համառօտ Թարգմանու-
թիւն Մխիթարի Գատաւատանագրքի Առաջին մասնի առաջին յօ-
դուածից. բայց նորա վերջը, որը խօսում է կաթողիկոսի մահուան,
Թարգման և նոր կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, չկայ ամենևին
հայերէն Գատաւատանագրքի մէջ, և ինչպէս երևում է՝ աւելացրած
է ինքն Վախթանգ Թագաւորը: Վերջապէս՝ Հայոց օրէնքներին
Թարգմանողը ինչպէս երևում է աւելի հմուտ չէ եղել հայերէն
լեզուին, որովհետեւ շատ բառեր չէ հասկացել և Թարգմանել է բո-
լորովին սխալ կերպով, զորօրինակ՝ եպիսկոպոս Թարգմանած է եպիս-
կոպոս, և այլն ⁽¹⁾:

1 Յանկացողների համար դնում եմ այստեղ Մխիթարի բուն Գատա-
տանագրքից Թարգմանած վրացերէն յօդուածների և հայերէն կանոնների
բաղդատական ցանկը. աստղանիշ (*) յօդուածները Մխիթարի երկրորդ
մասնից են հանած, իսկ մնացեալները Առաջին մասնից. վրացերէնի մէջ
համարները դրած են նոյնպէս տառերով, իսկ ես դրի թուահամարներով
գիւրութեան համար:

151—Ա.	177—Թ. *	203—Լ.Ձ.	229—ԽԳ. *	255—Խ.	281—ՁԹ. *
152—Ա. *	178—ԺԹ.	204—Ի. *	230—ԽԵ. *	256—ԽԱ.	282—Ղ. *
153—Բ.	179—Ի. *	205—ԻԱ.	231—(1)	257—ԿԵ. *	283—ԽԳ. և
154—Գ.	180—ԻԱ.	206—ԻԲ. *	232—ԽԶ. *	258—ԿԸ. *	ՂԱ. *
155—Դ.	181—Ժ. *	207—ԻԳ. *	233—ԽԷ. *	259—ԿԹ. *	284—ԽԵ.
156—Ե.	182—ԺԱ. *	208—ԻԴ. *	234—ԽԸ. *	260—ԿԲ.	285—ԽԶ.
157—Զ.	183—ԺԲ. *	209—ԻԵ. *	235—ԽԹ. *	261—Հ. *	286—ԽԷ.
158—Է.	184—ԺԳ. *	210—ԻԶ. *	236—Ծ. *	262—ՀԱ.	287—ԽԸ.
159—Ը.	185—ԺԴ. *	211—ԻԷ. *	237—ԼԵ.	263—ՀԲ. *	288—ԽԹ.
160—Թ.	186—ԻԲ.	212—ԻԸ. *	238—ԼԸ.	264—ՀԳ. *	289—Ծ.
161—Ժ.	187—ԺԵ. *	213—ԻԹ. *	239—ԾԱ. *	265—ՀԴ. *	290—ԾԱ.
162—ԺԱ.	188—ԺԶ. *	214—Լ. *	240—ԾԲ. *	266—ՀԵ. *	291—ԾԲ.
163—ԺԲ.	189—ԻԳ.	215—ԼԱ.	241—ԾԳ. *	267—ՀԶ. *	292—ԾԳ.
164—ԺԳ.	190—ԻԴ.	216—ԼԲ. *	242—ՃԻ.	268—ՀԷ. *	293—ԾԴ.
165—ԺԴ.	191—ԻԵ.	217—ԼԳ. *	243—ԾԴ. *	269—ՀԸ. *	294—ԾԵ.
166—ԺԵ.	192—ԻԶ.	218—ԼԴ. *	244—ԾԵ. *	270—ՀԹ. *	295—ԾԶ.
167—ԺԶ.	193—ԻԷ.	219—ԼԵ. *	245—ԾԶ. *	271—Ձ. *	296—ԾԷ.
168—ԺԷ.	194—ԻԸ.	220—ԼԶ. *	246—ՅԼ. *	272—ԽԳ.	297—ՅԸ.
169—ԺԸ.	195—ԻԹ.	221—ԼԷ. *	247—ՅԸ. *	273—ՁԱ. *	298—ՅԹ.
170—Բ. *	196—Լ.	222—ԼԸ. *	248—ՅԹ. *	274—ՁԲ. *	299—Կ.
171—Գ. *	197—ԼԲ.	223—ԼԹ. *	249—Կ. *	275—ՁԳ. *	300—ԿԱ.
172—Դ. *	198—ԼԱ.	224—Խ. *	250—ԿԱ. *	276—ՁԴ. *	301—ԿԲ.
173—Ե. *	199—ԺԷ. *	225—ԼԵ.	251—ԿԲ. *	277—ՁԵ. *	302—ԿԳ.
174—Զ. *	200—ԺԸ. *	226—ԽԱ. *	252—ԿԳ. *	278—ՁԶ. *	303—ԿԴ.
175—Է. *	201—ԼԳ.	227—ԽԲ. *	253—ԿԴ. *	279—ՁԷ. *	304—ՂԲ. *
176—Ը. *	202—ԺԹ. *	228—ԽԳ. *	254—ԿԵ. *	280—ՁԸ. *	305—ՂԳ. *

1) 231 յօդուածը նման է ԼԶ.

Վախթանգ Թագաւորի վրացերէն Դատաստանագիրքը և մա-
նաւանդ նորա քաղաքային մասն, այսինքն՝ ընտանեկան, ժառանգա-
կան, կալուածական, առևտրական ևայլն իրաւունքներին վերաբե-
րեալ օրէնքները, հեփեփար և Միխէլայի Դատաստանագրիչ հոսած յօ-
դաւածներէն շարքը, օրէնքի գորութիւն և գործադրութիւն ունէին
Վրաստանի մէջ թէ՛ Վրաց Թագաւորութեան ժամանակ և թէ՛ Ռու-
սաց տիրապետութեան միջոցին բաւական երկար ժամանակ: Այսպէս
գործինակ Աղէքսանդր I կայսեր հրովարտակով ի 12 Սեպտեմբերի
1801 ամի Վրաստանի մէջ նոր կառավարութիւն և նոր վարչու-
թիւն հաստատելու մասին՝ հրամայուած էր որ՝ Վրաստանի ար-
քունի դատարաններում քաղաքային գործերի համար օրէնսգիրք
համարուի Վախթանգ Թագաւորի Դատաստանագիրքը ⁽¹⁾: Յետոյ՝
Փետրուարի 28-ին 1825 թ. Ռուսի տէրութիւնը որոշեց որ՝ այդ
Դատաստանագրքով վարուի Սինօթը Վրաստանից մոտ՝ քաղաքային
գործերը քննելու ժամանակ ⁽²⁾: 1801 թուի կայսերական հրա-

306—ԿԵ.	328—ՂԶ.*	350—ՂԸ.	372—ձԺԳ*	394—ձԻԹ*	415—
307—ԿԶ.	329—ՂԷ.*	351—ՂԹ.	373—ձԺԲ.	395—ձԼ.*	416—
308—ԿԸ.	330—ՂԸ.*	352—ձ.	374—չԽԶ.	396—ձԺԷ.	417—
309—ԿԹ.	331—ՂԹ.*	353—ձԱ.	375—ձԺԳ.	397—ձԼԱ.*	418—
310—ԿԹ.	332—ձ.*	354—ձԲ.	376—ձԺԳ*	398—ձԺԸ.	419—
311—Հ.	333—ձԱ.*	355—ձԳ.	377—ձԺԵ.*	399—ձԺԹ.	420—
312—ՀԱ.	334—ՁԵ.	356—ձԴ.	378—ձԺԴ.	400—ձԻ.	421—
313—ՀԲ.	335—ձԲ.*	357—ձԵ.	379—ձԺԵ.	401—ձԼԲ.*	422—
314—ՀԳ.	336—ձԴ.*	358—ձԶ.	380—ձԺԶ.*	402—Ը.ՅԱ-	423—
315—ՀԴ.	337—ՁԶ.	359—ձԷ.	381—ձԺԷ.*	աւծար.	424—
316—ՀԵ.	338—ՁԷ.	360—ձԸ.*	382—ձԺԸ.*	403—	425—
317—ՀԶ.	339—ՁԸ.	361—ձԶ.*	383—ձԺԹ.*	404—	426—
318—)ՀԸ.	340—ՁԹ.	362—ձԸ.	384—ձԻ.*	405—	427—
319—)ՀԸ.	341—Ղ.	363—ձԹ.	385—ձԻԱ.*	406—	428—
320—ՀԹ.	342—ՂԱ.	364—ձԵ.*	386—ձԻԲ.*	407—	429—
321—Ձ.	343—ՂԲ.	365—ձԺ.	387—ձԻԳ.*	408—	430—
322—ՁԱ.	344—ձԴ.*	366—ձԸ.*	388—ձԻԴ.*	409—	
323—ՁԲ.	345—ՂԳ.	367—ձԹ.*	369—ձԺԶ.	410—	
324—ՂԴ.*	346—ՂԴ.	368—ձԺ.*	390—ձԻԵ.*	411—	
325—ՂԵ.*	347—ՂԵ.*	369—ձԺԱ.	391—ձԻԶ.*	412—	
326—ՁԳ.	348—ՂԶ.	370—ձԺԱ.*	392—ձԻԷ.*	413—	
327—ՁԴ.	349—ՂԷ.	371—ձԺԲ.*	393—ձԻԸ.*	414—	

Աւաթին յօդուած ներկայութեանց:

1) Сб. Полное собрание законовъ, 1801 ամի 12 Սեպտ., յօդուածը № 20007. О учрежденіи внутреннаго въ Грузіи Управленія

2) 1825 ամի 28 Փետր., յօդուածը № 30272, О принятии Сенату въ руководство, при ревизіи грузинскихъ гражданскихъ дѣлъ, перевода уложенія грузинскаго царя Вахтанга.

մանք մտաւ իբրեւ օրէնք 1835 թուին Նիկողայոս կայսեր հրամանով հրատարակուած Ընդհանուր Օրէնագրքի մէջ (Сводъ Законовъ) ⁽¹⁾։ Եւ այսպէս ուրեմն Մխիթարի Դատաստանագրքի մի մասը կողմնակի իմն կերպով մտաւ և Ռուսաստանի օրէնագրութեան մէջ։

Եւ ահա մի այսպիսի գիրք, որը մի անգին գոհար է մեր մատենագրութեան մէջ, որը այսպիսի մեծ նշանակութիւն ունի, որը այսպիսի քնդարձակ գործադրութիւն ունեցաւ ո՛չ միայն Հայոց ժողովրդի և պետութեան մէջ, այլև օտար պետութեան մէջ, մինչև այսօր քնացել է առանց տպագրութեան ⁽²⁾։ Եւ ես արդարեւ երջանիկ եմ համարում ինձ որ՝ այդ բախտը ինձ վիճակուեցաւ. բայց մեր հրատարակութիւնը Մխիթար Դօշի Դատաստանագրքի ⁽³⁾ կըլինի ոչ իբրեւ մի ազգային օրէնագիրք կամ մի եկեղեցական կանոնագիրք, որպէս զի գործնական գորութիւն ստանայ, այլ իբրեւ նախնի մատենագրութիւն և մանաւանդ իբրեւ մի իրաւաբանական շարադրութիւն, յայտնադէս այն նպատակով որ՝ սա դառնայ այսուհետեւ մի կողմից՝ վէճ անկեան հայկական իրաւաբանութեան և միւս կողմից՝ մատչելի առարկայ իրաւաբանական բարձր գիտութեան հետազօտութեանց համար։ Յայտնի է որ՝ այսպիսի գրքերը, մինչևանգամ եկեղեցական կանոնագրքերը, և տպուելուց յետոյ չեն կարող հոգեւորականների համար, որպէս և հոգեւոր ատեանների և եկեղեցական գործերի համար, պարտաւորեալ հեղինակութիւն ունենալ, մինչև որ ինքն բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը չտայ նոցա այդ նշանակութիւնը գրաւոր հրամանով և տնօրէնութեամբ։

Մեր մայր Աթոռոյ հարուստ և հռչակաւոր Մատենադարանում ես գտայ ձեռագիր հինգ օրինակ Դօշ Մխիթարի Դատաստանագրքի հետեւեալ համարներով — № № 488, 489, 490, 492 և 749. բացի սորանից՝ Եջմիածնի Սինոդում գործածվում է 'ի վա-

1). Смъ Сводъ законовъ 1835 г. Т. X. Ч. 1. ст. 2658—Порядокъ судопроизводства дѣлъ тяжбныхъ учреждается въ Грузіи по общимъ правиламъ Россійскаго судопроизводства съ наблюденіемъ особенныхъ правилъ, заключающихся въ грузинскихъ обычаяхъ и уложеніи царя Вактама.

2) Վիեննայում Մխիթարեան միաբանները տապէն թէ՛ դեռ քաւառուի թուականներն ներկայ դարւն նոքա պատրաստած են ունեցել Մխիթարի Դատաստանագրքը տպագրութեան համար, բայց արդէլք են տեսել Պապի իշխանութեան կողմից։

3) Եթէ ոչինչ արդէլքի չհանդիպենք՝ դուք է մինչև տարւոյ վերջը սկսեալ տպել Մխիթարի Դատաստանագրքը։

ղուց անտի, ինչպէս վերը յիշեցինք, մի հարուստ եկեղեցական կանոնագիրք, որոյ մէջ կայ և Մխիթարի Դատաստանագիրքը: Բաղդատելով այս բոլոր օրինակները՝ ես տեսայ որ սոցա մէջ ընտրելագոյնն էր № 492. սորա վերջում եղած յիշատակարանից, որոյ մէջ տարաբաղդաբար շատ տեղ հնութիւնից բառերը ջնջուել են և անվերծանելի են, պարզ երևում է որ սոյն օրինակը գրուած է Հայոց ՉԽԻ (744) թուին, այսինքն՝ Փրկչականի 1295 թուին, ուրեմն 111 տարի Դատաստանագիրքը սկսելուց յետոյ և միայն 82 Մխիթարի մահից յետոյ: Այսպէս ուրեմն՝ այս օրինակը գուցէ ամենահին օրինակներից մէկն է կամ գոնեա հնադոյն օրինակից ընդօրինակած: Հնութիւնը երևում է և գրքից. թուղթը թէպէտ բամբակի է, բայց սաստիկ մաշուած է ժամանակից և շատ տեղ բառերը բոլորովին ջնջուած են և անվերծանելի: Բայ ի սորանից՝ պակաս են սոյն № 492 օրինակի մէջ առաջին թերթի Յառաջաբանութիւնից և մի կամ երկու թերթ երկրորդ մասնի վերջից, այն է՝ ձև. յօդուածի կէսը և ձև. ու ձև. յօդուածները, որպէս և ամբողջ գրքի վերջում մի քանի թերթեր: Այս № 492 օրինակը ամփոփած է այժմ պինդ թղթեայ կազմի մէջ, որը շինած է յետոյ, ինչպէս ասած է բոլորովին վերջում կցած փոքրիկ Յիշատակարանի մէջ: Միս օրինակները գրած են նոյնպէս թղթի վերայ և չունին յիշատակարաններ, ուստի չէ կարելի որոշել նոցա գրութեան թուականը, բայց սոքա ևս պէտք է բաւականին հին լինին, մանաւանդ № 488, որը շատ տեղ ցեցը ձակձկոտել է: Իսկ Սինօդի մէջ գործածած կանոնագիրքը՝ ինչպէս երևում է Յիշատակարանից՝ գրած է 1817 թուին, բայց նորա առաջին թերթի վերայ ասած է թէ՛ նորա մէջ եղած Մխիթարի Դատաստանագիրքը ընդօրինակած է մի ձեռագրից, որը գրած է եղել 1636 թուին:

Այս բոլոր ձեռագիր օրինակները կարելի է բաժանել երկու դասակարգի: № № 488, 489, 749 և Սինօդի օրինակները բոլորովին նման են միմեանց, իսկ № № 490 և 492 օրինակները միմեանց բայց այս երկու խմբի մէջ մեծ տարբերութիւն կայ բառերի և ոճի կողմից, թէպէտ խմաստը գրեթէ միշտ միևնոյն է: Բայ ի սորանից՝ № № 490, 492 և 749 օրինակները մէջ Դատաստանագրքի յօդուածները բաժանուած են երկու մասն՝ եկեղեցական և Աշխարհական, իսկ № № 488 և 489 օրինակների մէջ բոլոր յօդուածները խառնած են միասին, և այն շատ անկանոն կերպով: Այլ և № 489 օրինակը չունի ամենևին Մխիթարի Յառաջաբանութիւնը, իսկ №

488 ի մէջ պատուած են Մխիթարի Դատաստանագրքից 11 թերթ և առանձին և մի թերթ, որով պակաս է 35 յօդուած. և այս օրինակի ոճը շատ աղճատուած է և դժուար հասկանալի, մանաւանդ որ՝ բառերը ըստ մեծի մասին պարզուրէն գրած, այսինքն՝ համառօտ, իսկ գրիչը անհմուտ լինելով աչքից փախցրել է շատ տառեր:

Եւհայս բոլոր օրինակներից ես ընտրեցի տպագրութեան համար իբրև լաւագոյն № 492 օրինակը: Բաց ՚ի այն ամենամանրամասն բաղդատութիւնից, որը ես կատարեցի սորա և Էջմիածնի միւս օրինակների մէջ, ես միջոց ունեցայ իմ ճանապարհորդութեանս ժամանակ Արևմտեան Ներդպարում 1876 — 1877 թուին բաղդատել իմ օրինակը, որ տարած ունէի հետո, մի քանի ուրիշ օրինակների հետ: Այսպէս, զորօրինակ ես գտայ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի մէջ (Bibliotèque Nationale) Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի չորս ձեռագիր օրինակ (1). սոցանից № 55 ունէր իւր երկրորդ երեսի վերայ Ֆրանսերէն լեզուով հետեւեալ մակագրութիւնը՝ «Ձեռագիրը, որից ընդօրինակեցի սոյն օրինակը բառ առ բառ և յետոյ բաղդատեցի, է մեր (2) դրադարանի թանկագին զարդերից մէկը. որովհետև գրած է այն 1184 թուին սովորական ժամանակագրութեան (Փրկչական), յատկապէս այն ժամանակ, երբ կենդանի էր հեղինակը, և մենք կարծում ենք որ՝ սա է նորա ինքնաձեռագիր օրինակը. Վենետիկ, Ս. Ղազարու վանք, մարտ. 1858, Հ. Բառնաբաս Նսայեան: Ընդօրինակած և բաղդատած Արժ. Հ. Բառնաբաս Նսայեանի օրինակի հետ, Փարիզ, Յուլիս 1858, Նդ. (Նդվարդ) Գիւլլօրիէ»: № 111 օրինակը գրել է միւս հայագէտ Պրիւդհօմը շատ գեղեցիկ վայելչագրութեամբ 1861 թ. № 104 օրինակից: Այսպէս ուրեմն՝ երկու հռչակաւոր գիտնական Ֆրանսիացիք չեն խնայել իւրեանց թանկագին ժամանակը և համբերութեամբ ընդօրինակել են իւրեանց ձեռքով մի բաւական ընդարձակ ձեռագիր. սորանից երևում է թէ՛ ո՛րպիսի մեծ գիտնական նշանակութիւն են տուել նոքա և մեծ պատիւ Մխիթարի Դատաստանագրքին: № 104 օրինակը արտագրել է Հ. Բառնաբաս Նսայեանը 1857 թուին իւրեանց գրադարանի օրինակից և նուիրել է Փարիզի մատենադարանին: Զարրորդ օրինակը (սառանց № մուծած յաւելուած ցուցակի

1) Տես իմ ճանօթութիւն սոյն յօդուածի —

2) Այսինքն՝ Վենետիկի Մխիթարեան Ս. Ղազարու վանքի:

մէջ) չունի ո՛չ յիշատակարան և ո՛չ թուական թէ՛ ո՛վ է գրել և՛րբ և ի՛րտեղ. բայց ձեռագրի վերջում վայելչագրութեան այլ ոճով գրուած է այսպէս՝ «Ոսկան Տէր Դէորգէան Յովհաննիսեան Երեանցի». աւսունից և մանաւանդ ձեռքից եւ խնացայ որ՝ ընծայել է այդ Երեւանցի Ոսկան Յովհաննիսեանցը, երբեմն իմ ուսուցիչ հայերէն լեզուի Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի ստորին դասարաններում: Այս օրինակը շատ թերի է և նման է Եջմիածնի մատենադարանի № 488 օրինակին. իսկ Հ. Նսայեանի օրինակը աւելի ընտրելագոյն է և նրման է մասամբ Եջմիածնի նոյն № 488 և մասամբ № 489 օրինակներին, բայց ընդհանրապէս շատ նման է մեր № 192 օրինակին. միայն նորա մէջ պակաս են Առաջին մասնի ձիգ., ձիգ. և ձիւն. կանոնները. բաց ՚ի սորանից՝ նորա մէջ կար մի կանոն ՄԼ. որը չկայ Եջմիածնի օրինակներից և ո՛չ մէկի մէջ:

Գնալով Իտալիա՝ եւ միջոց ունեցայ գննել Վենետիկում Մխիթարեանների Ս. Ղազարու վանքի գրադարանի մէջ այն օրինակը Մխիթարի Դատաստանագրքի, որից արտագրել էր Հ. Նսայեանը Փարիզի օրինակը, ուստի և աւելորդ համարեցի վերստին բաղդատել սորա հետ իմ օրինակը: Դա բաւական հին օրինակ է և գրւած է մագաղաթի վերայ, բայց երբեք չէ կարելի ընդունել Հ. Նսայեանի կարծիքը, որպիսին կրկնեցին և նոյն վանքի միաբանները՝ Հ. Ալիշանեանը և այլք, թէ՛ իբր նոյն իսկ Մխիթարի ինքնաձեռագիր օրինակ լինի նա և գրած 1184 թուին, որովհետեւ ինչպէս եւ վերը բացատրեցի և ինչպէս պարզ ասում է ինքն Մխիթարը իւր Յառաջաբանութեան մէջ՝ նա այդ թուականում միայն սկսեց գրել իւր Դատաստանագիրքը.

Վերջապէս՝ Վիեննայի Մխիթարեանների վանքի գրադարանի մէջ եւ տեսայ մի օրինակ Գօշի Դատաստանագրքի, փոքրագիր, մագաղաթի վերայ, և թէպէտ առանց յիշատակարանի՝ բայց բաւական հին: Այս օրինակը, որպէս և Փարիզի և Վենետիկի օրինակները, պարունակում էին իւրեանց մէջ միայն Մխիթարի Դատաստանագիրքը և չունէին սկզբից կամ վերջից ոչինչ յաւելուած՝ Յունաց օրէնքներից կամ ուրիշ գրուածներից: Բաղդատելով իմ օրինակը Վիեննայի օրինակի հետ՝ եւ զարմացած մնացի սոցա կանաքեալ, ոչ միայն բառ առ բառ, այլ գրեթէ կէտ առ կէտ, նմանութեան վերայ: Այս բաղդատութիւնը շատ ուրախացրեց ինձ, որովհետեւ նախ առ աւել ևս համոզուեցայ որ՝ Եջմիածնի օրինակների մէջ յիրաւի ընտրելագոյնն է իմ № 492 օրինակը, և երկրորդ՝ եւ նո-

քանով լրացրի իմ օրինակի թերութիւնները՝ արտագրելով Յառաջաբանութեան պակասորդը սկզբից — Առաջին գլուխը և Նրկորդի կէսը, և ձԼԱ ու ձԼԲ յօդուածները Նրկորդ մասնի, որոյ փոխարէն՝ և Մխիթարեանների գրադարանապետ վարդապետը լրացրեց իմ օրինակից իւրեանց օրինակի մի քանի աննշան թերութիւնները:

Եւ ահա այսպէս բաղդատելով տասնից աւելի օրինակներ՝ ես վերականգնեցրի, որչափ այդ հնարաւոր էր, մի կատարեալ օրինակ Մխիթարի Դատաստանագրքի: Բոլոր տարբերութիւնները — բազմաթիւ մանկակեաց և կարի տաղտկալի աշխատութեան պատու — դրսւմ կլինին բնագրի էջերի ցած: Բաց 'ի սորանից՝ ես հարկաւոր համարեցի ուրիշ տեսակ սրբագրութիւն ևս անել բնագրի մէջ, զորօրինակ՝ աւելցրելով, և զնկելով և և ընդհակառակն և զնկելով և երբ այդ հարկաւոր էր, և մանաւանդ կէտագրութեան մէջ, որպիսի թերութիւնները պիտի վերագրենք անշուշտ ընդօրինակողներին: Իսկ ինչ վերաբերվում է Դատաստանագրքի ոճին՝ մենք ամենեւին ձեռք չառնինք նորան, այլ թողնինք անփոփոխ և նոյնութեամբ: Պէտք է ասել որ՝ Դատաստանագրքի շարադրութիւնը կամ ոճը չէ փոխւում և անթերի կանոնաւոր, այլ կրում է իւր մէջ գրոյ ոճի անկման և աղաւաղութեան հետքերը, որ նշմարելի են Մխիթարի ժամանակակից հեղինակների գրութեան մէջ: Այս պատճառով ոչ ասկաւ զարմանում եմ որ՝ Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց գրքի հեղինակը խօսելով սոյն Դատաստանագրքի վերայ ասում է՝ «Այս գրութեան մէջ լինելի է հոգի ոճի կգործածէ Գօշ» (1):

Որովհետեւ Մխիթարը իւր յօդուածներից մեծագոյն մասը, մանաւանդ Առաջին կամ Նկեղեցական կանոնների մասնի մէջ ժողովել է եկեղեցական և հայրապետական կանոններից, Աստուածաշունչից, և այն, մենք հարկաւոր համարեցինք ցոյց տալ իւրաքանչիւր յօդուածի աղբիւրը, որտեղից վերցրած է այն: Սորա համար հարկաւոր եղաւ անգաղար աչքի տակ ունենալ երեսնի չափ ձեռագիր կանոնագրքեր հետեւեալ № № 735, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 752, 753, 754, և այլն. և Սինոդի օրինակ, սոցա մէջ ընտրելագոյնն էր № 761 կանոնագիրքը: Միևնոյն նպատակով մենք ստիպուած էինք

1) Տե՛ս էջ. 565:

Հարիւրաւոր անգամ թերթիւ Աստուածաշունչը և մանաւանդ Հին Կտակարանի մի քանի մասները, որոյ համար տարաբախտաբար չըկայ մինչև այժմ շինած մի համաբարբառ, որպիսին կայ Նոր Կտակարանի համար: Բայց այնուամենայնիւ մի քանի յօդուածները մնացին առանց որոշելու աղբիւրների, որովհետև չկարողացանք ոչ մի տեղ գտնել: Ընթերցողին թիթեութիւն տալու համար՝ մենք զատեցինք միմեանցից ուրիշ տեղից քաղած կանոնը և Մխիթարի սեփական խօսքերը՝ սկսելով դոցա չակերտով և նոր տողով:

Մեր № 492 ձեռագիր օրինակը, որը կրում է ընդհանուր վերնագիր — *Պատմություն* Մեխիթար Գօշի, բաղկանում է հինգ բաժնից:

1. Յառաջաբանութիւն.
2. Մասն Առաջին կամ Նկեղեցական կանոններ.
3. Մասն Երկրորդ կամ Աշխարհական օրէնքներ.
4. Քաղուածքներ մովսիսական օրէնքներից.
5. Քաղուածքներ յունական օրէնքներից՝ Քէոտոսի, Յուստինիանոսի, Ալեոնի և այլն:

Եյս բոլոր հինգ կտորը կամ բաժանմունքը մենք վերածում ենք երկու գլխաւոր մասնի՝ առաջին — Յառաջաբանութիւն և Պատաստանագիրք, երկրորդ — մնացեալ երկու կտորը՝ այն է՝ քաղուածքներ մովսիսական և յունական օրէնքներից: Քէ առաջինը պատկանում է Մխիթար Գօշին՝ այդ բոլորովին հաստատ և աներկբայելի է. բայց թէ՛ երկրորդը նոյնպէս պատկանում է նորան — այդ անհաստատ է և երկբայելի: Մեր կարծիքով այդ երկրորդ մասն այսինքն՝ քաղուածքները մովսիսական և յունական օրէնքներից բոլորովին չեն պատկանում Մխիթարին, այլ արած են ուրիշ ձեռքով կա՛մ նորանից առաջ, կա՛մ որ աւելի հաւանական է՝ նորանից յետոյ: Ահա՛ մեր այդպիսի կարծիքի ապացոյցները:

1. Ինչպէս վերը բացատրեցինք, և կարծում ենք թէ հաւանական և համոզեցուցիչ կերպով, Մխիթարը սկսելով իւր Պատաստանագիրքը՝ չունէր ձեռքին կանխապէս ժողոված միասին իւր բոլոր աղբիւրները, այլ նա գրեց նախ իւր Յառաջաբանութիւնը՝ բացատրելով նորա մէջ բաց ՚ի ուրիշ երկրորդական բաներից դատաստանականութեան և դատաստանավարութեան գլխաւոր կէտերը, և

ապա սկսեց կազմել իւր Դատաստանագիրքը հաւաքելով հետզհետէ և մոռանելով նորա մէջ ձեռքին ընկած և յարմար դատած յօդուածները: Եթէ յի նկատի առնենք որ՝ գրեթէ բոլոր հին հայկական, յունական, լատինական կանոնադրքերը՝ երբ դոքա լինում էին մասնաւոր մարդոց աշխատութիւն՝ այդ կերպով կազմվում էին, մեր կարծիքը հաստատութեան չափ հաւանականութիւն կատանայ: Այդ առաւել ևս հաստատովում է նորանով որ՝ Դատաստանագիրքը ամենևին չունի մի որոշ կարգ — սխեմա, այլ յօդուածները դասաւորած են շատ խառնաշփոթ կերպով, երբեմն միեւնոյն առարկային վերաբերեալները ցրուած են այստեղ և այնտեղ, երբեմն բոլորովին զանազան առարկաներին վերաբերեալները դասաւորած են միմեանց հետ. այնպէս որ՝ եթէ կամենայինք դասաւորել յօդուածները ըստ առարկայից նմանները միասին՝ բոլորովին կփոխուէր Դատաստանագրքի արտաքին կերպարանքը: Եւ եթէ յիրաւի Մխիթարը հետզհետէ ժողովելով յօրինեց իւր Դատաստանագիրքը, ապա ուրեմն՝ ի՞նչ պատճառ կարող էր ունենալ նա իւր ժողոված յօդուածները առանձին առանձին բաժանել և ոչ թէ մոռանել և դասաւորել նոցա ամբողջ Դատաստանագրքի մէջ: Եթէ նա իւր համար կանոն ընդունած լինէր դասաւորել առանձին զուտ հայկական սովորութիւնները և եկեղեցական կանոնները, և առանձին ուրիշ ազգերից առած եկեղեցական և աշխարհական օրէնքները, այն ժամանակ թերևս կարելի կլինէր թոյլ տալ և ընդունել որ՝ յիրաւի և նոյն վերոյիշեալ քաղուածքները մովսիսական և յունական օրէնքներից պատկանում լինին նորան: Բայց քանի որ Մխիթարը արդէն խառնել է իւր Դատաստանագրքի մէջ ազգային իրաւաբանական աւանդութիւնների և եկեղեցական կանոնների հետ և ուրիշ քաղուածքներ Աստուածաշունչից, յունաց եկեղեցական և հայրապետական կանոններից և աշխարհական օրէնքներից, այնուհետև դժուարին է ենթադրել որ՝ նա հաւաքած և առանձին դասաւորած լինի նաև ուրիշ ժողովածուներ, որպիսի են վերոյիշեալ քաղուածքները: Բացի սորանից՝ Մխիթարը, ինչպէս պարզ երևում է նորա Դատաստանագրքից, ամենևին չէ համակրում մովսիսական խիստ և վրէժխնդիր օրէնքներին, և ընտրելով նոցա միջից մեղմագոյնները՝ ինքն անդադար կա՛մ կերպարանափոխում է նոցա և կա՛մ թողնում է դատաւորի ազատ կամքին նոցա գործածելը կամ չգործածելը. իսկ վերոյիշեալ քաղուածքները մովսիսական օրէնքից՝ վերցրած են բառ առ բառ: Եթէ վերջապէս սորա վերայ աւելացնենք և այն որ՝ սոյն

մովսիսական յօդուածներէից մի քանիսը կան նաև Դատաստանագրքի մէջ, յայնժամ պիտի համոզուինք որ՝ դոքա ժողովուած են յետոյ և միայն պատահմամբ կցած Դատաստանագրքին ընդօրինակողներէ կողմից :

Իսկ ինչ վերաբերվում է յունական օրէնքներից հանած քաղուածքներին՝ սորա համար հարկաւոր է լուծել թէ՛ Մխիթարը գիտէ՞ր արդեօք յունարէն լեզուն թէ՛ ո՛չ : Մենք տեսանք որ նախ խօսելով իւր աղբիւրների վերայ Մխիթարը ասում է թէ՛ «առնումք յամենայն ազգաց քրիստոնէից իբրև 'ի հարազատ եղբարց ԿԻՆՈՒՄ ԵՄ ԿԵՆԱՄ 'ի նոսա բալուք զատաստանս հաւաքեմք 'ի գիրքս» . և երկրորդ խօսելով Յառաջաբանութեան վեցերորդ գլխում դատաւորների թուի վերայ՝ նա յիշում է Հռովմայեցիների, Յոյների և Վրացիների սովորութիւնները այս հարցի մասին : Ահա՛ այս երկու կողմից կարելի է ըստ արտաքին երևութին եզրակացնել և կարծել որ՝ Մխիթարը գիտէր գոնեա յունարէն և վրացերէն լեզուները : Եւ թէ՛ պէտ ճշմարիտ է՝ նա կարող էր սովորել այդ լեզուները և մանաւանդ յունարէնը Սեաւ լերան կողմերում եղած ժամանակ, բայց նախ՝ այդ ամենն չէ երևում նորա գրուածքներից և երկրորդ որ առաւել գլխաւորն է՝ Կիրակոս Պատմագիրը բաւական ընդարձակ մանրամասնութեամբ նկարագրելով Գօշի կեանքը և ուսումնասիրութիւնը և այնպէս գովաբանելով նորա գիտութիւնը անպատճառ կը յիշէր և նորա լեզուագիտութիւնը, որով անշուշտ աւելի կը բարձրացնէր նորա գիտնական արժանաւորութիւնը, ինչպէս սովորութիւն ունին մեր հեղինակները խօսելով մի գիտնական անձի վերայ յիշել նաև նորա լեզուագիտութիւնը : Ուրեմն՝ քանի որ Կիրակոսը չէ յիշում՝ ես դժուարանում եմ ընդունել որ՝ Մխիթարը իմանար յունարէնը կամ ուրիշ լեզու, բայց 'ի գուցէ թաթարերէնից, որը կարող էր սովորել գործնական կերպով և որը յիշել աւելորդ կը լինէր Կիրակոսի կողմից : Բայց 'ի սորանից՝ վերոյբերեալ առաջին վկայութիւնը՝ ԿԻՆՈՒՄ ԵՄ ԿԵՆԱՄ պարզ ցուցանում է՝ որ Մխիթարը ինչ որ վերցրել է քրիստոնեայ ազգերից՝ վերցրել է ո՛չ թէ՛ նոցա գրած օրէնքներից, այլ այն ժողովրդի իրաւաբանական աւանդութիւններից և դատաստանական սովորութիւններից, ինչ որ լսել է և տեսել է ժողովրդի կեանքի մէջ. և այս 'ի հարկէ արդէն բաւական է որ՝ նա կարողանար յիշել իւր Դատաստանագրքի մէջ թէ՛ Հռովմայեցիները, յոյները և վրացիները քանի դատաւորից էին կազմում իւրեանց դատարանները, և այլն : Իսկ մեր № 492 և ուրիշ

մի քանի օրինակների վերջում կամ սկզբում եղած քաղութները յունական օրէնքներից պէտք է պահանջէին լեզուագիտութիւն և զրաւոր աշխատութիւն: Եւ թէ դոքա պատկանէին ցիրաւի Մխիթարին՝ նախ որ մուծուած և զետեղուած կը լինէին բուն Դատաստանադրքի մէջ, ըստ որում նոյն վերոյբերեալ վկայութեան մէջ նա ինքն ասում է՝ «*հասաւէս 7ի 4իւր*» այսինքն՝ Դատաստանադրքի մէջ, և երկրորդ՝ թէ առանձին պիտի լինէր՝ դոքա կը լինէին անշուշտ աւելի ընդարձակ և ամփոփ, մինչդեռ դոքա շատ սակաւութիւն և թերի, ո՛չ ճիշտ բառական այլ ազատ թարգմանութիւն և համառօտութիւն, երբեմն միայն բովանդակութիւն: Իսկ թէ եւ թարգմանք որ այդ քաղութները յառաջագոյն թարգմանած կային հայերէն և Մխիթարը նիւթ քաղեց նոցանից կամ ժողովեց և կցեց իւր Դատաստանադրքին, ո՛չ ապաքէն նա անպատճառ կը յիշէր այդ բանը իւր գրքի տղելւոյնի վերայ խօսելու ժամանակ:

Պէտք է աւելացնեմ որ Էջմիածնայ մատենադարանի մէջ կայ մի օրինակ ձեռագիր օրէնագիրք № 493, որոյ մէջ ամփոփուած են միայն հռովմէական — յունական օրէնքներից հանած քաղութները, առանց Մխիթարի Յառաջաբանութեան և Դատաստանադրքի առանց քաղութների մովսիսական օրէնքներից և առանց որիցէ այլ յաւելուածքների և թերի լինելով սկզբից և վերջից՝ չունի ոչինչ յիշատակարան: Այդ քաղութները հանած են Թէոդոսի Codex-ից (կողէքս), Յուստինիանոսի Institutiones-ից (Ինստիտուցիօնէս) և մասամբ նաև նորա Codex-ից, Լևոն Իսաւրացու և Կոստանդին Կոպրոնիմոսի Ecloga-ից (Եկլօգա), և այլն: Ոմանք կարծում են որ մի այսպիսի թարգմանութիւն պիտի լինի կառարուած Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ Բիւզանդեան կայսրութեան և իրաւաբանութեան ազդեցութեան պատճառով, և թէ Բագրատունի թագաւորները գործածում էին այդ թարգմանած օրէնքները ազգային իրաւաբանական աւանդութիւնների հետ միասին: Մի այսպիսի կարծիք յայտնուած է նաև Սմբատ Սպարապետի ձեռքով թարգմանած Անտիօքայ Ասիլի Փրանսերէն հրատարակութեան յառաջաբանութեան մէջ¹⁾, ուր 7ի միջի այլոց ասած է թէ «հը-

1) Սոյն հրատարակութեան մասին մենք արդէն յիշած ենք յառաջագոյն:

նազոյն գլուածքը է ժողովածու Օրինոյ Հռովմէացւոց կայսրութեան (Bas-Empire, բիւզանդական կայսրութիւն) և ոչ թէ Թէոփոսեան կամ Յուստինիանոսեան օրէնսդրերից, այլ նորագոյն կայսրերի՝ Լեոնի, Կոստանտինի և Յսիսէի օրէնքներից։ Թէպէտ դեռ ևս չէ հետազոտած արժանապէս և զիսնական կերպով թէ՛ երբ, ո՞րտեղ և ո՞ւմ ձեռքով է կազմած այդ հայերէն ժողովածուն Բիւզանդական օրէնքների, բայց և այնպէս կարելի է ասել որ՝ դա կազմուել է կամ Միսիթարից յետոյ և կամ նորա իսկ ժամանակ, այնպէս որ՝ նա տեղեկութիւն անգամ չէ ունեցել դորա մասին։ Յայտնի է որ՝ նոյն իսկ միջոյներին, երբ Միսիթարը Հայաստանում յօրինում էր իւր Դատաստանագիրքը, մի ուրիշ հռչակաւոր հեղինակ՝ Ներսէս Լամբրոնացին կազմում էր իւր օրէնսդիրքը, ամենեւին տեղեկութիւն չունենալով մինը միւսի աշխատութեան վերայ։ Ոմանք կարծում են թէ՛ Լամբրոնացին պատահամա՞ր գտնելով՝ արդէն իւրեանից առաջ կազմած վերոյիշեալ ժողովածուն Բիւզանդական օրէնքների և թերի ու պակասորդ համարելով նոցա ինքն աւելացրեց Յուստինիանոսի օրէնքներից և լատինական եկեղեցու ծիսարանից հանած քաղուածքներով։ Իսկ այլք կարծում են թէ՛ ճանապարհորդելով Անտիոք և Կ. Պօլս՝ նա ինքն թարգմանեց և ժողովեց այդ բոլորը։ Թէ՛ այսպէս և թէ՛ այնպէս՝ մեզ համար նշանաւորն այն է որ՝ Միսիթարը կամ տեղեկութիւն չունէր այդ և նախնիքաց ժողովածուների վերայ, և կամ առանց ուշադրութեան թողեց իբրև օտար և Հայաստանի մէջ գործածութիւն չունեցող օրէնքներ։ Իսկ յետոյ գիրչները կարող էին նորա Դատաստանագրքի սկզբում կամ վերջում կցել Լամբրոնացու օրէնսդիրքը ամբողջապէս կամ հատուածօրէն։

2. Երկրորդ ապացուցութիւնը, որոյ վերայ հիմնում ենք մեր կարծիքը թէ՛ քաղուածքները մոխրիսական և յունական օրէնքներից չեն պատկանում Միսիթարին՝ համարում ենք այն որ նախ՝ Էջմիածնի միւս օրինակների մէջ կան նաև ուրիշ յաւելուածներ, զորօրինակ՝ № 488 մէջ — ոտանաւոր ներբողեան, աղօթք յանուն Ս. Գրիգոր Նարեկացու, թուղթ ոմն Նապիայի (թերևս եպիսկոպոս կամ վարդապետ) առ ոմն Տէր Մատթէոս՝ կրօնական խորհրդածութիւնք, և այլն, № 489 մէջ — Նղիշէի խրատական խորհրդածութիւնք դիւահայրների՝ Ս. հաղորդութիւն տալու վերայ, Վժիսքի և ուրացողութեան վերայ, Ագաթանգեղոսից, Մեսրոպից, Նզնիկից, Յովհանն Ոսկեբերանից քաղուածքներ կրօնական

բովանդակութեամբ, և այն, № 490 մէջ — խրատական ճառեր շնութեան և պոռնկութեան, սիրոյ և ատելութեան, աղօթքի և կիրակի օրը պատուելու վերայ, և այն, որք ո՛չ Մխիթարին են պատկանում և ո՛չ Դատաստանագրքին են վերաբերվում: Երկրորդ՝ յունական և մովսիսական օրէնքներից հանած քաղուածքները չունան էջմիածնի № 490 օրինակի մէջ, իսկ Փարիզի օրինակների և Վենետիկի մեր տեսած օրինակի մէջ, որը արդարեւ մի ընտիր օրինակ է, չկան ոչ դոքա և ոչ ուրիշ տեսակ որևիցէ քաղուածքներ կամ յաւելումներ. բայց մեզ համար աւելի նշանաւորն այն է որ՝ Վիէնայի ընտրեւագոյն օրինակը, որը՝ ինչպէս վերը յիշեցինք՝ բոլորովին նման է մեր № 492 օրինակին, ոչինչ յաւելում չունի, այլ պարունակում է իւր մէջ միայն Մխիթարի Յառաջաբանութիւնը և Դատաստանագիրքը: Իսկ Վախթանգ թագաւորի վրացերէն Դատաստանագրքի մէջ թէպէտ ընդհակառակն կան բաւական շատ յօդուածներ, որք բառ առ բառ նման են յունական օրէնքների քաղուածքներին և դրած են Մխիթարի Դատաստանագիրքի վրացերէն թարգմանութեան սկզբում, բայց դրանից երևում է որ՝ էջմիածինը ուղարկել է Վախթանգին մի այնպիսի օրինակ Դատաստանագրքի, որոյ մէջ եղել են նաև այդ քաղուածքները և Վախթանգը թարգմանել է տուել նոցա հայերէնից Մխիթարի յօդուածների հետ միասին:

Եւ անհա՛ բոլոր վերոյբերեալ խորհրդածութիւնների և բացատրութիւնների վերայ հիմնուելով՝ ես չեմ ընդունում որ՝ թէ մեր № 492 օրինակի մէջ եղած մովսիսական և յունական օրէնքների քաղուածքները և թէ՛ միւս օրինակների մէջ եղած զանազան յաւելումները պատկանէին Մխիթարին: Ժամանակին գուցէ աւելի լաւ կը վերահաստատուի իմ կարծիքը կամ սորա հակառակը: Բայց քանի որ առ այժմս ինձ համար կասկածելի են դոքա՝ ես աւելորդ և անտեղի համարեցի կցել դոցա Գօշ Մխիթարի Դատաստանագրքի տպագրութեան: Սակայն առանձին իմն իրաւաբանական նշանակութիւն տալով յատկապէս հռովմէական — յունական օրէնքների քաղուածքներին, ես պատրաստում եմ առանձին հրատարակել նոցա աւելի ընդարձակ հետազոտութիւններով:

Մեր տպագրութեան մէջ ընթերցողները կը տեսնեն երկու տեսակ ծանօթութիւններ, որ չէ՛ պէտք խառնել միմեանց հետ. զանազան օրինակների բաղդատութեան ծանօթութիւնների թուահամարները վերջանում են իւրաքանչիւր երեսի վերայ. այդ ծանօ-

Թուօթիւնների մէջ Փարիզի երեք միմեանց նման օրինակները, հե-
տեաբար և Վիեննայի այն օրինակը, որից դոքա արտագրուած են,
մենք որոշում ենք համառօտութեամբս եւ. այսինքն՝ Բառնարասի
նսայեան, իսկ Փարիզի չորրորդ օրինակը գրեթէ միշտ զօրութեամբ
պիտի 'ի նկատի ունենալ ամեն անգամ երբ դրած կը լինի № 488:
Միւս տեսակ՝ այսինքն՝ մեր սեփական ծանօթութիւնների թուահա-
մարները շարունակութիւն ունին անընդհատաբար մինչև ամբողջ
գրքի վերջը:

(Կը շարունակուի):

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ

Բառնարասի նսայեանի վերջին տպագրութեան հետեւ յայտնի է, որ Փարիզի չորրորդ օրինակը, որից դոքա արտագրուած են, մենք որոշում ենք համառօտութեամբս եւ. այսինքն՝ Բառնարասի նսայեան, իսկ Փարիզի չորրորդ օրինակը գրեթէ միշտ զօրութեամբ պիտի 'ի նկատի ունենալ ամեն անգամ երբ դրած կը լինի № 488: Միւս տեսակ՝ այսինքն՝ մեր սեփական ծանօթութիւնների թուահամարները շարունակութիւն ունին անընդհատաբար մինչև ամբողջ գրքի վերջը:

Բառնարասի նսայեանի վերջին տպագրութեան հետեւ յայտնի է, որ Փարիզի չորրորդ օրինակը, որից դոքա արտագրուած են, մենք որոշում ենք համառօտութեամբս եւ. այսինքն՝ Բառնարասի նսայեան, իսկ Փարիզի չորրորդ օրինակը գրեթէ միշտ զօրութեամբ պիտի 'ի նկատի ունենալ ամեն անգամ երբ դրած կը լինի № 488: Միւս տեսակ՝ այսինքն՝ մեր սեփական ծանօթութիւնների թուահամարները շարունակութիւն ունին անընդհատաբար մինչև ամբողջ գրքի վերջը:

ԲՆԱԵՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆՔԱԿԱՆՈՒ

ԹԻՒՆՆԸ *)

Մեր ամենօրեայ խօսակցութիւնների մէջ շատ սովորական է ասել ու լսել թէ այս ինչ երեխան իւր դէմքի գծապրութեամբ, կերպարանքով, բնաւորութեամբ, սովորութիւններով իւր ծնողաց կամ մերձաւոր ազգականներից մէկին կամ միւսին նման է: Նոյնքան յաճախ պատահում է լսել թէ մի մանուկ արտաքին յատկութիւններով՝ դէմքով ու կազմուածքով իւր հօր կամ մի մօտիկ ազգականի հետ նմանութիւններ ունի, իսկ ներքին յատկութիւններով՝ բնաւորութեամբ ու սովորութիւններով իւր մօր կամ ուրիշ ազգականի է յիշեցնում, և փոխադարձաբար: Այս հետաքրքրաշարժ երևոյթը որ մենք ամէն օր հասարակ աչքով նկատում ենք, առանց նորա պատճառներին հետամուտ լինելու, չէր կարող դիտութեան սպասաւորների ուշադրութիւնը չգրաւել: Արդէն նախընթաց դարերում գիտնականներից ոմանք գեղեցիկ այս խորհրդաւոր խնդրի հետազոտութեամբ, թէև, հասկանալի է, ոչինչ որոշ հետեւանքների չէին կարող հասնել: Սոցա առիթով է որ Մոնտէյն Փրանսիացի իմաստասէրը հետեւեալ խորհրդածութիւններն է անում իւր «փորձերի» մէջ. «Կայ մի տեսակ կեղծ համեատութիւն, որ մեծամտութիւնից է բղխում, որպիսի է հետեւեալը. թէ մենք շատ բանում ճանաչում ենք մեր սղիտութիւնը, և մեծ պատրաստականութիւն ենք ցոյց տալիս խոստովանելու թէ բնութեան գործերի մէջ մեզ համար շատ աննշմարելի յատկութիւններ ու պայմաններ կան, որոնց միջոցներն ու պատճառները գտնե-

*) Տես L'hérédité des caractères, IH. I., Cornhill Magazine պարբերական հրատարակութիւնից հանած: Տես նոյնպէս Hereditary genius, its Laws and Consequences, by Francis Galton և Traité de l'hérédité, par Ribot.

լու անձեռնհաս ենք : Այս համեստ ու բարեխիղճ խոստովանութեան փոխարէն՝ յոյս ունինք թէ մեզ հաւատ կ'ընծայեն և այն ինդիքների մէջ որ կ'ասենք թէ հասկանում ենք : Մենք հարկաւորութիւն չունինք հրաշքների և օտարոտի դժուարութիւնների ետեւից ընկնելու : Ինձ թվում է թէ մեր ամէնօրեայ տեսած բաների մէջ արդէն այնպիսի անհասկանալի բաներ կան, որոնք ամէն տեսակ դժուարալոյծ հրաշքներից էլ բարձր են»¹⁾ :

Արդարեւ, ժառանգական առանձնութիւնները, որքան էլ սովորական լինին, այնուամենայնիւ իբրեւ մի մի անլուծանելի հրաշք կը ներկայանան, եթէ մարդ մտածէ հիմնաւոր ու զոհացուցիչ կերպով բացատրել նոցա : Այս նկատմամբ բնութեան երևոյթների մեծ մասը նոյնպէս հրաշքի կերպարանք են ընդունում երբ աշխատում ենք նոցա սկզբնապատճառը գտնել : Դեռ կարող ենք ցոյց տալ թէ «ինչպէս» է առաջ գալիս այս կամ այն երևոյթը, բայց ոչ երբեք թէ «ինչից» է առաջ դալիս նա : Այսպէս, աստղաբաշխի համար ծանրութիւնը ամենամեծ գաղտնիք է, և համարեա ստիպում է մեզ հաւատալ այն «հեռաւոր ազդեցութեանը» որ Նիւտընի տեսլովը մարդկային խելքից ու մտքից բարձր է : Դարձեալ քիմիական փոխակերպութիւնների բուն պատճառը նոյնքան մութ է մեզ համար որքան և այն դիտնականների համար որոնք կարծում էին թէ բնութեան մէջ միայն չորս տարր կայ : Նոյնպէս և եթերի բնութիւնը, որի մէջ տարածվում են տաքութիւնը, լոյսը և էլեքտրականութիւնը, մի հանելուկ է բնասօսների համար որոնք ամենամեծ յաջողութեամբ սահմանել են այդ տարածման օրէնքները : Բայց նոյն իսկ այն պատճառով որ այս երևոյթները (գոնեա մեր օրերում) մի որոշ օրէնքի են ենթարկուել, նոքա կորցրել են այն խորհրդաւոր և մասամբ նաեւ հրաշալի բնութեւրութիւնը որ տալիս էին նոցա՝ շարժողութեան, քիմիական ազդակցութեան, լուսոյ, տաքութեան ու էլեքտրականութեան օրէնքները զոնուելուց առաջ : Նոյնը չէ կարելի տեսլ ժառանգականութեան երևոյթների վրայ : Մենք ոչինչ չգիտենք այդ երևոյթներից և ոչ մէկի երկրորդական պատճառների վրայ, թող թէ բարձրանանք մինչև սկզբնական պատճառը որից նոքա իրանց ծագումն առնում են : Կազմուածքի, բնաւորութեան կամ սովորութեան վերաբերեալ մի յատուկ առանձնութեան ժա-

1) Essais, liv. II, chap. XXXVI, De la ressemblance des enfants aux pères.

առանգական փոխանցումը մեզ նոյն շփոթութեան մէջ է ձգում՝ ինչպէս եթէ մի յանկարծական փոփոխութիւն նշմարէինք մի ցեղի մէջ որ, երկար սերունդների ընթացքում, ըստ երևոյթին ոչինչ փոփոխութիւն չէ ներկայացրել մարմնաւոր, Ֆիզիկական կամ մտաւոր յատկութիւնների կողմից :

Խնդիրը դեռ հասած չէ, ուստի և յոյս չկայ որ շուտով էլ լուծուի. բայց և այնպէս աւելորդ չենք համարում ընթերցողների ուշադրութիւնը դարձնել մի քանի հետաքրքրական իրողութիւնների վրայ որ մասնագէտ անձինք առանձին խնամքով ժողովել են և որոնք պիտի ծառայեն մի օր այնքան խորհրդաւոր երևոյթների սկիզբն ու պատճառը գտնելու :

Յօդուածիս սկզբում արդէն ակնարկեցինք թէ ժառանգական երևոյթների մէջ ամէնից սովորականը նոքա են որոնք դէմքի գծագրութեան և մարմնի արտաքին առանձնութիւններին են վերաբերում. այս բանը հաստատուում է այլևայլ ժամանակների ու ազգերի ներկայացրած օրինակներով : Երբայական օրէնագիտութեան մի մասը հիմնովում էր այն օրէնքի գիտութեան վրայ որի զօրութեամբ ծընողաց մարմնաւոր յատկութիւնները ժառանգութեամբ անցնում են իրանց որդոց : Նոյն իրողութիւնը նկատելէին և Յոյները : Ում յայտնի չեն Սպարտացոց նորածին մանուկների վերաբերմամբ սահմանած օրէնքը որ այսօր մեր աչքում այնքան խիստ ու անդու. թէ երևում, թէ և թոյլ մանուկները ջնջելով նոցա միակ նըպատակն էր պետութիւնը աւելորդ բեռնից ազատել, բայց իսկապէս նոքա այնպէս էին վարվում ինչպէս կը վարուէր մի ազգ որ կատարելապէս համոզուած է թէ թոյլ անհատներից լոկ թոյլ սերունդ կարող է առաջանալ : Հռոմայեցոց մէջ ամբողջ գերդաստանների ենք պատահում որոնք առանձին Ֆիզիկական յատկութիւններով են որոշվում, այն է մեծ քթերով, հաստ շթունքներով, խոշոր գլուխներով կամ այտերով : Սորա նման առանձնութիւններ մեր օրերումն էլ երևում են զանազան գերդաստանների մէջ. աւստրիական շթունքը և բուրբոնեան քիթը ամէնին յայտնի օրինակներ են : Ինքօ ֆրանսիացի գիտնականը պնդում է թէ դէմքի գծագրութեան մէջ քիթը ամէնից լաւ է պահպանվում ժառանգութեամբ : Այս կարծիքը հաստատուում է հայ ընթերցողին յայտնի իրողութեամբ. հայի տիպարի առանձին յատկութիւններից մէկը իւր մեծ քիթն է որով մենք շատ անգամ մեր ազգականներին օտարներից որոշում ենք :

Հետաքրքրական է քննել թէ ինչպէս մարմնական առանձնութիւնները երբեմն զանազան փոփոխութիւնների են ենթարկւում, երբեմն էլ անփոփոխ կերպով տեւում են միեւնոյն ընտանիքի սերունդներին մէջ. տեսնում ենք ընդհանրապէս որ այդ առանձնութիւնները առանց մի շօշափելի պատճառի մտնում են որեւիցէ գերդաստանի մէջ և ժառանգական են դառնում՝ նախ կանոնաւոր կերպով և ապա ժամանակ առ ժամանակ ընդհատուելով, մինչև որ վերջապէս մեծ մասամբ անյայտանում կամ այնքան հազիւ են երևում որ կարծես թէ ժառանգականութիւնը այդ տեղ ոչինչ դեր չէ խաղում: «Լեպիտոս հռոմայեցու գերդաստանի մէջ, ասում է Մոնտէյն, երեք հոգի են եղել որոնք, ոչ յաջորդաբար, այլ մէջ ընդ մէջ, միեւնոյն աչքի վրայ կռճուելով են ծնել: Թէքում մի ցեղ կար որ արդէն մօր արգանդից սրածայր նիզակի ձէն էր կրում, և ով որ այդ նշանը չունէր, ապօրինի էր համարւում: Արիստոտէլը ասում է թէ մի ազգի մէջ, ուր կանայքը հասարակաց էին, մանուկներին որոշում էին իրանց հայրերի հետ ունեցած նմանութեամբ: Աւելի նոր, հետեւաբար և աւելի ստոյգ է Լամբէր գերդաստանի վրայ պատմուած դէպքը: Այս ընտանիքին յատուկ այլակերպութիւնը առաջին անգամ երևեցաւ Եղուարդ Լամբէրի վրայ, որի ամբողջ մարմինը, բացի դէմքից, ձեռքերի ավերից և ոտքերի ներբաններից, մի տեսակ թեփով էր ծածկուած՝ կենդանիների եղջիւրների վրայ աճած ուռոյցների նման: Նա ամուսնացաւ և վեց որդի ունեցաւ, որոնք վեց շաբաթական լինելուց յետոյ՝ իրանց հօր նման թեփով ծածկուեցան. վեցից մէկը միայն ապրեցաւ և այդ առանձնութիւնը ժառանգեց իւր որդոց: Հինգ սերունդ շարունակ Լամբէր գերդաստանի արական անդամները նոյն պակասութիւնը ցոյց տուին որ առաջին անգամ երևել էր Եղուարդի մարմնի վրայ:

Մի ուրիշ աւելի զարմանալի օրինակ ներկայացնում են Անդրէյ Եվտիչեւ և նորա որդին Ֆէոդոր Եվտիչեւ, որոնց չորս հինգ տարի առաջ ցոյց էին տալիս բերլնում ու Փարիզում: Այս վերջին քաղաքում նոցա շնամարդիկ (hommes chiens) էին անուանում, և արդարև հօր երեսը այնպիսի թաւ աղուամազով էր ծածկուած որ մազոտ շան նմանութիւնն էր բերում: Մօտ յիսունհինգ տարեկան էր նա և մի ուռւ գլնուորի որդի էր համարւում: Իւր հայրենակից գիւղացիների ծաղրածութիւններից ու տմարդի վարմունքից ազատուելու համար, նա վաղուց ապաւինել էր անտառները, ուր ապրում էր

մի որջի մէջ: Այս առանձնութեան միջոցում ըստ ազգային սովորութեան նա անձնատուր եղաւ արեւցողութեան. բայց այդ բանից նորա բնաւորութիւնը չփոխուեցաւ, այլ առաջուան պէս բարի ու հեղ մնաց: Մտաւորապէս նա շատ խեղճ վիճակի մէջ է: Բայց և շատ բարեպաշտ է և յոյս ունի իւր այլանկալ տեղովը արքայութեան արժանի լինել. այս նպատակով նա իրան զըկում է և բոլոր հաւաքած փողերը ուղարկում է իւր ծնած զինդը, որ Կոստորմայի նահանգումն է գտնվում, մի կրօնական միաբանութեան անունով, պարտաւորելով վանականներին որ իւր մահից յետոյ աղօթեն իւր հոգու փրկութեան համար: Նա միջահասակ է, բայց շատ ամուր կազմուածք ունի. մարդկային մարմինը սովորաբար ծածկող աղուամազն է որ երևում է նորա ամբողջ մարմնի վրայ, միայն այդ աղուամազը չափազանց երկար ու թաւ է: Զիշտ խօսելով նա ոչ մազ ունի, ոչ մօրուք, ոչ բեխեր, ոչ յօնք, ոչ արտեանունք. այդ բոլորի տեղ ամբողջ երեսի վրայ բռնում է մի դեղնագոյն մետաքսեայ խաւ, մօտ երեք մատնաչափ երկարութեամբ, որ Նոր-Նրկրի բրդոտ շներն է յիշեցնում: Նոյն իսկ աչքի կոպերը ծածկուած են այդ երկար խաւով որ փունջ դուրս է գալիս նորա քթի ծակերից ու ականջներից: Մարմինն էլ տեղ տեղ ծածկուած է մէկ ու կէսից մինչև երկու մատնաչափ մեծութեամբ մազերով, որոնք ոչ մի տեղ թանձր չեն: Փարիզի բժիշկներից մէկը, Պ. Բէրտիլեօն, Անդրէի կզակի մի մազը մի շատ բարակ մօրուքի մազի հետ համեմատելով, ցոյց տուեց որ վերջինը երեք անգամ աւելի հաստ է. իսկ նորա զինի մազը սովորական մազի կէս հաստութիւնն ունի: Բերլինում, Վիրսով պրոֆէսորը աշխատեցաւ մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել Անդրէյ Եվտիչեվի ընտանիքի վրայ. մի բան միայն կարողացաւ իմանալ նա, այն է որ Անդրէյը առաջին հրէշն է որ այդպէս մազոտ դէմքով երևեցաւ նոյն ընտանիքի մէջ. ոչ նորա հայրը և ոչ նորա մայրը այդպիսի այլանդակութիւն չեն ունեցել, իսկ նորա եղբայրը և քոյրը, որոնք զիւր ողջ են, սովորական մազեր ունին: Որդին Ֆէոդորը, որին հօր հետ ցոյց էին տալիս, աստօրինի զաւակ էր մօտ երեք տարեկան: Իւր օրինաւոր զաւակները, մի տղայ և մի աղջիկ, մատաղ հասակում մեռան. աղջիկը հօր նման է եղել: Ֆէոդորը, ասում է Վիրսովի տեղեկագիրը, արթուն երեխայ է և իւր հօրից աւելի խելացի է երևում: Երեսի վրայ ածող խաւը դեռ այնքան թանձր չէ որ դէմքի զծագրութիւնը ծածկէ, բայց ակներև է որ հասակը առած ժամանակ

նախ որդին նոյնքան բրդոտ կը լինի որքան և հայրը: Նորա մազերը Ննդլւբիայի կատուի մորթի սպիտակութիւնն ու փափկութիւնը ունի. ամէնից երկար մազերը երևում են աչքերի արտաքին անկիւններում: Նրկու աչքերի մէջ մի մազէ ծուլ կայ, քիթն էլ նուազ բրդոտ չէ: Բխերերը երկու կողմից միանում են մօրուքի հետ, և այս առանձնութիւնը երեխայի պատկերին մի ծիծաղաշարժ նմանութիւն է տալիս յիսնամեայ հաստափոր անդլւացու հետ: Հայրն էլ, որդին էլ համարեա ատամներից զուրկ են. Անդրէյը միայն հինգ հատ ունի, մէկը վերին և չորսը ստորին ծնօտի վրայ, իսկ Ֆէոդորը չորս, բոլորն էլ ստորին ծնօտի վրայ. Թէ հօր և Թէ որդու չորս ներքին ատամները հատանող ատամներ են: Բաւական է նորա ընտերքը զննել որ համոզուինք Թէ նա երբէք ուրիշ ատամներ չէ ունեցել:

Ատամների այս պակասութիւնը մազերի պակասութեան հետ առաժ (վասն զի որքան և բրդոտ լինին Անդրէյը և իւր որդին, այնու ամենայնիւ նոյն բուն մազեր չունին) կատարելապէս հաստատում են Դարվինի տեսութիւնը, որ պնդում է Թէ մազերի ու ատամների մէջ մօտիկ յարմարութիւն կայ: Կրբւ օրինակ Դարվինը բերում է այն շները որ Թէ բրդից և Թէ ատամից զուրկ են: Վարազը ընտանեաց լուր նորա ժանիքը փոքրացել և բուրդը պակասել է: Դարվինը յիշում է մի սպանիացի երգիչ կամ կաքավիչ աղջիկ, շատերին ծախթ ԅուլիս Պաստրանան, որ այր մարդու մօրուք և խիտ մազեր ունէր. նորա ատամները այնպէս խոշոր էին որ բերանը դուրս էր ցցուած, այնպէս որ նա համարեա զօրիլա ասած կապկի կերպարանքն էր: Ընդհանրապէս այն կենդանիները որոնց արտաքին ծածկոյթը անբնական կերպով, այսինքն աւելի կամ պակաս է զարգանում, ատամներն էլ անբնական կերպով աճում են. վկայ մէկ կողմից ծոյլ և արմաղիլա ասած կենդանիները, որոնք առաջն ատամներ չունին, իսկ միւս կողմից կէտերի մի քանի տեսակները, որոնց ատամները նշանաւոր են իրանց թուով կամ մեծութեամբ:

Նոյնը չէ կարելի ասել մարդկանց համար, որոնց մազերի ու ատամների մէջ միշտ ուղղակի յարմարութիւն չկայ: Վան մարդիկ որոնք երիտասարդութեան հասակից ճաղատ են, և սակայն ընտիր ատամներ ունին, ուրիշները քառասունի հասնելուց առաջ իրանց ատամների մեծ մասը կորցրել են, բայց մազերը երկար ժամանակ պահպանում են: Շէկսպիրը, որ շատ վաղ ճաղատ եղաւ և որնոր շատ լաւ ատամներ ունէր, ինչպէս որ կարելի է դասել նորա պատկերներից,

Թոյլ է տալիս ենթադրել թէ մագերի առատութեան և խելքի պակասութեան մէջ մի յարաբերութիւն կայ որ ոչտք է ձեռնտու լինի այն երիտասարդների համար որոնք իրանց մագերի կորցնում են: Ինչի՞ համար, հարցնում է Անտիֆոնոս Սիրակուզացին, ժամանակը այնքան ժլատ է մագերի նկատմամբ:—Վասն զի, պատասխանում է Գրովիոն Սիրակուզացին, այդ այնպիսի մի բարիք է որ նա առատութեամբ շնորհում է կենդանիներին, իսկ մարդկանց նա նոյն չափով խելք է բաշխում որ չափով մագերի է խլում նոցանից:

Անդրէի և իւր որդու մի ուրիշ բաւական նման օրինակը ներկայացնում է մի բիրմանեան ընտանիք, որ ապրում էր Ավայում, և որի մասին Վրաֆֆորդը առաջին անգամ տեղեկութիւն է տուել մեզ 1829ին: Գերդաստանի հայրը, Շվի-Մածոգ, այն ժամանակ երեսուն տարեկանի չափ էր: Նորա ամբողջ մարմինը ծածկուած էր մետաքսանման մագերով որոնք մօտ հինգ մատնաչափ երկարութիւն ունէին ուսերի և ողնաշարի վրայ: Նա հինգ դուստր ունէր, որոնցից մէկը միայն հօր նման էր. այդ կինը դեռ Ավայումն էր ապրում 1855ին, և եթէ հաւատ ընծայենք մի անգլիացի փայլի, որ անսաւ նորան յիշեալ քաղաքում, նա մի որդի ունէր իւր Շվի-Մածոգ պապի նման մազոտ: Այս ընտանիքը բաւական հետաքրքրական կերպով ցոյց է տալիս մագերի ու առամների մէջ եղած յարաբերութիւնը: Շվի-Մածոգը պահպանեց իւր կաթնատամները մինչև քսան տարեկան հասակը, երբ նա չափահաս դարձաւ: Այն ժամանակ նա առամները փոխեց, բայց միայն ինը հաս դուրս եկան, հինգը վերին ծնօտի վրայ, չորսը ստորին. ինը առամից ութը հատանող ստամներ էին, իսկ իններորդը, վերին ծնօտի վրայ, զիշատիչ առամ էր:

Չանագան ընտանիքներ կան որոնք առանց մի յայտնի պատճառի յանկարծ վեց մատնանի ձեռքերով ու ոտքերով են երևում, առանձնութիւն որ սովորաբար մի քանի սերունդ շարունակ աւելում է: Կոլբուրնի ընտանիքի մէջ այս անբնական երևոյթը չորս սերունդ անընդհատ պահպանուել է, և այնուհետեւ էլ ժամանակ առ ժամ ժամանակ երևել է: Շոտլանդիայի մի շատ ծանօթ գերդաստան, չորս կամ հինգ սերունդ շարունակ վեց մատնանի անդամներ ծնելուց յետոյ, կարծես կորցրել է այդ առանձնութիւնը. բայց յաճախ պատահում է որ փոքր մատների կողքին մի կտոր աւելորդ միս է երևում որ այլակերպ ձև է տալիս ձեռքերին:

Կաղութիւնը, սապատողութիւնը և ուրիշ մարմնաւոր թերու-

Թիւնները ընդհանրապէս չորս կամ հինգ սերունդ շարունակ երևում են և շատ հազիւ տասը կամ տասներկու սերունդից յետոյ անհետ են լինում:

Մինչև անգամ եթէ այդ այլակերպ առանձնութիւնները շուտ էլ անյայտանան, այնու ամենայնիւ հետաքրքրական է քննել թէ ինչ փոփոխութիւնների են ենթարկվում նոքա և մինչև որ աստիճան մնայուն են թէ մարդուս և թէ կենդանիների մէջ: Մարդուս համար շրջապատող հանգամանքները ոչ միայն անյաջող՝ այլ նաև բոլորովին հակառակ են այդ փոփոխութիւնների պահպանութեանը: Այլ բան է կենդանիների համար: Այստեղ հէնց որ մի փոփոխութիւն օդաակար ու ձեռնառու է համարվում, հետամուտ են լինում պահպանել նորան, և տարակոյս չկայ որ եթէ զգուշութեամբ չաշխատուի կանոնաւոր ու անկարգ ձևերի մէջ եղած խտրութիւնը պահպանել, սկզբնական ախարը վաղ թէ ուշ յաղթող կը հանդիսանայ:

Թէ ինչ տարբերութիւն կայ այս նկատմամբ մարդկային և կենդանական ցեղերի մէջ շատ զեղեցիկ կերպով ցոյց է տալիս մէկ կողմից՝ հալէա գերդաստանի, միւսից՝ Անկոն ասած աշխարհների ցեղեւորկայացրած օրինակը:

Բէօմիւրը իւր հաւի ձագեր հանելու արհեստի վրայ զրաժդրքի մէջ առաջ է բերում յիշեալ գերդաստանի վրայ արած դիտողութիւնները: Գրացիօ հալէա ծնաւ Մալթա կղզում, կանոնաւոր ձեռքեր ու ոտքեր ունեցող հօրից ու մօրից: Իսկ ինքը ամէն մի ձեռքի ու ոտքի վրայ վեց վեց մատ ունէր. ձեռքերի աւելորդ մատները ցուցամատի և միջին մատի մէջ էին գտնվում և կանոնաւոր կազմութիւն ունէին. նոքա նոյն հեշտութեամբ էին շարժվում ինչպէս և միւս մատները: Ընդհակառակն, ոտքերի մատները սձև էին, և մի տեսակ պսակ էին կազմում որ այլանդակ ձև էր տալիս ոտքին: Արդ, այս մարդը չորս զաւակ ունեցաւ. Մալվատոր, Գէորգ, Անդրէաս և Մարիամ: Անդրանիկը, Մալվատոր, հօր նման վեց — մատնանի էր. միայն ձեռքերի աւելորդ մատը այնքան լաւ կազմուած չէր, իսկ ոտքերինը, ընդհակառակն, շատ աւելի լաւ էր, բացի սորանից, Մալվատորի չորս զաւակներից երեքը իրանց հօր ու պսակի նման վեց — մատնանի են: Գրացիօի երկրորդ որդին, Գէորգը, իսկապէս միայն հինգ հինգ մատ ունի իւրաքանչիւր ձեռքի ու ոտքի վրայ. բայց ձեռքերի բոլոր մատը սովորականից շատ հաստ ու երկար է, երբ շօշա-

փութ ես նորան, զգում ես որ մէջտեղում մի բաժանում կայ, իբրեւ թէ միւսնոյն կաշու տակ երկու մատ պարունակվում լինէին. և արդարեւ, Գէորգի չորս զաւակներից երկուսը նոյնպէս վեց-մատնանի են, իսկ երրորդի միայն մի ոտքը հինգ մատ ունի, իսկ միւս սաքը և ձեռքերը վեց վեց մատ: Երրորդ որդին, Անդրէասը, ինչպէս և նորա որդիքը, ազատ են այդ տձևութիւնից: Վերջապէս Գրացիօի չորրորդ զաւակի, Մարիամի բոլոր մատերը իւր Գէորգ եղբօր մատների նման կարծես երկուսից են կազմուած. և նորա չորս որդեկերանցից մէկը իւր ցեղին յատուկ առանձնութիւնն է ներկայացնում: Ինչպէս տեսնում ենք, Գրացիօից սկսած երրորդ սերունդին անկանոն ձևերը, փոփոխութիւնների ենթարկուելով կանոնաւոր ձևերին տեղի են տալիս: Սալվատորի և Գէորգի զաւակներից մի մի հոգի միայն, Մարիամի երեք որդիքը և Անդրէասի եօթը կամ ութ որդիքը (ընդամենը տասներկու կամ տասներեք հոգի) վերոյիշեալ անբնական ձևեր չեն ներկայացնում: Հինգ հոգի, այն է Սալվատորի երեք որդիքը և Գէորգի երկու որդիքը, իրանց պապի նման վեց-մատնանի էին, իսկ երեք հոգու ձեռքի ու ոտքի մատների կազմութիւնը քիչ շատ անկոնոն էր: Հաշուելով Գրացիօի բոլոր թուները, երևում է որ պապի բնական սրահասութիւնը ազդել է ութ հոգու վրայ, մինչդեռ տասներկու կամ տասներեք հոգին ազատ են այդ պահասութիւնից:

Վերոյիշեալ Անկոն ասած ոչխարների ցեղն պատմութիւնը Դաւիթ Հումֆրէյս գնդապետի գրուածքից առնելով այսպէս է համառօտում Հուքսէյը. «Սէթ Վրայթ անունով մէկը, տէր մի փոքրիկ ագարակի Չարլս գետի ափերի վրայ, Մասաչուզէթում, ունէր քսանհինգ ոչխար և մի խոյ հասարակ տեսակից: 1791ին, ոչխարներից մէկը իւր ավրոջ տուաւ մի արու դառն, որ զանազանգում էր հօրից և մօրից չափազանց երկար մարմնով և կարճ ու ծուռ ասքերով: Նորածին գառը, ինչպէս բնական է, չէր կարող իւր ընկերների նման հարեանների ցանկերից թռչել, սովորութիւն որ մեծ նեղութիւն էր պատճառում ագարակատիրոջը: Հարեանները, ամբողջ յատուկ նրբամտութեամբ, մտածեցին թէ շատ լուր կը լինէր եթէ Սէթ Վրայթի բոլոր ոչխարները յիշեալ գառան նման պատարտուած լինէին բնութիւնից իրանց ագարակում: Քննելով Նոքս յորդորեցին Վրայթին մօրթել հօտի ծեր նահապետին և նորա տնիւթողին Անկոն խոյը: Նոյա իմաստութիւնն ու կանխատեսութիւնը սպասուած արդիւնքը տուաւ, նորածին գառները կամ անխառն Ան-

կոն ցեղին էին պատկանում կամ սովորական ոչխարներ էին: Նրբ Անկոնները բաւական շատացան որ կարելի եղաւ նոցա միմեանց մէջ բազմացնել, էլ սովորական գառը չէր ծնում, այլ բոլորն էլ անխառն Անկոն ցեղիցն էին: Աշխատելով միշտ նոր սերունդի համար երկու սեռի Անկոններ ընտրել, հեշտ եղաւ մի յատուկ ցեղ ստեղծել, մոնաւանդ որ ուրիշ հօտի մէջ մեծացած Անկոնները միմեանցից չէին բաժանվում: Կարելի է համարեա հաստատ ասել թէ այդ ցեղի զոյուծիւնը միշտ կը տւէր, եթէ Մերինոս ասած ոչխարների պատճառով, որոնք իրանց բրդով ու մսով Անկոններից շատ գերազանց են, վերջինների յարգը չընկնէր: 1813ին, Համֆրէյս զնդապետը մեծ զժուարութեամբ գտաւ մի Անկոն, որի կմախքը նա նուիրեց Սիր Զոգէֆ Բանկսին. և այժմ հաղիւ թէ մի Անկոն գտնուի ամբողջ Միացեալ Նահանգներում:

Այժմ մի հարց է առաջ գալիս, թէ ինչի համար Գրացիո Կալէյան վեց-մատնանի մարդկանց սերունդի նախահայրը չդարձաւ, այնինչ Աթ Վրայթի խոյը ոչխարների մի նոր ցեղ առաջացրեց երկար մարմնով և կարճ ոտքերով: Եթէ Գրացիո Կալէյի և Կոլբուրնի գերդաստանների վեց-մատնանի անդամները երրորդ և չորրորդ սերունդին մի անմարդաբնակ կղզի գաղթած լինէին, եթէ անգլիացիներ ընդունած չլինէին իրանց հասարակութեան մէջ կանոնաւոր ձեռքեր ու ոտքեր ունեցող այցելուներին, եթէ վերջապէս զգուշութիւնը մինչև այնտեղ հասցրած լինէին որ իրանց հարազատ զաւակներին չափահաս լինելուց առաջ արտաքսէին իրանց միջից, որոնց ձեռքերն ու ոտքերը սկզբնական վեց-մատնանի տիպարից որքան և իցէ շեղվում լինէր, տարակոյս չկայ որ նոր գաղթականութիւնը վեց-մատնանի ժողովրդի ծնունդ կը տար: Բայց որովհետև այդպիսի մի գաղթականութիւն ոչ եղիւ է և ոչ էլ կը լինի, որովհետև ոչ մի իրական շահ չկայ մարդկային ցեղի մէջ մինչև այժմ երեցած արտաքին պակասութիւնները պահպանելու, այս պատճառով հաւանական է թէ երբևիցէ վեց-մատնանի բրդոտ գէմքով, թիփոտ մարմնով և ուրիշ տեսակ առանձնութիւններով ազգեր լինին: Միակ առանձնութիւնները որ կարող են սևողական ու մնայուն լինել նոքա են որոնք այդ պակասութիւններից վերժանւած հետ ամուսնանալուց յետոյ էլ շարունակվում են: Նոյնը պէտք է ասել մսուոր և բարոյական բնաւորութիւնների համար: Այն օրէնքը որով հակառակ բնաւորութիւններն ու յատկութիւնները միմեանց բարեխառնում են, այն ինչ նմանութիւնները միմեանցից խորշում են, մեծ նշանակութիւն ունի, թէև ընդհանրական է: Մի

քանի դէպքերում, եթէ նմանութիւնները ներհակ յատկութիւնների պէս զբաւիչ չեն, այնու ամենայնիւ նոքա մի հարկաւոր տարր են ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ:

Մարմնի արտաքին առանձնութիւնների նման ներքին կազմութեան էլ ժառանգաբար փոխանցւում է, այս կողմից վերջինի հետ տալոտութիւնը դուրէ առաջիններից աւելի հետաքրքրական է:

Երկայնակեցութիւնը, որ կարելի է ամուր կազմութեան նշան համարել, ինչպէս յայտնի է, մի քանի գերդաստանների մէջ ժառանգական է, այսպէս և սակաւակեցութիւնը ուրիշ գերդաստանների մէջ: Այս բանի ամենալաւ ապացոյցն այն է որ կեանքի ապահովութեան ընկերութիւնները իրանց գործակալներին պատուիրում են միշտ տեղեկութիւններ հաւաքել այն անձանց երկայնակեցութեան պայմանների վրայ որոնք կամենում են իրանց կեանքը ապահովացնել: Երկայնակեցութեան օրինակները այնքան շատ ու սովորական են որ աւելորդ ենք համարում այստեղ մէջ բերել: Քիչ շատ հետաքրքրական է այն դէպքը որով մի քանի գերդաստանները, նոյն իսկ ամենայնաւոր հանգամանքներում զանաւոր ժամանակները, երբեք եօթանասուն տարեկան հասակին չեն հասել, Տիւրքոսերի ընտանիքը, օրինակի համար, ուր մի քանի սերունդ շարունակ ոչ ոք յիսունինը տարին չէր անցել երբ լուրջովիկոս ԺԳ-ի նախարարը այդ անունը հռչակեց: Յիսուն տարեկան հասակում Տիւրքոս ողջ առողջ էր և կործան դեռ շատ ժամանակ ունէր ապրելու: Բայց այդ ժամանակ նա յայտնեց իւր բարեկամներին թէ համոզուած է որ իւր կեանքի վախճանը մօտ է, իւր պատրաստութիւնները տեսաւ և յիսունչորս տարին չլրացած մեռաւ:

Որդեծնութիւնը սերտ կապ ունի երբեմն երկայնակեցութեան, երբեմն էլ կեանքի կարճատևութեան հետ: Բնականաբար մենք այնքան առատ տեղեկութիւններ չունինք այն գերդաստանների վրայ ուր շատ մանուկներից քիչն են մնում որքան այն ընտանիքների վրայ որոնց մէջ բազմաթիւ առողջ կազմութեան տէր երեխաներ են ծնում: Ընդհանրապէս այնտեղ ուր որդեծնութիւնը յաճախ է պատահում գերդաստանը սպառւում անյայտանում է. հակառակ օրինակ են ներկայացնում այն բազմաթիւ գերդաստանները որոնց անդամները առանձին առած առողջ կազմութեան և մի առանձին կենսական զօրութիւն ունին: Քիչօն այս տեսակ գերդաստաններից բազմաթիւ օրինակներ է գտնում Ֆրանսիայի հին ազնուականութեան մէջ: Այսպէս

պէս, Աննա Մոնմորանսին, որ չնայելով իւր իզական անուանը կանոնացի բնաւորութիւն ունենալուց շատ հեռու էր, վաթսու նվեց ասորեկան հասակումն էր երբ Սէն-Գընիի պատերազմում, մահացու հարուած ընդունելով մի շոտլանդացի զինուորից, այնքան զօրութիւն գտաւ իւր մէջ որ իւր սրի երախակալով ջախջախեց նորա ատամները: Աննա Մոնմորանսին տասներկու որդի ունեցաւ. նորա նախնիքներից երեքը, Մատթէոս Ա, Մատթէոս Բ և Մատթէոս Գ, միասին առած տասնութ որդի էին ունեցել, որոնցից տասնհինգը տղայ: Կոնէի որդին ու թոռը երկուսով տասնինը զաւակ ունեցան, իսկ նոցա պապի հայրը որ Դարնակի պատերազմում մեռաւ տասը զաւակ: Գիզերի զերդաստանից չորս հոգի քառասուն երեք զաւակ ունեցան, որոնցից երեսուն աղայ: Այս օրինակները չեն կարող հարկաւ մեծ զարմանք պատճառել հայ ընթերցողին, որ զիտէ թէ իւր ազգի մէջ հազուագիւտ չեն այնպիսի ընտանիքներ որոնք տասներկու, քսան և աւելի որդիք են ծնում: Այս կողմից յայտնի են, օրինակի համար, Շիրակայ զիւղերը, որոնք բոլորովին արդարացնում են իրանց նախահօր բազմածին Շարայի վրայ պատմութեամբ զրոյցը: Հաւանական է որ եթէ Հայաստանի առողջարար կլիմայի հետ նորա բնակիչները տնտեսականապէս և քաղաքականապէս յաջող վիճակի մէջ լինէին, քիչ ազդ կը դնուէր որ Հայոց նման արագ աճելու ընդունակութիւն ունենար: Մարմնական հիւանդութիւնների մէջ սովորաբար աւելի այն ախտերն են ժառանգաբար փոխանցվում որոնք կախումն ունին կազմուածքի ընդհանուր վիճակից, որից մի մասնաւոր հիւանդութիւն է բղիտում: Պակասաւոր կազմուածքից առաջացած ախտերի պէսպիսութեան թիւն ցոյց է տալիս թէ կազմուածքի ընդհանուր տկարութիւնն է փոխանցվում և ոչ մի մասնաւոր գործարանի վերաբերեալ առանձնութիւնից, մինչև անգամ եթէ միւլնոյն հիւանդութիւնը մի քանի սերունդ շարունակ տեւէ, ինչպէս են խուլացաւր, քաղցկեղը, ծիրանկան ախտը, յօգացաւր, և մորթի տակի ուրիշ հիւանդութիւններ: Սորանից կարելի է մի պատասխան հանել այն հարցմանը որ Մոնտէյնը ինքն իրան առաջարկում է վերոյիշեալ գլխի մէջ որ նա զրեց առաջին անգամ քարի ցաւը զգալուց փոքր ինչ յետոյ: «Հաւանական է, ասում է նա, որ ես այն հիւանդութիւնը հօրիցս եմ ժառանգել վասն զի նա մեռաւ տանջուելով մի խոշոր քարից որ ունէր փամփուշտի մէջ: Առաջին անգամ նա այդ ցաւը զգաց վաթսուներեք տարեկան հասակում, իսկ նորանից առաջ ոչինչ

նշան կամ ցաւ չէր ունեցել, ոչ մէջքին, ոչ կողքերին, ոչ ուրիշ տեղ, այլ առողջ ու երջանիկ կեանք էր ունեցել և շատ հազիւ ու թեթեւ հիւանդութիւնների էր հանդիպել. միայն կեանքի վերջին եօթը տարիները շատ ցաւալի կերպով անցան վերոյիշեալ հիւանդութեան պատճառով: Ես նորա հիւանդութիւնից քսանհինգ տարի առաջ էի ծնել, նորա ամենաառողջ ժամանակը, և ծննդեան կարգով երրորդն էի նորա զաւակների մէջ: Որտեղ էր ծածկվում այդքան ժամանակ այդ ախտը: Եւ երբ նա դեռ այնքան հեռու էր այդ հիւանդութիւնից, ի՞նչպէս եղաւ որ նորա գոյութեան մի աննշան մասը որից նա ինձ ստեղծեց այդքան նշանաւոր մաս է ընդունել այն ախտից: Գարձեալ, ի՞նչպէս է լինում որ այնքան ժամանակ ծածուկ մնաց ախտը, այնպէս որ միայն քառասունհինգ տարուց յետոյ սկըսեցի ցաւ զգալ, այն էլ մինչև այսօր եւ միայն այնքան եղբայրների ու քոյրերի մէջ, որոնք միւսնոյն մօրիցն են: Ով որ կը բացատրէ ինձ այս երևոյթը, ուրիշ ինչ հրաշքների կ'ուզէ կը հաւատամ, միայն թէ ինչպէս սովորաբար անում են, դորա փոխարէն այնպիսի բացատրութիւն չտան որ խնդրից աւելի մութ ու տարօրինակ լինի:

Եթէ յիշենք որ Մոնտէյնի հօր հիւանդութիւնն ունեցող անձանց որդիքը ընդհանրապէս նոյն ախտով չեն վարակվում, այլ ուրիշ հիւանդութիւնների են կենթարկվում, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թէ կազմուածքի ընդհանուր տկարութիւնն է ժառանգաբար փոխանցվում, և ոչ «գոյութեան մի աննշան մասը», ինչպէս որ ասում է Մոնտէյնը: Կարելի է յաճախ յուսալ (և այս ամենեւին չէր լինիլ եթէ մարմնի մի մասի տկարութիւնը կամ յատկութիւնները ուղղակի փոխադրուէին), կարելի է յուսալ, ասում ենք, զանազան զգուշութիւններ դործ դնելով, բոլորովին բժշկել ժառանգական հիւանդութիւնը կամ աւելի ուղիղ ասել՝ նոյն հիւանդութեան տրամադրութեան առաջն առնել: Ահա այսպէս շատ անգամ է պատահել որ ծիւրական ախտին տրամադրութիւն ունեցող անձիւքը, որքան կարելի է մաքուր օդի մէջ ապրելով, բազմամարդ ու տաք սենեակներից փախչելով, չափաւոր շարժողութիւն անելով և կանոնաւոր կեանք վարելով, պնդակազմ ու առողջ մարդիկ են դարձել: Այս հիման վրայ կարելի է կարծել թէ և Մոնտէյնը իւր երիտասարդութեան ժամանակ կարող էր ապառուիլ այն ախտից որ տանջեց նորան իւր կեանքի վերջին տասնհինգ տարիներում:

Անցնինք այժմ մի ուրիշ կարգի իրողութիւնների որոնք թէև

նոյնքան կարևոր չեն, բայց զուցէ աւելի հետաքրքրական են և գիտնականների ուշադրութեանը արժանի:

Ժառանգական երևոյթների մէջ կան շատ մանր մոճեր վատ սովորութիւններ, որոնք որքան աննշան ու անվնաս են՝ այնքան կարծես աւելի տևողական ու մնայուն են: Ժիրոն դը Բիւզարէնզը ճանաչել է մի մարդ որ մէջքի վրայ պարկած ժամանակը՝ սովորութիւն ունէր միշտ աջ ոտքը ձախ ոտքի վրայ տանել. նորա աղջկերանցից մէկը նոյն սովորութիւնը ցոյց տուեց իւր ծնած օրից. նա շարունակ նոյն գիւրքն էր բռնում իւր օրօրոցի մէջ, չնայելով որ բարուրի մէջ փաթաթած էր: Ահա մի ուրիշ օրինակ: Մի հայր մտածեց մի հնարք գտնել որ իւր նորածին անդրանկին գիշեր ժամանակ օրօրոցում հանդարտ պահէ և միևնոյն ժամանակ ինքը իւր անկողնում հանդիստ քնէ: Մի քանի գիշեր չարչարուելուց յետոյ, նա հասաւ վերջապէս իւր նպատակին՝ պարկած տեղից ոտով օրօրելով որդուն, այնպէս որ երբեմն քնած ժամանակն էլ նոյն դործողութիւնը շարունակում էր: Նորա զաւակների մէջ մի աղջիկ միևնոյն սովորութիւնն ունեցաւ. նա ինքնիրան օրօրում էր կանոնաւոր կերպով աջ ոտը ձախ ոտքի վրայ տանելով ու բերելով: Օրօրոցը այնպէս էր շարժվում իբրև թէ մի դայիակ նստած լինէր երեսփայի կողքին. յաճախ նա շարունակում էր շարժիլ նոյն խկ երեսփայի քնած ժամանակը: Փոքրիկ աղջիկը մեծանալով, յայտնեց հօրը թէ իւր նորածին եղբայրներից մէկը, որ իրան շատ նման է, նոյն սովորութիւնն ունի. նա ինքն իրան է օրօրում և այնպէս սաստիկ որ միւս սեւեակում քնած քրոջ զարթեցնում է: Տասներկու զաւակներից միայն այդ աղջիկը և այդ տղան, որոնց մէջ տասներկու տարի զանազանութիւն կայ, իրանց հօրից ժառանգեցին այս զարմանալի սովորութիւնը: Իւր «Variation of Animals and Plants under Domestication» աշխատութեան մէջ, Գարվինը յիշում է մի մանուկ որ սովորութիւն ունէր մատները արագութեամբ շարժել երբ սիրած բանը տեսնում էր, իսկ երբ աւելի զրգուռած էր լինում, նա ձեռքերը բարձրացնում էր աչքերի հաւասարութեամբ և մատները միևնոյն արագութեամբ շարժում էր: Հասակն առնելուց յետոյ՝ նա մեծ դժուարութիւն էր զգում իւր անձը զսպելու, և երբեմն ակամայ կրկնում էր նախ դործողութիւնը: Նա ունեցաւ ութ որդի, որոնցից մի փոքրիկ աղջիկ, չորս ասրեկան հասակում, սկսեց մատները շարժել և ձեռքերը բարձրացնել ինչպէս որ մի ժամանակ հայրն էր անում:

Գալտոնը վատ սովորութեան մի ուրիշ աւելի զարմանալի օրինակ է բերում: Մի պարոնի կինը նկատեց որ իւր ամուսինը մէջքի վրայ պարկած անկողնում ծանր քուն եղած ժամանակը աջ բազուկը կամաց կամաց բարձրացնում էր մինչև ճակատի վերև, և յետոյ ցընցմամբ ներքև էր տանում, այնպէս որ դաստակը ծանր կերպով ընկնում էր քիթի վրայ: Այս բանը ամէն գիշեր չէր պատահում, այլ ժամանակ առ ժամանակ, այն էլ առանց մի յայտնի պատճառի, երբեմն մի ժամուան մէջ մի քանի անգամ իրար վրայ կրկնվում էր: Եւ որովհետև այդ պարոնի քիթը մեծ և դուրս ցուած էր, յաճախ ծանր հարուածներ էր ընդունում, միանգամ էլ այնպէս խոցոտուեցաւ որ երկար ժամանակ պէտք եղաւ նորան բժշկելու, վասն զի հարուածները մի քանի գիշեր շարունակ իրար վրայ գալիս էին: Ահիւր ստիպուեցաւ իւր ամուսնու շապկի թևի կոճակները կտրել, նա փորձեց մինչև անգամ գիշերով բազուկը կապել, որպէս զի թողնել տայ նորան այդ վատ սովորութիւնը: Նորա մահացի շատ տարի յետոյ, որդին ամուսնացաւ մի կնոջ հետ որ երբեք ոչինչ չէր լսել այս ընտանեկան դէպքի վրայ: Նա նկատեց որ իւր ամուսինը միևնոյն սովորութիւնն ունի. բայց որովհետև քիթը մեծ չէր, հարուածները անվնաս էին անցնում: Աւշադրութեան արժանի է որ այդ սովորութիւնը չէ գալիս այն ժամանակ երբ թեթև ննջում կամ ճաշից յետոյ բազկաթոռի վրայ աչքերը խփում է, այլ խոր քնի մէջ ընկղմած ժամանակը. այն էլ երբեմն մի քանի գիշեր շարունակ միևնոյն ժամերին կրկնվում է, երբեմն էլ երկար ժամանակ չէ երևում: Նորա զաւակներից մէկը, մի փոքրիկ աղջիկ, ժառանգեց այդ սովորութիւնը, նա իւր հօր ու պապի պէս աջ բազուկն է շարժում, բայց մի թեթև փոփոխութեամբ, փոխանակ դաստակի, կիսաբաց ձեռքի ամիս է ընկնում քիթի վրայ և քիթից ներքև սահում:

Ոչ ոք չէ կասկածում այսօր թէ կենդանիների մէջ, որպիսի են օրինակի համար ձիաններն ու շները, ջղային զօրութիւնը ժառանգաբար փոխանցվում է. բայց մարդիկ այնպէս նախապաշարուած են որ չեն հաւատում թէ իրանք էլ նոյն յատկութիւնը կարող են ունենալ: Եւ սակայն զիտնականների հետազոտութիւններից երևում է թէ ոչ միայն մարմնաւոր ոյժը, այլ և մի առանձին ճարտարութիւն մասնաւոր կրթութիւնների մէջ մէկ սերունդից միւսը անցնում են: Գալտոնը վկայում է թէ Անգլիայում նշանաւոր բռնամարտիկների ամբողջ զերդաստաններ կան. նոյնը գուցէ կարելի լինէր ցոյց տալ և

մեղանում եթէ մուշտէկուռի օգտակար սովորութիւնը վերացած չլինէր: Թիավարների մէջ հիւսիսային Անդլիայում նշանաւոր է Ալէսպէրների ընտանիքը, իսկ հարաւային Անդլիայում Մաքլինէյների ընտանիքը: Վէստրիանների ընտանիքից երեք սերունդ ընտիր պարեկողներ տուին: Բայց պէտք է խոստովանել որ մի քանի դէպքերում բարի օրինակը և խրախոյսը կարող են նոյնպէս լաւ հետեւանքներ առաջացնել, լաւ թիքաշող նաւաստին, օրինակի համար, կարող է ճարտար թիավարներ կազմել իւր ստորադրեալներից, բաւական է որ նոքա պինդ կազմուածք և փոքր ինչ ընդունակութիւն ունենան: Հետեւեալ անցքը պատմւում է Ալմբրիջի մի հռչակաւոր թիավարի վրայ որ իւր ընկերներից մէկին վարժեւէր նոյն արհեստի մէջ: Մի մութ երեկոյ ընկերը քառաթի նաւակով անցաւ համալսարանների խմբի մօտով: Մի վէճ՝ բացուեցաւ նոցա մէջ իմանալու համար թէ արդեօք նաւակի առաջնորդն էր թէ նորա ընկերը: Արդ, յայտնի է որ լաւ թիավարի զխաւոր արժանաւորութիւնը նորա թի քաշելու եղանակի, դաշնակաւոր հարուածների մէջ է երևում, և այս կողմից մեր առաջնորդը ամենամեծ կատարելութեան էր հասել: Եթէ նա կարողացել էր իւր ընկերից իւր նման թիավար կազմել, այդ արդէն բաւական ասպարոյց է թէ չէ կարելի բոլորովին հաստատապէս ասել թէ Ալէսպէրները և Մաքլինէյների ընտանիքները ժառանգաբար և ոչ վարժութեամբ են ընդունել իրանց հայրերից թիավարութեան արհեստը:

Ապակազումը, շատախօսութիւնը և սոցա նման սովորութիւնները դժուար է ժառանգական յատկութիւնների կարգը դասել, վասն զի ճիշտ յայտնի չէ թէ արդեօք այդ առանձնութիւնները աւելի մարմնաւոր թէ մնասւոր պակասութիւններ են: Առաջին բերան կարծես թէ կամքը ոչինչ չէ կարող անել կակազման դէմ և թէ նա ընդհակառակն պէտք է յաղթէ շատախօսութեանը: Մի քանի իրողութիւններ այս եզրակացութիւնը կասկածելի են անում: Լուկաս բժիշկը յիշում է մի աղախին որի շատախօսութեանը չափ չկար. նորա բերանը անդադար գնում էր, այնպէս որ հանգստութիւն չէր տալիս մարդկանց: Նրբ մարդ չկար նորան լսող, նա խօսում էր կենդանիների և մինչև անշունչ առարկանների հետ: Հարկ եղաւ արձակել նորան: «Իմ յանցանքը չէ, ասում էր նա իւր օրրոջը. մի յանդիմանէք ինձ. այդ իմ հօրիցն է զալիս. նա միւսնոյն պակասութիւնն ունէր որ իմ պապից էր ստացել և որով իմ մօրը տանջում էր»: Պատահել է որ

կակազելու սովորութիւնը մինչև հինգերորդ սերունդն է անցել. նոյնը կարելի է ասել և տեսանելիքի պակասութիւնների վրայ: Համարեա բոլոր Մոնմորանսիները մասամբ շէլէին:

Դալտոնականութիւնը, կամ մի քանի դոյներ միմեանցից որոշելու անկարողութիւնը, իւր ծագումն առնում է հռչակաւոր Դալտոն քիմիկոսի և նորա ընտանիքի երեք անդամների անունից, որոնք միեւնոյն պակասութիւնը ունէին: Խլութիւնը և կուրութիւնը սովորաբար ժառանգական չեն եթէ ծնողքը պատահմամբ կամ հիւանդանալով կուրացել կամ խլացել են: Բայց ի ծնէ կոյր ու խուլ ծնողքը եթէ ոչ միշտ՝ զոնեա յաճախ ժառանգում են այդ պակասութիւնները իրանց սերունդներին: Այս նկատողութիւնը վերաբերում է մանաւանդ խուլ ու համր անձանց:

Զգայարանների մէջ ճաշակելիքն ու հոտոտելիքը երբեմն ժառանգարար անցնում են: Մեզ շատ անգամ պատահում են անձինք որոնք այս ինչ կերակուրը կամ ըմպելիքը չափազանց սիրում, այն ինչ ուտելիքի կամ խմիչքի հոտից զզուելով զզվում են, թէև ոչ առաջինները առանձին սիրելու բան ունին և ոչ երկրորդները զզուել են: Հարցւորձ անելուց յետոյ, խմանում ենք որ նոցա հայրը կամ մայրը կամ մի ուրիշ մերձաւոր ազգական միեւնոյն սովորութիւնները ունէր: Եթէ յիշէինք այստեղ և արբեցողութիւնը, բազմութիւնը իրողութիւններ կ'ունենայինք առաջ բերելու. բայց այս միութիւնը մի ուրիշ ջղային-հոգեկան պատճառից է բղխում և ճաշակելիքի զգայարանը իրօք շատ քիչ տեղ է բռնում նորա մէջ: Ո՛ր դասերը Լուկաս բժշկի պատմած մի հետաքրքրական իրողութիւնը: Խօսքը մի մի Շոտլանդացու վրայ է որ սաստիկ սիրում էր մարդկային միս ուտել, և հէնց այս պատճառով նորան այրեցին իւր կնոջ հետ: Նա թողեց մի աղջկէ միամեայ հասակում, որին ընդունեցին ու կրթեցին բարերար անձինք, և որ հասակն առած փամանակ նոյն մարդակերութեան ախտն ունեցաւ: Եւ զտնուեցաւ մի գիտնական որ ափսոսաց որ հանգամանքները թոյլ չէին տուել փորձելու թէ արդեօք այդ զզուելն ախտը երրորդ և չորրորդ սերունդին կ'անցնէր թէ ոչ:

Դարվինը վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ հետաքրքրաշարժ օրինակներ է բերում ապացուցանելու համար թէ զբութեան նկատմամբ հօր և որդու ձեռքի մեծ նմանութիւններ են լինում: «Ո՛րքան բաներ կան դրութեան եղանակի մէջ, ասում է նա, որոնք ֆիզիկական կազմութիւնից, մտաւոր պայմաններից և կրթութիւնից կա-

խումբն ունին: Եւ սակայն ամէն մարդ կարողացել է պատահած ժամանակը նկատել թէ ինչ ճիշտ նմանութիւն կայ հօր և որդու գրութեան մէջ, մինչև անգամ երբ հայրը չէ եղել որդու ուսուցիչը: Զանազան ստորագրութիւններ և ինքնազիր գրութեան հաւաքողներից մէկը հաւատացնում էր թէ իւր ժողովածուի մէջ շատ բան ունի մի հօրից և նորա որդուց գրած, որ միայն տարեթուով կարելի էր որոշել: Կարպենաէր բժիշկը յիշում է իւր զերպատանի մէջ պատահած մի իրողութիւն որ ապացուցանում է թէ գրութեան բնաւորութիւնը աջ ձեռքի կրթութիւնից կախում չունի: «Անցեալ դարու վերջերում մի անգլիացի զաղթել էր Ամերիկա և անմշակ երկրների վրայ էր հաստատուել հողագործութեամբ պարապելու. նպատակով: Ժամանակ առ ժամանակ նա երկար նամակներ էր գրում Անգլիա իւր քրոջը, որոնց մէջ զանազան տեղեկութիւններ էր հաղորդում նորան ընտանեկան գործերի վրայ: Բայց յանկարծ մի պատահմունքից նորա աջ բազուկը կտրուեցաւ և նամակագրութիւնը շարունակուեցաւ փոքր ինչ ժամանակ մէկ կամ միւս որդու ձեռքով: Մի քանի ամիս յետոյ նա սովորեցաւ ձախ ձեռքով գրել և շուտով նորա նամակների մէջ առաջուան գրութեան եղանակը երեւեցաւ. այնպէս որ դժուար էր աջ ձեռքով գրած նամակները ձախ ձեռքով գրածներից զանազանել:

Գտնեք այժմ բարոյական յատկութիւններին և տեսնե՛ք թէ մինչև որ աստիճան ամէն մի աշխարհ եկող անհատի բարոյական բնաւորութիւնը հօրից, մօրից կամ ընդհանրապէս նախնիքների բնաւորութիւնից է կախուած: Այս խնդիրը, որ ինքն ըստ ինքեան կնճռոտ ու խառն է, աւելի ևս խառնակուեցաւ կրօնական զաղափարների հետ կապուելուն համար. բնական է ուրեմն որ զանազան անձինք աշխատած լինին զանազան կերպով լուծել նորան: Ոմանք Միս Մարտինոսի հետ կարծում են թէ մարդկային բնաւորութիւնը, մինչև անգամ երբ կամքի կրթութեամբ զանազան փոփոխութիւնների է ենթարկվում, ծնողներից որդոյ է անցնում ժառանգաբար: Ուրիշները չէյնրոթի հետ պնդում են թէ անհնարին է բարոյական բնաւորութիւնը ժառանգական համարել, ապա թէ ոչ մարդս ոչ չարութեան համար պատասխանատու կը լինէր և ոչ բարութիւնը մի արժէք կ'ունենար: Մեծ մասը լաւ են համարում միջին կէտը բռնել, առանց մանրամասնաբար քննելու թէ մինչև որ աստիճան ժառանգական տրամադրութիւնները ազդում են բարոյական պատասխանատուութեան վրայ:

Սկսենք խելագարութիւնից որ ոմանք աւելի մտաւորական քան բարոյական ախտ են համարում: Աշմարիտ է որ խելագարութիւնը իւր սկիզբը կարող է առնել մտքից ինչպէս որ մտքի կայանը ուղեղի այսինքն մարմնի մէջ է. բայց նորա դիտաւոր արտայայտութիւնները, որոնք ծառայում են մեզ իւր իսկական տեղը դնել նորան, բարոյական սոփութիւնների են վերաբերում: Խելագարութիւնը միշտ ժառանգական չէ, կամ գոնեա միշտ չէ կարելի ապացուցանել թէ ժառանգական է: Էսկիւրօլը ճիշտ հաշուել է որ 1375 խելագարից 337ը ժառանգական էին: Դիպէնը և ուրիշ շատերը ենթադրում են թէ ուղեղի հիւանդութիւնների մէջ քառորդը մերձաւորապէս ժառանգական են, իսկ Մորօն և նորա հետեւողները կարծում են թէ համեմատութիւնը աւելի մեծ պիտի լինի: Այս էլ կայ որ, ինչպէս երևում է ուղեղի հիւանդութիւնը միայն խելագարութեան մէկից միւսին չէ անցնում: Այս մասին բաւական է հետևեալ օրինակը բերել: Մորէլ բժիշկը խնամում էր չորս եղբայր որոնք միեւնոյն գերբնասանին էին պատկանում: Նոցա պապը խելագարութիւնից էր մեռել. նոցա հայրը իւր ամբողջ կենսքում չէր կարողացել մի գործ սխեդուց յետոյ կանոնաւոր կերպով շարունակել. նոցա հօրեղբայրը, խելացի մարդ և նշանաւոր բժիշկ, յայտնի էր իւր այլանդակութիւններով: Չորս եղբայրները որոնք նոյն զարմից էին առաջ եկել տարբեր հիւանդութիւնների տէր էին. մէկը մի մայի մարդ էր որի կատաղութիւնը գալիս էր նշանակեալ ժամանակներում, երկրորդը մի մեղմադձային անմտութիւն ունէր որ անշարժ մեքենայի կերպարանք էր տալիս նորան, երրորդ չափազանց զայրացկոտ բնաւորութեան հետ ինքնասպանութեան արամադրութիւն ունէր. չորրորդը մեծ սէր ունէր արուեստների վրայ, բայց միեւնոյն ժամանակ երկչոտ ու կասկածոտ էր:

Դժբաղդաբար զխնամականները այս տեսակ տեղեկութիւններ չեն հաղորդում մեզ ապշութեան ժառանգականութեան վրայ: Ընդհանրապէս խելագարութիւնը եթէ ոչ միշտ՝ գոնեա յաճախ մարդուս հասակն առած ժամանակն է երևում, մինչդեռ հազիւ է պատահում որ ապշութիւնը չափահասների մէջ զարգանայ: Անմտութիւնը մտքի այնպիսի անկարգութիւն կամ տկարութիւն է որ իշխում է բոլոր մտածական կարողութիւնների վրայ. իսկ ապշութիւնը այդ կարողութիւններից միայն մի քանիսի բացակայութիւնն է ենթադրում: Ոմանք կարծել են թէ ապշութիւնը քաղաքակրթութեան արդիւնք է. քաղաքակիրթ ազգերը, ասում է Դունկան բժիշկը, կենսական ուժի

սկսած թեման այնպիսի նշաններ են ցոյց տալիս որի հետքերը չեն երևում բնական վիճակի մէջ ապրող մարդկային էակների մէջ: Մեր դոված քաղաքակրթութեան մէջ մի տեղ մի մոլութիւն պիտի լինի որ որքան մեր հոգեկան վիճակի՝ նոյնքան և Ֆիզիկական վիճակի վրայ է ազդում: Այս ստոյգ է որ թուլամտութիւնը աւելի սովորական է կրթեալ ընկերութիւնների քան բնութեան մանուկների մէջ. սլարդամիտ, թուլամիտ, ապուշ մանուկներ աւելի առատութեամբ երևում են սաքսոնական ցեղի մէջ քան այն ցեղերի մէջ որոնք հետզհետէ անյայտանում են սպիտակամորթ մարդու առաջ: Կարելի է թէ տարբերութիւնը բղխում է այն օրէնքից որով քաղաքակրթ ընկերութիւնները արգելում են ոչնչացնել ապուշ մանուկներին սպանելով կամ անխնամ թողնելով նոցա: Վերոյիշեալ մատենագիրը պատմում է թէ հռովմէական հասարակապետութեան և նոյն իսկ կայսերութեան ժամանակ Հռոմայեցին, իւր դործնական խելքով, ապուշների վրայ նայում էր իբրեւ անօգուտ էակների վրայ, նոքա իւր աչքում այն սրբազան նշանակութիւնը չունէին ինչպէս Արեւելոց աչքում: Ուստի և ոչ միայն անվոյթ էին լինում, այլ և վատ էին վարվում նոցա հետ: «Ապուշը, աւելացնում է Գունկան բժիշկը, շուտով անտանելի է լինում, ուստի և մատաղ հասակումն էլ մեռնում է թէ առանձին խնամք չտանեն նորա մասին»: Գուցէ վայրենի ընկերութիւնների մէջ ապուշները աւելի վատ վիճակի են եւթարկուած քան հռովմէական կայսերութեան օրով, մանկութեան տարիներում և մանաւանդ պատանեկութեան հասակում նոքա քիչ յոյս ունին յաղթող հանդիսանալու գոյութեան համար տուած կռուի մէջ, և ահա սորանով կարելի է բացատրել այն երևոյթը որ վայրենիների մէջ թուլամտութեան տեսակները շատ աւելի սակաւ են քան կրթեալ ազգերի մէջ:

Տարակոյս չկայ որ մինչև այժմ դեռ ապացուցուած չէ թէ քաղաքակրթութիւնը ինքն ըստ ինքեան նպաստում է բթամտութեան զարգացմանը, բայց այս ստոյգ է որ կրթեալ ընկերութիւնների մէջ մտած գեղձմուկների շնորհով բնութեան մանուկները յաճախ շատ աւելի արիւթիւն և ընդունակութիւն են ցոյց տալիս քան լուսաւորեալ ծնողաց որդիքը: Օրինակները պակաս չեն ինչպէս մեր ժամանակակից կեանքում, ուր, մեր ուսումնարանները վիայ, աշխոյժ ու սրամիտ մանուկների մեծ քանակութիւնը զիւղացոց զաւակների մէջ պէտք է որոնել, — այսպէս և մեր անցեալ կեանքում: Հինգերորդ

դարձո մեր ամենամեծ պարծանքները, Խորենացիները, Դ. Անյաղթները, Նզնիկները, բոլորն էլ զիւղացոյ որդիք էին: Մի ուրիշ օրինակ ներկայացնում են մեզ Արշակունիք. առաջին հայ-արշակունի թագաւորները յայտնի են իրանց հոգեկան արիութեամբ և իմաստութեամբ, վերջինները իրանց թուլութեամբ և անընդունակութիւններով, և այս ուրիշ ոչնչով չէ կարելի բացատրել լայց եթէ այն զեղև ու անառակ կեանքով որ բուն էր դրել Տրդատի յաջորդների մէջ:

Յայտնի է որ արբեցութեան մոլութիւնը շատ անգամ հօրից որդոց է անցնում: Հօվ բժիշկը նկատում է թէ արբեցողների որդիքը Ֆիզիկական ու կենսական զօրութիւնից զուրկ են և նոյն իսկ իրանց կազմուածքով ոգեղէն ըմպելիքների տրամադրութիւնն ունին: Մեծ է այն փորձութիւնը որ դրդում է նոցա հետեւելու իրանց հայրերին, իսկ դիմադրելու զօրութիւնը շատ թոյլ. եթէ մի անգամ սայթաքին կորստական ճանապարհի վրայ, բանը մինչև ապշութիւն կամ կատարեալ խելացնորութիւն է հասնում, ախտ որ բուն էր դրել իրանց կազմուածքի մէջ և որ նոքա ժառանգում են իրանց յաջորդներին: Ինչ կարծիք էլ որ ունենանք ընդհանրապէս չար գործերի պատասխանատուութեան և բարի գործերի արժանաւորութեան վրայ, ով որ իրողութիւններին տեղեակ է, պէտք է համաձայնի որ մի քանի դէպքերում ոգեղէն ըմպելիքների ժառանգական մոլութեան մէջ մարդկանց պատասխանատուութիւնը մեծ չէ կարող լինել: «Հարբ կերին զազրիս և որդոց ատամունք առան» խօսքը այստեղ շատ անգամ ճշմարտվում է: Բոբերտ Արլիէբը, Չիկադօից, իւր «Փուշ մարմնի մէջ» բնախի քարոզել մէջ հետեւեալ գեղեցիկ խօսքերն ասաց. «Մեզանից իւրաքանչիւրի վրայ ծանրացող զանազան ազդեցութիւնների շնորհով, շատ մանուկներ բուռն կրքերով են ծնում: Այդ կիբքը աճում է նոցա հետ և շուտով իշխում, բռնանում է նոցա վրայ. իսկ երբ մարդս հասակն առնում է, ստրկացնում է նորան: Մի մարդ հաւատացրեց ինձ թէ իւր հողին, իբրև մի անապական պահապան, քսանհինգ տարի շարունակ պիտի հսկէր ոգեղէն ըմպելիքների մոլութեան դէմ պաշտպանելու համար նորան: Այնքալ չեմ ասում սուրբ, այլ մարդ այսպիսի անյաջող պայմանի մէջ և ազատուիլ նորանից, այդ նշանակում է առաքինութեան ամենագեղեցիկ օրինակը ցոյց տալ: Այդ մի զարմանալի յաղթանակ է մարդկային բնութեան ապակահոլութեան վրայ, և այս առիթով էր որ ծերունի դոքտոր Մէյլընը կրկնում էր հետեւեալ խօսքը. Որքան շնորհ հարկաւոր է Յովհաննէ-

սին սուրբ մարդ շինելու, այնքան հազիւ բաւական լինի Պետրոսին մարդասպանութիւնից յետո՛ւ պահելու:

Չարմանալի իրողութիւններ են պատմվում մի քանի յատուկ մոլութիւնների վրայ որոնք ուղիղ դժով ծնողներից որդոց են անցնում: Եթէ այդ իրողութիւնները ստոյգ են, մեծ կշիռ ունին ժառանգականութեան խնդրի մէջ: Այսպէս, Գամա Մաքաբօն պատմում է թէ մի շատ հարուստ կին իւր ծանօթներից թղթախաղի մոլութիւնն ունէր և ամբողջ զիշերներ կանանչ սեղանի առաջ էր անց կացնում: Նա մեռաւ թոքախտից երիտասարդ հասակում: Անդրանիկ սրդին, որ մօր ճշգրիտ պատկերն էր, նոյն մոլութիւնն ունէր. նա մեռաւ իւր մօր պէս միևնոյն հիւանդութիւնից և նոյն հասակում: Գուստարը, որ մօր նման էր, հեռու չէր նոյն մոլութիւնից և նոյնպէս ծաղիկ հասակում մեռաւ: Զանազան դէպքեր են յիշվում, որոնցից երեւում է թէ մարդիկ երբեմն մի առանձին հակումն են ցոյց տալիս դէպի գողութիւն, մարդասպանութիւն և այլն. արդ տխուր տրամադրութիւնները միշտ կրթութեան պակասութեամբ չէ կարելի բացատրել, այլ պարզ է որ ժառանգականութիւնը այստեղ մեծ դեր է խաղում: Այսպիսի դէպքերի բոլորովին յարմար է զալիս ժողովրդական յայտնի առածը, թէ «ճանձը ծառից հեռու չէ ընկնում»: Բայց աշխարհը ընդհանրապէս չէ կամենում ընդունել այս ճշմարտութիւնը, վասն զի դորանով յանցաւորների պատասխանատուութեան չափը նուազում է: Եթէ մարդիկ ընկերութեան ընդհանուր շահերը աչքի առաջ ունենային, այն իրողութիւնը թէ մի գող կամ մարդասպան այդ վատ տրամադրութիւնները ժառանգաբար է ստացել՝ բաւական զօրաւոր պատճառ կը լինէր աշխատելու չթոյլ տալ որ այդպիսի մարդիկ բազմանային: Երիտասարդ յանցաւորին որ իւր չարագործութիւնը ժառանգութեամբ է ստացել՝ մինչև մահը բանդի կապանքների մէջ պահելով, ընկերութիւնը ոչ միայն նորանից, այլ և նորա սերունդի չարագործութիւններից կ'ազատուէր. և չաւ կառավարութիւնն այն է որ չէ խնայում այսպիսի միջոցների դիմել: Սորանից մօտ եօթանասուն տարի առաջ Ամերիկայի Հուդսըն դաւառում մի երիտասարդ կին կար չափազանց չարաբարոյ բնութեամբ: Նա դատապարտուեցաւ կախաղանի վրայ մեռնելու, բայց չուանը կտրուեցաւ և այդպէսով մահից ազատուեցաւ: Նա շատ երեսայք ունէցաւ, որոնք իրանց կարգին նոյնպէս բազմացան. և այսօր մօտ ութսուն հոգի կայ ուղիղ դժով նորանից սերուած,

որոնցից մի քառորդը զանազան յանցանքների համար պատիժներ կրեցին, իսկ մնացած երեք քառորդը բողկացած են արեւցողներից, խելագարներից, չքաւորներից և ընկերութեան ուրիշ տխուր անդամներից:

Բարոյական յատկութիւններից մտաւորական յատկութիւններին անցնելով, պէտք է ասել որ Գալտոն անգլիացին և Ռիֆօ Ֆրանսիացին բազմութիւն իրողութիւններ են բերում մտաւոր կարողութիւնների և զեղարուեստական ընդունակութիւնների ժառանգականութիւնը ասպացուցանելու համար: Նոքա երկուսն էլ ընդունում են մի տեսութիւն որով ժառանգականութեանը կարծես չտալազանց մեծ դեր է արվում հանձարի գործիչների մէջ. վասն զի մէկ կողմից բազմութիւն դէպքեր են բերում որոնք ոչինչ յարաբերութիւն չունին խնդրի հետ, և միւս կողմից մոռացութեան են տալիս աւելի շատ դէպքեր որոնք առաջի բերան կարծես պիտի նսլաստէին ասպացուցանելու թէ ժառանգականութիւնը այնքան մեծ տեղ չունի առաջին կարգի հանձարների ծննդաբանութեան մէջ: Ոչ Շէկսպիրի, ոչ Գէօթէի, ոչ Շիլլերի հայրը կամ պապը մի դասընտիր գործ չեն ժառանգել մեզ. Նիւտընի զերդաստանի մէջ ոչ որ մի անուն չէր հասնել մաթեմատիկական կամ ուրիշ գիտութիւնների մէջ. Լապլասի, Լագրանժի, Լավուազիէի, Հարվէյի, Դալտոնի, Վոլտայի, Ֆարադէյի անունները յիշեցնում են մեզ լոկ այն անձինքը որոնք իրանց գործերով այդ անունները հռչակել են: Կարելի էր մի մեծ ցանկ կազմել այն մատենագրներից որոնց նախնիքը բոլորովին անծանօթ էին: Ասել թէ Գէօթէի, Շիլլերի, Բայրընի և ուրիշ հանձարների նախնիքը զանազան լաւ կամ վատ յատկութիւններ են ունեցել, թէ հռչակաւոր գիտնականների, փիլիսոփաների, բարոյագէտների նախնիքը յատուկ ընդունակութիւններ են ցոյց տուել այս կամ այն առարկայի մէջ, և թէ նախնիքների այս յատկութիւնները որոշել են իրանցից սերուող հանձարի բանաստեղծական, գիտնական կամ գրական բնութիւնը, այդ նշանակում է շատ թեթեւ կերպով նայել խնդրի վրայ. վստահ չկայ համարեա ոչ մի լուսաւորեալ երկրում մի կրթեալ ընտանիք որի մի քանի անդամները այնպիսի յատկութիւններ չունենան որ զիւրին է լրացնել և զարդարել: Այսպիսի դատողութիւն, որ ոչ այնքան բանաւոր պատճառների որքան արգիւնքների վրայ է հիմնվում, մեծ կշիռ չէ կարող ունենալ: Մենք դեռ շատ հեռու ենք այն ժամանակից երբ զուցէ կարելի կը լինի դէթ մերձաւորապէս ա-

պատուցանել թէ որոնք են այն զերգաստանները որոնք խոստանում են մի օր երևելի մարդիկ հանել իրանցից, և ահա իսկապէս այստեղ պիտի հասնէինք որ մեր հետազոտութիւնները մի իրական արդիւնք ունենային: Առ այժմ էթէ մի բան կարելի է հաստատել, այն է որ այս ինչ մտաւոր կարողութիւնները, այն ինչ զեղարուեստական ընդունակութիւնները անտարակոյս ժառանգութեամբ են անցել, և թէ ընդհանրապէս փիլիսոփայութեան, դրականութեան, արուեստների մէջ անուն հանող անձինքը ուրիշներից աւելի յոյս կարող են ունենալ իրանց մերձաւոր կամ հեռաւոր ազգականներից ընդունակ մարդիկ տալ ընկերութեանը. բայց զեռ ապացուցուած չէ թէ այդ առաւելութիւնը լոկ մեծ մարդկանց համար է պահուած և նոցա հանձարը կարող է ոչնչով պարտական չլինել ժառանգականութեանը: Զէ կարելի ուրանալ որ երևելի մաթեմատիկոսի, նշանաւոր մատենագրի, հանձարեղ բանաստեղծի, մեծ փիլիսոփայի որդին ուրիշներից աւելի յարմարութիւն չունենայ իւր հերթին մաթեմատիկոս, արուեստագէտ, մատենագիր, փիլիսոփայ դառնալու: Շատ որդիք կան որոնք մանկութիւնից ձգտում են իրանց հայրերի ճանապարհով գնալու. շատ հայրեր էլ փափաղում են և յոյս ունին որ զոնեա իրանց զաւակներից մէկը կը շարունակէ իրանց դործը: Եւ սակայն մեծ մասամբ, չնայելով որդու փառասիրութեանը և հօր ցանկութեանը, երևելի մարդկանց զաւակներից շատ քիչը մրցում են իրանց հայրերի հետ. նոքա մինչև անգամ այնքան կարողութիւն չունին որ երկրորդ կամ երրորդ կարգը բռնեն այն ճիւղին մէջ ուր հայրը զերազանց է հանդիսացել:

Վ երևը ասացինք թէ մի քանի դէպքերում մտաւոր կարողութիւնների ժառանգարար անցնելուն տարակոյս չէ կարող լինել: Այս կողմից մի գեղեցիկ օրինակ ներկայացնում է մեզանում Պահլավունեաց ցեղը, նախ առաջին Պահլավունիք, որոնք Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած մինչև Սահակ Մեծը՝ մի շար աշխարհաշէն ու կենցաղապէտ անձինք տուին մեզ, և մանաւանդ երկրորդ Պահլավունիք, որոնց պարապլուխն եղաւ Ներսէս Շնորհալին և մասամբ նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին, և որոնք երեք դար շարունակ (Ճ-ԺԲ) աշխատեալով մարդիկ ընծայեցին մեզ թէ աշխարհական և թէ եկեղեցական դասից, երևելի պօրաւարներ (Վասակ), Վահրամ և Գր. Մագիսարոս, փերջներ նշանաւոր մանաւանդ իբրեւ ղիսմական ու բանաստեղծ), հրաշակաւոր հայրապետների, որոնք Գրիգոր Բ-ից մինչև Գրիգոր Զ Ապի-

րատ՝ իրանց փառաւոր զործունէութեամբ՝ պայծառացրին մեր եկեղեցին ու դրականութիւնը: Տարակոյս չկայ որ սորա նման ժառանգական փոխանցման ուրիշ օրինակներ էլ կարող էր ներկայացնել մեր պատմութիւնը, եթէ մեր անցեալը աւելի լաւ ծանօթ լինէր մեզ: Բայց այստեղ մի ուրիշ արգելք էլ կայ որ պէտք է աչքի առաջ ունենալ: Բանն այն է որ մի մարդ իւր զործերով անունը հռչակելուց առաջ, բնականապէս ոչ ոք չէր մտածում նորա նախնիքների կամ ազգակցական յարաբերութիւնների վրայ տեղեկութիւններ ժողովել: Իսկ երբ համբաւը զալիս է, արդէն շատ ուշ է այդ տեսակ հետազօտութիւնների ետեւից լինել: Այժմ լեւելի ու ճիշտ տեղեկութիւններ ունենայինք վերոյիշեալ խնդրի վրայ, դուցէ այդ տեղեկութիւնները մեծ մասամբ հաստատէին Գալտոնի և Բիբօի մտաւոր կարողութիւնների ժառանգական փոխանցման նկատմամբ պաշտպանած գաղափարը. կամ, ուլ դիտէ, դուցէ թուլացնէին նորան, և ապացուցանէին մէկ կողմից թէ շատ դէպքերում ոչ մի մարդ չէ եղել հանճարաւոր անձի զալուստը աւետող, իսկ միւս կողմից թէ շատ ընտանիքների որոնք բազմութիւն ճարտար, խելացի, ուսեալ անդամներ ունէին, երբէք մի հանճար չեն արտադրել:

Սի անգլիական հրատարակութիւն, «Quarterly Journal of Science», սորանից երկու տարի առաջ մի անանուն յօդուած հրատարակեց ժառանգականութեան վրայ, ուր զանում ենք հետեւեալ ուշադրութեան արժանի խորհրդածութիւնները: Եթէ, ասում է հեղինակը, մարդկային միտքը ոչ իբրեւ մի միայն կարողութիւն՝ այլ իբրեւ զանազան կարողութիւնների զուամբում նկատենք, էլ ոչինչ դժուարութիւն չէ մնում բացատրելու հանճարեղ մարդու անդամակցութիւնը մի գերդաստանի որ մինչև այն ժամանակ ոչինչ բանում գերազանց չէր հանդիսացել: Մեքենագիտութիւնն ուսուցանում է թէ առարկայի զօրութիւնը իւր ամենաթոյլ կէտի մէջ է պարունակվում: Նմեղադրենք մի ընտանիք որ մի քանի ընտիր յատկութիւնների տէր է, բայց միևնոյն սկզբունքի զօրութեամբ, որ ինչպէս մեքենագիտութեան այսպէս և հոգեբանութեան մէջ ճշմարիտ է, անծանօթ է մնացել: Այդ ընտանիքից մի մարդ ամուսնանում է մի կնոջ հետ այնպիսի յատկութիւններով զարդարուած որ ինքը չունի (լրացուցիչ յատկութիւններ): Այսպիսի ամուսիններից ծնած մանուկը կարող է ամբողջիկ իւր մէջ հօր և մօր բոլոր ընտիր յատկութիւնները և մենք կ'ունենանք մի հանճար, ընդհակառակն, մա-

նուկը կարող է ամփոփել իւր մէջ հօր և մօր պակասութիւնները կամ թուլութիւնները և այն ժամանակ կ'ունենանք մի ապուշ կամ չարաբարոյ մարդ: Զմուռնանք որ եթէ մինչև անգամ մարդկային միտքը իբրև մի և անբաժանելի նկատելու լինինք, այնու ամենայնիւ այդ միակ յատկութիւնը բաւական չէ գիտութեան ասպարէզի մէջ գերազանց հանդիսանալու համար. գործի յաջողութեան համար հարկաւոր են և բարոյական յատկութիւններ, որպիսի են՝ համբերութիւն, տոկունութիւն, մի բանի վրայ կենտրոնանալու կարողութիւն. առանց այս յատկութիւնների մարդս իւր բարեկամների մոքում այն համոզումը կը ծնեցնէ թէ կարող էր մեծ գործեր կատարել, բայց ոչ մի նշանաւոր գործ չէ գործել իբրեւ: Իբրև ապացոյց կարելի է յիշել մի նահանգական բժիշկ որ ժամանակ առ ժամանակ ապշեցնում էր իւր ընկերակիցներին մի որևէ գեղեցիկ ու բեղմնաւոր գաղափարով, մի փառաւոր հայեցումով: Բայց մի բնական դանդաղութիւն, որ նորա կազմութեան անբաժան էր, չէր տուց նորան երբեք զուլս տանել մի հետազոտութիւն, մի տող գրութիւն թողնել աշխարհին:

Պէտք է բացի սորանից աչքի առաջ ունենալ և հանգամանքները: Առանց հանգամանքների օգնութեանը, շատ անձինք որոնք անուն են թողել բոլորովին անծանօթ կը մնային աշխարհին. ինչպէս որ շատ անծանօթ մարդկանց մի յաջող առիթ էր պակաս որ անուն հանէին իրանց ազգակիցների և օտարների մէջ: Մենք չափազանց ոգևորութեամբ յիշում ենք այն մարդոց օրինակը որոնց հայրը ստիպում էր նոցա իրանց չտիրած պարագմունքն ընտրել և որոնք մի յաջող հանդամանքով նախապաշարման շղթաներից ազատուելով՝ կարողացել են օգտակար կերպով գործ դնել իրանց բնատուր ձեռքերը. և ընդհակառակն մոռանում ենք կարծես թէ աւելի շատ դէպքերում այդպիսի յաջող հանգամանքներ չեն լինում: Այն կարծիքը թէ հանձարը ամէն տեսակ խոչընդոտների յաղթելով վերջիվերջոյ գտնում է իւր իսկական ճանապարհը միշտ ուղիղ չէ: Ամենայն լուսաւորեալ ազգ բաղկանում է միլիոնաւոր անհատներից, որոնք կրթվում են ամէն տեսակ պայմանների մէջ և զանազան արհեստների ու պաշտօնների համար, ենթարկուած են բազմի աւելի լաւ կամ վատ բերմունքներին, և շատ քիչը կան որ կարողանում են արգելքների դէմ մրցել ու յաղթանակել: Այդ մի քանի յաջողութիւնները բաւական չեն ապացուցանելու այն անձանց կարծիքը որոնք պնդում են թէ հանձարի համար արգելք ասած բանը չկայ:

Բայց այս արգելք չպիտի լինի ընդունելու ընդհանրապես թէ մտաւոր կարողութիւնները մարմնական յատկութիւնների նման ժառանգական են: Եթէ կարելի լինէր հանձարեղ մարդկանց ազգաբանութիւնը ճշտութեամբ սահմանել, հաւանական է թէ ամէն անգամ՝ զերդաստանի մի ճիւղի պատմութեան մէջ շատ բաներ կը գտնէինք, որոնք կը բացատրէին մի անձի մասնաւոր ընդունակութիւնները, և ուրիշ ճիւղի պատմութեան մէջ ուրիշ յատկութիւններ ու բնաւորութիւններ, որոնք միանալով մասնաւոր ընդունակութիւնների հետ՝ հանձարեղ մարդու ամբողջ բնութիւնը բարձրացրին ընդհանուր մակերեւութից: Եթէ աւելի ընդարձակ ու հիմնաւոր տեղեկութիւններ ունենայինք իւրաքանչիւր ժողովրդի զանազան զերդաստանների և նոցա փոխադարձ յարաբերութիւնների վրայ, մենք կը կարողանայինք շատ անգամ առաջուց գուշակել ոչ թէ այս կամ այն երեխան հանձար պիտի դառնայ, այլ թէ այս կամ այն զերդաստանը անկասկած մի երեւելի անդամ կը տայ իւր միջից: Իսկ գուշակել մի մեծ մարդու գալուստը այնպիսի ճշտութեամբ որով գուշակում են արեւի կամ լուսնի խաւարումը այդ մեր կարողութիւնից վեր կը լինի միշտ: Բայց ներել է երեակայել թէ մի օր կը կարողանանք զանազան գուշակութիւններ անել նման այն գուշակութիւններին որով աստղաբաշխները որոշում են հրեղէն մարմինների անկման ժամանակը, եղանակն ու տեղը: Այժմ՝ զիտենք արդէն թէ որ ցեղերի մէջ կարող ենք այսինչ մտաւոր կարողութիւնները, այն ինչ Ֆիզիկական յատկութիւնները աեսնել. գուցէ մի օր այն կէտին հասնենք որ կարողանանք նոյնը ասել և առանձին զերդաստանների համար:

Ընդհանուր դատողութիւններից անցնինք մանրամասնութիւններին: Փոքր ինչ առաջ ասացինք թէ հանգամանքները մեծ ազդեցութիւն ունին տաղանդաւոր մարդկանց ազադայի վրայ. այստեղ սէտք է աւելացնենք թէ այդ հանգամանքների մէջ ամենամեծ կարեւորութիւն ունին ծնողների իրանց որդոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները: Երկու հաւասար ընդունակութիւնների տէր մանուկներից բնականաբար նորա բնատուր ձիւքեր աւելի կը զարգանան որի հայրն ու մայրը լուսաւորեալ են քան նորանը որի ծնողքը անկիրթ ու տգէտ են: Բէկոնի, Դէ-Վանդոլի, Գալլէյոսի և Լէյբնիցի հայրերը պետական մարդիկ կամ մատնազրներ էին. Բիւֆոնի, Կոնդորսէի, Կիւվիէի, Դ'Ալամէի, Ուատի մայրերը կրթեալ կանայք էին: Մեծ է մասնաւոր լուսաւորեալ մայրերի ազդեցութիւնը և ահա ինչի հա-

մար: Մարդս ի բնէ աւելի հակուած է կուրօրէն հաւատալու այն բանին որ հաւանում է քան այն բանին որ իրան աւելի խելացի է երևում: Ընդհանրապէս յանգուզն գործ ենք համարում անկեղծութեամբ ու հաստատամտութեամբ հեռելիլ ճշմարտութեանը: Արդ կանայք անհամեմատ աւելի սաստիկ են կենթարկւում այս աւսակ ազդեցութիւնների քան այր մարդիկ, նոքա կուրութեամբ պաշտպանում և սարկօրէն հեռուում են սովորութեանը: Երանի՛ այն անձանց որոնց մայրերը մանկութեան տարիներից սովորեցրել են նոցա յարգել ճշմարտութիւնը և համարձակ ու աներկիւղ հեռել նորան... Հազիւ թէ հարկաւոր լինի ապացուցանել թէ այս վերջին ազդեցութեան տակ դանուող մանուկը աւելի միջոց կ'ունենայ իւր կարողութիւնները զարգացնելու քան նա որ սնապաշտութիւնների ու նախապաշարմունքների ազդեցութեան տակ է մեծացել:

Ընդհանրապէս մտաւոր կենսութիւնը նուիրուող անձինքը, պատմաբանները, վիպասանները, դիւանականները, փիլիսոփաները, երկու առանձնութիւն են ցոյց տալիս որ ամէնին հաւասարապէս յատուկ են. նոքա նախ՝ նկութեան բարօրութիւնից շատ ու շատ բարձր են համարում իրանց զաղափարները, երկրորդ, մի անյաղթելի ձգտումն են զգում. այդ զաղափարները արտայայտելու. Միւսնայն ժամանակ կասկած չկայ որ այս կարգի անձանց շատը իրանց ընդունակութեան կողմից առաջին աստիճանի ընդունակութիւնների տէր մարդկանց կարգը պիտի դասուին: Ոմանք մանկութեան օրերից արդէն կարգէ դուրս տաղանդ ցոյց տուին, ինչպէս Վէսլիզը և Նիբոլը, ուրիշները պատանեկութեան ու երիտասարդութեան հասակում: Ֆենելոնը 15 տարեկան հասակում արդէն ապաւորութիւն էր գործում: Շատու բրիանը 25-տարեկան հասակում երեւելի մասնագործի անուն հանեց: Բայց կան և բացառութիւններ: Մի քանի հռչակաւոր մատենագրներ մանկութեան և մինչև երիտասարդութեան օրերում յայտնի էին իրանց անընդունակութեամբ. Բուալօ Ֆրանսիացի երգիծաբանը ուսումնարանում բոլորովին տգէտ էր և մինչև 30-տարեկան հասակը շատ անպարզացած. Գոլդսմիտ անգլիացի բանաստեղծը բթամիտ մանուկ էր համարւում և միայն Գուբլինի համալսարանում սկսաւ յառաջադիմութիւն ցոյց տալ: Ռուսօն վատ էր սովորում և 16-տարեկան հասակում փախաւ ուսումնարանից:

Բանաստեղծների կիրքերը սովորաբար աւելի վաղ են զարգանում, այսինքն երբ նոքա առաջին անգամ սիրոյ փութորիկների փորձ են

առնում: Բէրանժէն, Ֆրանսիայի առաջին երգիչը, զրաշար էր և ինքն իրան է պարտական իւր կրթութեամբ. նա սակաւ տպագրել իւր երգերը 16-տարեկան հասակում: Բոբէրա Բորնս շոտլանդացի բանաստեղծը զիւղացի էր և արդէն 16-տարեկան հասակում մեծ համբաւ ունէր իւր զիւղում: այնուհետև շուտով սկսաւ գրել: Կալչերոն սպանիացի բանաստեղծը իւր առաջին թատերական գրուածը շարարից 14-տարեկան հասակում: Գոլդոնի իտալացի բանաստեղծը 8-տարեկան հասակում մի ամբողջ կատակերգութիւն գրեց, որ ամէնին զարմացրեց իւր արժանաւորութիւններով: Մետաստազիօն դեռ փոքր մանուկ էր որ անպատրաստից ոտանաւորներ էր ասում հասարակութեան առաջ, իսկ 15 տարեկան հասակում սկսաւ գրել: Պոպ անգլիացի բանաստեղծը իւր «Հովուերգութիւնները» հրատարակեց 16-տարեկան հասակում և Հոմերոսի Իլիականը թարգմանեց 25-ից մինչև 30-տարեկան հասակում: Շիլլերը, որ մատաղ հասակից մեծ յոյսեր էր տալիս, մեծ անուն հանեց իւր «Աւաղակներով» 23-տարեկան հասակում: Հաւանական է թէ և Շէկսպիրը շատ վաղ սկսու գրել, վասն զի յայտնի է որ նա համարեա իւր բոլոր պատմական ողբերգութիւնները 34-տարեկան հասակից առաջ յօրինեց:

Թէև առ այժմ դժուար է նոյն ճշտութեամբ ապացուցանել թէ մնաւոր կարողութիւնները և գեղարուեստական բնութեան կրթութիւնները մարմնաւոր առանձնութիւնների և բարոյական յատկութիւնների նման ժառանգական են, բայց և այնպէս շատ բացառութիւնների հետ կան և շատ օրինակներ, որոնք եթէ ոչ բոլորովին՝ գոնեա մասամբ հաստատում են Գալլոնի և Րիբօի տեսութիւնը: Բերենք այստեղ այդ օրինակներից մի քանիսը:

Ամէն քիչ շատ կրթեալ մարդ ծանօթ է Սենեկա հռոմայեցի փիլիսոփային, որի ազնիւ բնաւորութիւնը և ստոյիկեան անյողգոցողութիւնը ներգործութիւն ունեցան մինչև քրիստոնէական աշխարհի վըայ, որի մէջ նա սկզբում բազմաթիւ ընթերցողներ և երկրպագուներ ունեցաւ: Գթաղդապէս նա նոյն ազդեցութիւնը չունեցաւ իւր աշակերտ Ներոն կայսեր վըայ, որ մահուան դատապարտեց նորան 63-տարեկան հասակում: Սենեկան միակ համբաւաւոր մարդը չեղաւ իւր գերդաստանի մէջ: Նորա հայրը, Մարկոս Աննէոս Սենեկա, երևելի հռետոր ու մատենագիր էր: Նա պարմանալի յիշողութեան տէր էր, այնպէս որ կարող էր հետզհետէ երկու հազար բառ ասել նոյն կարգով որով լսել էր: Նըլայրը՝ Մարկոս Նովատոս, որ յայտնի է

Յունիոս Գալլիոն անունով, հիւպատոսութեան պաշտօնով Աքայա եղած ժամանակ Պօղոս առաքեալին դատի կանչեց: Եւսեբիոս ներկայացնում է նորան իբրեւ նշանաւոր հռետոր, իսկ նորա նղբայրը՝ իբրեւ ամենաներողամիտ մարդ: Սենեկայի Թուր Մարկոս Աննէոս Լուկան յայտնի բանաստեղծ էր, թէ և նորա արդիւնքներից դժբաղդապէս միայն «Ֆարսալիան» մնաց:

Ահա ուրիշ օրինակներ նոր ժամանակներից: Սէր Ֆրիւպ Սիգնէյ նշանաւոր է անգլիական սլոտմութեան մէջ իբրեւ զիտնական, պատերազմական և պետական մարդ: Դեռ փոքր մանուկ էր որ յայտնի էր իւր ծանրախոհ բնաւորութեամբ. 18-տարեկան հասակում փառաւոր կերպով աւարտեց իւր ուսման ընթացքը Վէմբրիջի համալսարանում և իւր արժանաւորութիւնների շնորհով կեանքի մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Նորա «Արկադիան» անգլիական զրականութեան հանձարաւոր արդիւնքներից մէկն է: Սիգնէյը 32-տարեկան հասակում մեռաւ պատերազմում. նորա մահը հասարակաց սուգ պատճառեց Անգլիայում: Սիգնէյի հայրը, Սէր Հէնրի Սինդէյ, իւր մեծամեծ ընդունակութիւնների համար Մարիամ ու Եղիսաբեթ թագուհիների համարմանը արժանի էր եղել. երեք անգամ նշանակուեցաւ Իրլանդիայի կուսակալ և իմաստութեամբ կառավարեց նոյն երկիրը: Նորա սղալը, Սէք Ուիլիամ Սիգնէյ, նշանաւոր պատերազմական ու ասպետ էր Հներիկոս Բ-ի օրով. իսկ միւս սղալը՝ մօր կողմից, Զօն Դոդլէյ, իւր ժամանակի սիրելին և տէրութեան հպատակների մէջ ամենազօրաւոր մարդն էր: Սիգնէյի մօրեղբայրը, Սէր Բոբերտ Դոդլէյ, Լէյստերի մեծ կոմսը, իւր արժանաւորութիւնների համար Եղիսաբեթ թագուհու համակրութիւնը վայելում էր, իսկ այս վերջինի համանուն որդին յայտնի էր իբրեւ ճարտար նաւազնաց, ընտիր ճարտարապետ, մսթեմատիկոս, բժիշկ, քիմիկոս և այլն:

Աւգուստ Վիլհէլմ Շլէզէլը Գերմանիայի նոր ժամանակների յայտնի զիտնական, կրիտիկոս և բանաստեղծ է, Շէկսպիրի և հնդկական զրականութեան արդիւնքների թարգմանիչ: Մտաղ հասակից մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուեց լեզուազիտութեան մէջ. միակ պահասութիւնն այն էր որ ձգտում էր հանրազէտ լինել, եթէ միայն այդ կարելի է պահասութիւն համարել: Եղբայրը, Ֆրիդրիխ Կարլ Վիլհէլմ, նշանաւոր եղաւ իբրեւ պատմաբան, փիլիսոփայ և լեզուաբան: Մանուկ հասակում առանձին ընդունակութեան նշաններ ցոյց տուեց. երիտասարդութեան օրերում յանկարծ սկսաւ պարա-

սկիւ և մեծ յաջողութիւն ունեցաւ զրականութեան և լեզուների ուսման մէջ: Նա զանազան դասախօսութիւններ արաւ փիլիսոփայութեան, պատմութեան ու լեզուի վրայ, զրեց բանաստեղծական արդիւնքներ և վերջապէս զիւսնադիտական պաշտօն վարեց Մէտէրնիխի օրով: Շէգէլ եղբայրների հայրը՝ Ժան Ալուիժ յայտնի եղաւ իբրեւ քարոզիչ և զանազան քերթուածների հեղինակ. նոյա հօրեղբայրներից մէկը՝ Ժան Ելե 18-րդ դարու առաջին կիսի Գերմանիայի ամենանշանաւոր թատերերգակ բանաստեղծն եղաւ, իսկ միւսը՝ Ժան Հէնրի—Գանիայի արքայական պատմագիր:

Մակոլէյը ժամանակակից Անգլիայի հռչակաւոր անձինքներից մէկն է՝ իբրեւ պատմաբան, բանաստեղծ, հեղինակ զանազան ստուերագրերի (essays), պերճախօս: Նորա պապը, Զօն Մակոլէյ, Զօնսքնի ճանապարհորդութեան մէջ յիշվում է իբրեւ նշանաւոր երէց և պերճախօս քարոզիչ Շոտլանդիայի Նիվիրարի քաղաքում: Հայրը նոյնպէս մեծ ընդունակութեան տէր մարդ էր. նա սրարդ ու արագ էր գրում, թէև որդու պերճախօսութիւնից զուրկ էր: Երկու հօրեղբայրներից մէկը՝ Կոլին Մակոլէյը Վէլինգտօն դուքսի աջ ձեռքն էր հնդկական արշաւանքի ժամանակ. երկար տարիներ Մադրասի նախագահ հութեան պաշտօնի մէջ մնաց և չնայելով իւր դործունեայ կեանքին՝ հին և նոր զրականութեամբ սլարասող անձանց մէջ առաջին տեղը բռնեց. նորա զրական հմտութիւնը ժամանակակիցների մէջ առաւ էր դարձել: Երկրորդ հօրեղբայրը՝ Օլէյ Մակոլէյ պերճաբան մատենագիր էր, շատ բան գրեց, բայց նորա աշխատութիւններից ոչինչ աւարտած ու հրատարակուած չկայ. մեռաւ ծաղիկ հասակում:

Յրանսուա Արագօն ներկայ դարու Ֆրանսիայի առաջին կարգի զիանականներ'ց մէկն է՝ հանրածանօթ իւր մաթեմատիկական և աստղաբաշխական գրուածներով: Դեռ մատաղ հասակում էր որ մեծ յառաջադիմութիւն ցոյց տուեց մաթեմատիկայի մէջ առանց ուրիշների օգնութեանը. 23-տարեկան հասակում նա արդէն Ակադեմիայի անդամ էր: Նորա երեք եղբայրները անուն հանեցին զանազան ասպարէզներում. առաջինը՝ Ժան, անարդարութեամբ աքսորուելով Ֆրանսիայից, Մեքսիկայի բանակի նշանաւոր զօրավարներից մէկը եղաւ և մեծ ծառայութիւններ արեց նոյն երկրին անկախութեան համար տուած պատերազմի ժամանակ. երկրորդը Թակ, չնայելով իւր անհանդիստ ու թափառաշրջիկ կեանքին, մեծ զրական տաղանդ ու բեղմնաւոր գրիչ ունէր. երրորդը՝ Լյօիէն բաւական յայտնի և բեղմնաւոր ողբերգակ բանաստեղծ էր. նա ջերմ հասարակապետական էր,

1848ի ժամանակաւոր կառավարութեան ժամանակ նշանաւոր դեր խաղաց, — և արքայութեան Գրանցախից Նապոլէոն Գ-ի օրով: Արագօրէրկու որդիքն էլ նշանաւոր եղան, անդրանիկը՝ Էմմանուէլ իբրեւ քաղաքագէտ և ջերմ հասարակապետական. կրտսերը Ալֆրէդ՝ իբրեւ նկարիչ և զեղարուեստների գլխաւոր վերատեսուչ:

Դարվենի ընտանիքը ժառանգականութեան զարմանալի օրինակ է ներկայացնում: Այս ցեղն նախահօր վրայ պատմւում է թէ շատ կրթեալ ու զարգացած ընտանիքից է սերվում: Դոկտոր Էրազմ Դարվենը (հռչակաւոր Դարվենի պապը) նշանաւոր բժիշկ, բնագէտ ու բանաստեղծ էր. նորա «Բուսաբանական պարտէզը» իւր ժամանակին մեծ հաւքաւ էր վայելում: Որդին Չարլս ուսանողութեան ժամանակ մեծ յոյսեր էր խոստանում, բայց երիտասարդ հասակում մեռաւ: Դեռ ուսանող էր որ Էդմոնդը համալսարանից ոսկի մեդալ ստացաւ բժշկական աշխատութեան համար: Երկրորդ որդին՝ Դոկտոր Բոբերա երեւել բժիշկ էր Շրիւսթերիում և իւր համաքաղաքացիների բոլոր յարգանքը վայելում էր: Թուր՝ հռչակաւոր Չարլս Դարվենը, մեր ժամանակի ականաւոր բնագէտը, յայտնի է բոլոր լուսաւորեալ աշխարհին իւր «Տեսակների ծաղումը» և ուրիշ նշանաւոր աշխատութիւններով: Սորա որդիքներից մէկը 1868ին մաթեմատիկայի երկրորդ մրցանակը ստացաւ Կէմբրիջի համալսարանում, իսկ միւսը նոյն թուին երկրորդ դուրս եկաւ Վուլվիչի քննութիւնների ժամանակ:

Մատենադրներից և զինականներից անցնիք արուեստագէտներին, այսինքն բանաստեղծներին, երաժիշտներին ու նկարիչներին:

Արիստոֆանը Յունաստանի հռչակաւոր բանաստեղծներից մէկն է. նորա 54 կատակերգութիւններից միայն 11ն են հասել մինչև մեր օրերը: Արիստոֆանի հանճարը այնպէս վաղ սկսաւ փայլել որ նա իւր առաջին կատակերգութիւնը գրեց այն հասակում երբ օրէնքով դեռ թոյլ տուած չէր նորան մրցել ուրիշ բանաստեղծների հետ. այս պատճառով նա իւր աշխատութիւնը ներկայացրեց օտար անունով: Արիստոֆանի երեք որդիքը՝ Ֆիլիպպոս, Արարոն և Նիկոս՝ նորա — մասամբ հօր տաղանդը ժառանգեցին. երեքն էլ միջակ կատակերգութիւնների հեղինակներ են:

Լուգովիւօ Արիոստօն յայտնի է իւր «Կատաղի Բոլանդ» վիպասանական բանաստեղծութեամբ և շատ նշանաւոր երգիծաբանութիւններով: Դեռ մանուկ էր որ ողբերգութիւններ էր շարադրում և վաղ բանաստեղծութեան ընդունակութիւն ցոյց տուեց, թէ և հայրը

կամենում էր որ որդին իրաւաբան դառնայ, բայց նորա սէրը զրա-
կանութեան վրայ այնպէս մեծ էր որ իրաւարանական պարապմունք-
ները թողեց և բոլորովին անձնատուր եղաւ իւր սիրած զբաղմունք-
ներին: Արիստոօի եղբայրը Գաբրիէլ նոյնպէս յայտնի է իւր բանաստեղ-
ծական գրութիւններով. նա զրեց մի քանի քերթուածներ և թողեց
մի ձեռագիր հատոր լատիներէն ոտանաւորների, որ իւր մահից յե-
տոյ հրատարակուեցաւ: Այս վերջինի որդին Օրացիօ, Տասսօի բարե-
կամը, ծանօթ է իւր «Argomenti» և ուրիշ դրաւոր աշխատու-
թիւններով:

Գէօթէն, ինչպէս յայտնի է, որ ժամանակների ամենամեծ
հանձարներից մէկն է: Նորա բնաւորութիւնը, չորդ Բէկոնի բնաւո-
րութեան նման, կարծես բովանդակում էր իւր նախնիքների բոլոր
յատկութիւնները: Նորա մտաւոր կարողութիւնները շատ վաղ սկսան
զարգանալ. այդ երեւում է նորանից որ ճից մինչև 8-տարեկան հա-
սակում եղած ժամանակը արդէն զրեց նշանաւոր և ինքնուրոյն զրու-
ցատրութիւններ և ուրիշ հատուածներ: Նա շատ ջանասէր աշա-
կերտ էր մանկութեան և պատանեկութեան ժամանակ, շատ էր կար-
դում, թէ և անկարգ կերպով: Գէօթէն հետևեալ ոտանաւորի մէջ
նկարագրում է իւր ժառանգական առանձնութիւնները. «Հօրիցս ես
ժառանգեցի կերպարանքս, կազմուածքս և ծանր հայեացք կեանքի
վրայ. մօրիցս ուրախ բնութիւն և զուարճալի բաներ պատմելու
ցանկութիւն: Պապս պաշտում էր զեղեցկութիւնը,— ես ինքս երբեմն
հեռու չեմ՝ այդ բանից. մամս սիրում էր զուքսն ու զարդարանքը,
և այդ իմ արիւնի մէջ էլ կայ: Գէօթէի ամուսնութիւնը բաղդա-
ւոր չեղաւ. նա միայն մի որդի ունեցաւ որ իրանից վաղ մեռաւ:

Անդրէ Շէնիէն անցեալ դարու Ֆրանսիայի երևելի բա-
նաստեղծներից մէկն էր: Նորա մայրը ազգով յոյն էր, և նորա ազ-
դեցութեան տակ մեծ սէր ձգեց յունական դրականութեան վրայ:
Յ2-տարեկան հասակումն էր երբ յեղափոխութեան ժամանակ մա-
հուան դատապարտուեցաւ. մեռնելու րոպէին ձեռքը ճակատին տա-
նելով տխրութեամբ արտասանեց այս բառերը. «Pourtant j'avais
quelque chose là». Նորա եղբայրը Մարի Ժօզէֆ նոյնպէս բանաս-
տեղծ էր. նա զրեց ողբերգութիւններ և քնարական ոտանաւորներ:
Վերջինների մէջ «Chant du Depart» համարեա նոյնքան ժողովրդա-
կանութիւն գտաւ որքան և Բուժէ դը Լիլի «Marseillaise»ը:

Երաժիշտներից և նկարիչներից բաւական ենք համարում մի մի նշանաւոր օրինակ բերել: Սեբաստիան Բախ (1685-1750) հանձարեղ երաժիշտ էր: Նա շատ վաղ զարգացաւ, և նորա տաղանդը ամենաբարձր կէտին հասաւ երբ 22-տարեկան հասակումն էր: Բախը չափազանց աշխատասէր էր և հէնց այդ ծանր պարապմունքներից էր որ կուրացաւ:

Բախերի ամբողջ գերդաստանը նշանաւոր էր իւր երաժշտական տաղանդով, որ նորա անդամներից շատերի սեպականութիւնն էր, և պահպանուեցաւ նորա մէջ ու թ սերունդ շարունակ: Առաջին անգամ այդ տաղանդը երևեցաւ 1550ին, առանձին զօրութեամբ արտայայտուեցաւ վերոյիշեալ Սեպաստիանի մէջ (որ ճիշտ տեղն է բռնում ազգաբանական ցուցակի մէջ) և վերջացաւ Բեքինա Սուսաննայով, որ ապրեցաւ 1800ին: Այս գերդաստանի մէջ 20ից աւելի յայտնի երաժիշտներ եղան. Ֆետիսի «Dictionnaire des Musiciens» աշխատութեան մէջ նոյն գերդաստանի 57 անդամների կենսագրութիւնը կայ: Այս նշանաւոր ցեղի անդամները իրանց ընտանիքի մէջ սահմանուած սովորութեամբ իւրաքանչիւր տարի մի անգամ հաւաքվում էին և այդ ժողովների մէջ նոցա միակ պարապմունքը՝ երաժշտութիւնն էր. 1750ին այդպիսի մի ժողովում 120 հոգի հաւաքուել էին նոյն գերդաստանի անդամներից:

Վեչելլի Տիցիանօն իւր հրաշալի ձիրքը ցոյց տուեց 18-տարեկան հասակում, և մինչև մահը պարապեցաւ նկարչութեամբ. մեռաւ ժանդախտից 99-տարեկան հասակում: Այս երևելի գերդաստանի մէջ ճից մինչև 9 լաւ նկարիչներ են հաշվում: Նշանաւոր են մանաւանդ Տիցիանօի եղբայրը Ֆրանչեսկօն և նորա երկու որդիքը՝ Պոմպոնիօ և Հորացիօ. թէև սոցանից առաջինը իւր կեանքը զինուորական ծառայութեան մէջ անց կացնելով երբէք չկարողացաւ իւր ուղածին պէս նկարչութեան զբաղել. իսկ վերջինները նիւթականապէս ապահոված լինելով, քիչ պարապեցան իրանց արուեստով, չնայելով որ երկուսն էլ զարմանալի ձեռքերի տէր էին:

Այս օրինակները, չնայելով բազմաթիւ բացառութիւններին, որոնց վրայ վերելք ափնարկեցինք, բաւական են ցոյց տալու որ Ֆիզիքական առանձնութիւնների և բարոյական յատկութիւնների նման՝ ժառանգականութիւնը նշանաւոր դեր է խաղում և մարդու բնական ընդունակութիւնների մէջ: Յայտնի է թէ կենդանական թաղաւորու-

Թեան մէջ յարմար զուգաւորութեամբ շատ դիւրին է այս կամ այն կենդանիների ընտիր ցեղեր ստանալ որոնց մէջ այս կամ այն յոտուկութիւնները ոչ եթէ պատահական՝ այլ տեղողական լինին: Չէր կարելի արգէօք յուսալ համապատասխան ամուսնութիւններով մի քանի սերունդից յետոյ մարդկանց ընդունակ ցեղեր առաջացնել: Հաւանական է թէ կարելի է: Բանն այն է միայն որ դիտութիւնը դեռ այն կէտին չէ հասել որ կարողանայ որոշել թէ ինչ յատկութիւնների տէր մարդիկ պէտք է միաւորել յաջող հետեանքների հասնելու համար:

Ս. ՊԱՆԱՍԱՆԵԱՆ

Վ ԱՆԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՏԻԳՐԻՍ

(Հարունակութիւն *)

Այն սոսկալի եղանակին, որ դեռ գեկտեմբերի 6-ին գորում էր լեռների մէջ, արիութիւն էր հարկաւոր շարունակելու ճանապարհը. սակայն քուրդերը կարծում էին, որ այսօրուայ անձրեւին էգուց կարող է ձիւն հետելը և այնուհետեւ լեռները անանցանելի կը լինին: Ուստի Աստուծոյ ապաւինելով զիւրը հարաւ թողինք և շուտով մտանք «Գիւղէլ Դէրա», «Երջանիկ հովիտը ¹⁾», որի ծոցում մենք երկու ժամ զնալով տափնեւթն դիւղ տեսանք, որոնցից երկը հայաբնակ իսկ մնացածը քրդաբնակ են: Ախպերտը երեկուան մեզ ուղեկցող գետակին Kyzyl Dera (Կիզլէ Դէրա ²⁾) է անուանում: Մի ժամից յետոյ հասանք Վանայ լճի և Տիգրիսի մէջտեղի այն սահմանի վերայ, ուր ջրերը բաժանւում են, որոնցից երկու՝ աջ կողմից եկող յորդ աղբիւրներ միանում էին Բուհտան չայի (գետի) մօտ, որեւ մեր կողքով հոսում դէպի լեռներ, որոնց միջով էլ իբր թէ գնում թափւում էին Բիտլիզ չայի (գետի) մէջ: Ախպերտի քարտէզին նայելով այս բանը հաւանական չի երևում, որովհետեւ նա Վիտլիզի (Բաղէշի) հիւսիսային կողմ ձգուող լեռնագօտին, որ նինադ է կոչվում, այն քաղաքի հարաւակողմն է նկարում:

Աւ. ամսերը, ինչպէս անհաշտ զայրացած երկնքի սոսկալի նշան, մղւում են «Գեղեցիկ հովիտ» վերայով, և եթէ բոպէական բացւում

*) Տես նախընթաց համար:

1) Գիւղէլը թուրքերէն գեղեցիկ է նշանակում և ոչ երջանիկ:

ԾԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

2) Բայց Դէրա կամ Դարա՝ ինչպէս և ինքը Պաուլին նախապէս թարգմանեց՝ թուրքերէն հովիտ է նշանակում, և ոչ գետակ:

ԾԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

են, այն էլ ցոյց են տալիս ձիւնապատ կատարներ: Փոքրիկ զիւղերի ամայացած փողոցներում փափկացած ցիւր իրիւս սև հոսանք զորւում է յառաջ, որի մէջ ձիւերը երկիւղով են ընթանում: Կարճ, նախ քան Բուհտան գետը մի անձուկ և վիթխարի կրճի մէջ է թափւում, ուղղում ենք արևմուտքից լեռների միջով ձգւող մի քարահովտի մէջ, խոյն անցնում նորա գետակը և կանգնում մի խիտ զառիթափ ճանապարհի տակ: Քիչ բարձրանալուց յետոյ ձիւնն սկսում է փոթորկել մեր շուրջը, որ քամիւն սոսկալի ոյժով քշում է այն կրճից դէպի մեզ: Քաջութեամբ են յաղթանակում մեր կտրիճ զրասները ժայռերի ճեղքներում կուտակւող ձիւները: Բայց քանի մենք բարձրանալք այնքան աւելի են թանձրանում նոքա, այնպէս որ զրասոր մինչև վիզը խրւում է և միայն միացնալ ոյժով կարող է հաստատուն զետնի վերայ հանուիլ: Հեռոցհեռէ նրաացող ձիւնը ասեղի պէս էր խփում մեր երեսներին: Գիւղից մեզ հետ իկող ոչխարների մի փոքրիկ հօտ առջևից քշաւով հնարաւոր է անում ձիւների ընթացքը: Բայց այժմ զրասոր անդղուշութեամբ սահելով աներևոյթանում է զառիթափում զիզւած ձեան մէջ: Գժուարութեամբ տնց կացրիք մեր նժոյքները մի ժայռի վերայ և ապա ստրափելի չարչարանքով ընկզմնձ զրասուն ու բեռը հանեցինք հաստատուն յատակի վերայ: Բութը ստրափելի էր յառաջնութաց հօտը լեռնից յետ է գալիս և իմ մէջ ծնում մի զարհուրելի միտք, թէ մինչ մենք այստեղ աշխատում ենք սաստկացող ձիւնը մեզ կարող է կենդանի թաղել: Վերջապէս մենք պատրաստ ենք և կամաց կամաց նստում ձեան թանձրութիւնը: Իմ ոյժս համարեա սպառել էր երբ հասանք մի ձիւնէ սլատուարի առաջ, որ մեր ձիւերի զլիւնցնէլ բարձր էր: Բայց մի երկու տղամարդիկ զիմում են առաջ, սլատուում են ձիւնը և ինչ զարմանք, մենք տեսնում ենք մի խոր հովիտ, ուր ձիւնը հազիւ թէ ծածկում է զետինը: Մինչև ոսկորներս թաց և սառն քամու մէջ որչափ մեծ էր իմ գոհութիւն և ուրախութիւն այս յանկարծակի փոփոխմունքով: Աւելի սահում քան թէ գնում էինք դէպի Օնաքլի քրդազիւղը, արտերի և արօտների միջով հասանք քրդազիւղ Լվրէյ, մի ուղղաձիգ կրճից բարձրացանք ահա զին լեռան վերայ, Կուլտից հայաբնակ զիւղն մօտ մտանք մի լայն հովտի մէջ, ճանապարհի վերայ ձախ թողնիք հայոց մի վանք և վերջապէս տեսանք Բիտլիզի առաջին տները: Ժամը երեքն էր երբ քաղաքը մտանք: Դեղնագոյն փխրաքարից շինուած սրահամար դռներով

և տափարակ տանիքներով ծածկուած աների միջեց անցկենալով դտանք ամերիկացի քարոզիչ Պ. Քնապի բնակարանը, ուր այնպէս սիրով ընդունուեցանք, որ բոլոր նեղութիւնը ինչպէս մի սոսկալի երազ դարձաւ մեզ համար:

«Դուք մեծ լտանգի մէջ էք եղել, և ձեր ուղեցոյցը աններելի յանցանք է գործել, որ ձեզ, թէպէտ երկու ժամով հեռի բայց ապահով ճանապարհով, այսինքն Օտարի վերայով չէ բերել» ասում էր պ. Քնապը:

Մի վաղեմի քուրդ աղայի տուն էր այս, որ պ. Քնապը ձեռք էր բերել, երբ նա համարեա քսան տարի առաջ սկսեց իւր քարոզչութիւնը Լուսաւորչական հայերի մէջ: Աւետարանական փորրիկ խումբը այժմ 200 հոգաց է բաղկանում, որ համեմատելով 10,000 քրիստոնեայների, կամ 30,000 բնակիչների քանակութեան հետ՝ արդարեւ չնչին թիւ է: Ընկերութիւնը, որովհետեւ միացեալ շատ ոյժերի գործունէութիւնից մեծագոյն արդիւնք է սպասում, մտադիր է այստեղի գործողներին շուտով վան փոխադրել: Այս նախագիծը շատ վշտացուցիչ է ամերիկացի երկու երիտասարդուհի քոյրերին, որոնք խրեանց սեպհական ծախսով հիմնեցին մի օրիորդական դպրոց, որ նոցա մեծ ուրախութիւն էր պատճառում:

Դեկտեմբեր 7-ը սկսեց ձիւնաբեր հողմով, բայց այնպէս ջրալի, որ արեւը, գոնէ հոփախց, վեր առաւ ձմեռուան քողը և ինձանից ձմեռուան մտածմունքը: Այս հնաշէն տունը այնպիսի բարձր ու բաց տեղ է գետեղուած որ ինձ թոյլ է տալիս պարզ հայեացք ձգել Քուրդստանի (?) այս ամենամեծ քաղաքի նշանաւոր և գեղեցիկ դիրքի վերայ: Նա խոնուում է երեք գետերի խառնուրդի շուրջը, որոնք լերկ և հրաբղիտեայ լեռներից հիւսիսային, արեւմտեան և արեւելահարաւային ուղղութեամբ գալով միանում են Բիտլիզի գետին, և ձգւում է դէպի այս գետերի ձորերը: Խիտ խոնուած տների կեդրոնումը, որոնք աւելի իրար վերայ քան թէ իրարու կշտին ձգւում են ձորի երկայնութեամբ, ցանուցիւր ընկած են 150 ոտ բարձր հրաբղխային ժայռի վերայ վաղեմի քրդական ամրոցի տխուր աւերակները 30 ոտնաչափ բարձր պարիսպներով, որ իւր ժամանակին արդարեւ անառիկ է եղել: Բայց դարերը մեր մտաց առջև ներկայացնելու համար հարկ չկայ պատմութեան հասորների մէջ ընկել, ինչպէս որ մեզանում լինում է, որովհետեւ այստեղ սպառնալի պարսպների ետեւ հսկում էր կոշա կամայականութիւն իւր չար խորհուրդներով: Մի

դարից փոքր ինչ առաջ տիրապետում էր այստեղ Բիալիզում Շէրիֆ Բէգօր (?) բէյը, որ միայն անունով կախումն ունէր Մշոյ թուրք փաշայից: Նա շինեւ սուեց իւր համար մի երկրորդ ապարանք էլ, հնից 300 ոտ բարձր, մեր տանից ոչ հեռի՝ քաղաքի հիւսիսակողմում: Կառավարութիւնը վերջապէս աքսորում է նորան Կոստանդնուպօլիս: Երբ նա սորանից վեց տարի առաջ մեռաւ այնտեղ, ժողովուրդը խորատակեց այն շէնքը, որ ստիպուեւէր իւր քրտինքով անվարձ շինել, և անվճար քարերը իւր առւնը տարաւ, ինչպէս և բռնաւորի հողերը իւր մէջ բաժանեց: Նա միայն մի քանի հիմքեր գտայ այն հիւանալի բարձրութեան վերայ: Մի երկրում, ուր այսպիսի հանգամանքները դեռ կենդանի են ժողովրդեան յիշողութեան մէջ, պէտք չէ վարմանցնէ մեզ նորա վայրենացած դրութիւնը: Սակայն քրիստոնեայների կեցութիւնը աւելի ապահով կը լինէր, եթէ կառավարութիւնը իրեն ոյժեղ ցոյց տար, և եթէ քուրդերը կրօնական ատելութեան մէջ սորա հետ կապուած չզգային իրենց: Պէտք է արդեօք զարմանալ, թէ քուրդերը չեն յարգում քրիստոնէի սեպհականութիւնը, երբ մի սպայ մի հայ զիւղ գալով ածուխ է հաւաքում և իւր տուն տանել տալիս, և ապա բռնանը միայն մի ղուռուշ վճարում, այն ինչ նորա վաճառանոցի գինը տաս ղուռուշ է: Արդեօք քուրդը քրիստոնէի հետ լաւ վարուել կը սովորի երբ տեսնի, որ մի պաշտօնեայ շուկայի մէջ իւր հաստ գաւաղանով անողորմաբար ծեծում է մի փոքրիկ հայ տղայի, որ իւր զգեստը մի քիչ դիպցրել է նորան: Այսպիսով քուրդն իրաւունք է համարում իրան ծեծով ստիպել քրիստոնէին, օրինակ, շինութեան փայտ տանելու իւր տուն: Հետեւաբար մի հայ մարդ անվրդով կարող էր պատմել ամերիկացի տիկնոջ թէ. «Նս ուրախ եմ, որ նա միայն հաւը տարաւ», երբ մի քուրդ ընչաքաղցութեամբ նորա տանը մէջ որոնելով միայն այն չնչին առարկայն էր գտել, և լպրշութեամբ առել հեռացել, որովհետեւ զիտէր որ քրիստոնեայն դատաւորի առաջ միշտ տեղի է տալիս:

Ապահովութեան վերայ այնչափ քիչ վստահութիւն կայ քաղաքում, որ ճարգը զիշերներ ոչ մի տան մէջ չի հանգչում, և երբ ես երէկ երեկոյեան ուշ ժամանակ հրացանի ձայն լսեցի, տեղեկացայ, որ այս անում են թշնամիներին հասկացնելու թէ հսկողութիւն կայ: Մի քանի օր առաջ, շարունակեց պատմօղը, լոյս ցերեկով ութ մարդիկ ընկան մի կռուում, որ փողոցում տեղի ունեցաւ աւազակների և բնակիչների մէջ:

Բայց «երկինքը իւր արեւը ծագեցնում է բարիների և չարերի վերայ», և երկուսին էլ տալիս է այս հովիտներում առատ և ազնիւ պտուղներ. խաղող, նուռ, խնձոր, բնկոյզ, սևիս, դամոն. հացի հետ և առատ առուոյտ է հնձում: Այս զեղեցկութիւնը այժմ միայն երեւակայել կարելի է. իսկ ամառը եղեմական պէտք է լինի այն տեսարանը, որ կը ներկայացնի այս կանաչագոյն տառապանքաւոր հովիտը՝ ջրապատուած մինչև 2000 ոտ բարձր լեռներով: Այնտեղ զանազան երեսուն ջամիների շէնքը գովելի է, և ոչ նոցա միւնարէները մի առանձին զարդ ներկայացնում: Անշուք են և հայոց չորս վանքերը: Քաղաքի մէջ զանազան գերվելի տաս վանքերը նոյնպէս աչքի չեն ընկնում գորշդեղնագոյն տների բազմութեան մէջ:

Մի աւստրիացի զինուորական բժիշկ այսօր ինձ մի երկար այցելութիւն տուեց: Երկար ժամանակ բնակելով այստեղ՝ առանց մոռաւոր կեանքի, և ստիպուած լինելով միայն անկիրթ թուրք սպայների հետ յարաբերութիւն անելու, ինձ թուեց մի անզգայ հանդարտութիւն էր եկել նորա վերայ, որ ուսումնաստենչ ճանապարհորդի համար խիստ տաղտկալի էր:

Գեկտեմբերի 8: Երէկուայ արևի մխիթարութիւնը շատ կարճ եղաւ, երեկոյց սկսած տխրեցնում է մեզ անձրևը: Երիտասարդ տիկիները ինձ հրաւիրում են այցելելու իւրեանց վարժարանը: Ես գտայ այնտեղ տասնէին սիրուն հայ աղջիկներ նստած մի դորդի վերայ: Մասամբ ամենաողորմելի հանգամանքներից և հոգեկան ու մարմնական վերջին աստիճանի անխնամութիւնից այստեղ դալով այն երկու տիկիների անձնանուէր հողատարութիւնը երկու մասունքի էլ նրանց զգալի կերպով բարձրացրել էր: Նոքա երեւում էին լաւ սննդուած և մաքուր հագնուած, որոնց կենդանի սեւ աչքերում նկատուում էին խելք և սէր ու համակրութիւն դէպի իրենց խնամակալուհիները: Ախորժալուր էր նոցա երգը, շատ վարժ էին կարդում, և արագ ու ճիշտ պատասխանեցին այն քանի աշխարհագրական հարցերին, որ ես առաջարկեցի նոցա: Երբ ասել տուի թէ ես շատ զոհ եմ նոցա իմացածիցը, ամէնքի սիրտն էլ ուրախութեամբ լցուեց:

Զանգակահարութիւնը այստեղ մուսուլման ժողովրդից է թոյլատրուած: Քարոզիչները թէպէտ քիչ բարեկամ ունեն, բայց այժմ դոնէ կարող են ժողովրդեան հետ յարաբերութիւն ունենալ: Նթէ զանկատուէին քարոզիչները անպատուութեան վերայ, կարճ

պատասխանն այս էր. «Օ՛ր, մենք այստեղ Քրդոտանում ենք ապրում: — Խօսքեր, որոնք լի են հպարտութեամբ և անկախութեան հոգով:

Վարժարանի կշտին գտնում է աւետարանական հասարակութեան պարզ եկեղեցին:

Չնայելով վատ եղանակին մենք մի պտոյտ արինք քաղաքում: Ճանապարհին ի զուր էինք որոնում ժողովրդեան կեանքից նկարագրական տպաւորութիւն: Քուրդը իւր զգեստում սիրում է պայծառ գոյներ. և, ի թէ ունենոր է, փայլուն զէնքեր և զեղեցիկ ձիեր, որոց վերայ մրցելը մեծ բաւականութիւն է համարում իրան: Մեզ հետ անձրևի զեղին հեղեղը զորում է զառիթաւի ճանապարհով դէպի ներքին քաղաքը: Ճանապարհին պատահեցանք հայ կանանց՝ ծածկուած սպիտակ վերարկուներով և Բիտլիզի զեղեցիկ կարմրագոյն զարդերով: Բիտլիզը այս զեղեցիկ կարմիր ներկի սրտաճառով վաղեմի և արժանի հռչակ է ստացել: Աստուայքը քիթի ձախ կողմում ունին ակունքներով զարդարուած մի արծաթեայ օղ. նոցա արտեանունքն ու յօնքերը ներկուած էին: Վերարկուի ներքև ծածկուած կամ թէ չէ միայն հանդիսաւոր դէպքերին կրում են լայն դոդնոցներ, որ իւրեանք են հիւսում ապրեշնչմից և բրդից: Չեւերի հնարման և զոյների բաղադրութեան կողմից արդարև զեղարուեստական փոքրիկ գործեր են նոքա: Ես նոցանից մի քանիսը ձեռք բերի: Շուկայն այսօր ամալի էր երևում. վաճառականները, մտածելով որ գնող չի լինիլ այսօրիսի եղանակին, ըստ մեծի մասին փակել էին, և ջուրը մաքրելով անցնում էր այդ տխուր և ծածկուած շինութեան նեղ փողոցներով: Երբեմն նշանաւոր վաճառական կարաւանները, որոնք Բաղդադից և Մօսուլից Բիտլիզի վերայով գալիս էին Հայաստան, այժմ վերջացել է, ուստի քաղաքի առևտուրը սահմանափակուել է սեւահայկուն արհեստի և տեղական բերքերի մէջ: Նոցա արհեստն է շինել բամբակեայ հաստ կտաններ, որոնց հում նիւթը գալիս է մերձակայ Պարսկաստանից, և բրդէ գորգեր, որոնք իւրեանց գոյների փայլունութեան և հաստատութեան համար շատ են վաճառուում: Այս գոյները բաղադրում են մասամբ տեղական լեռնային բերքերից և մասամբ բերուած լեղակից և զեղին փայտից: Դեղին, կարմիր և սև գոյները քուրդերի սիրած գոյներն են: Դիւաւորապէս հռչակուած է, ինչպէս վերևը յիշեցի, կարմիր գոյնը, և կարծում են որ նորա զեղեցկութիւնը կախուած է քաղաքի մօտիկ գտնուող տաք ջրերի երկու աղբիւրների գործածութիւնից: Նոցա քիմիական վիրլուծութիւնը, ըստ պ. Քնապի, հետեւեալն է.

Կէսօրին դարձեալ պարզեց, և ես կարողացայ իմ ազնիւ հիւրընկալի երկու որդիների հետ հովտի արեւելեան կողմն իջնել, ուր հիւսիսից եկող դետի մի ճիւղը մէջ թափուում է հանքային աղբիւրներից մինը, որ դուրս է բղխում մի ժայռից: Նա գաղջ էր և ակտրժահամ: Ճանապարհին մեզ պատահեցան իշաբեռն կարմիր—կտաններ («շելայ»), որոնք այնտեղէին գնում, և վարդներից մինը լողանում էր զետուում: Գետի գոգումը գտայ սև սաթի մի քանի կտորներ, և իմ ուղեկիցը պատմում էր թէ այս հովտում մի քանի ժամուայ ճանապարհ հեռի գտնուում է հրաբուլտի մի մեծ բերան, որին մօտիկ՝ ամառուայ այստեղը անտանելի շոքերին՝ վրանների տակ անց է կացնում իւր ընտանիքի հետ:

Դեկտեմբեր 11: Ազնիւ քարոզչի ընտանիքը այսօր առաւօտեան աղօթքին երգեց իննսուներորդ սաղմոսը, «the travellers psalm», ինչպէս անուանում էր նա սորան: Կարեկցական զգացմունքով մօտիկ էի անում այս փոքրիկ խմբի վերայ, իբրև սիրելի բարեկամների, որոնք սուանց նսւի պէտք էր փնային մի ամայի փոքրիկ կղզու վերայ, և որոնց շուտով փակելու էր ձիւնը ամէն յարաբերութիւնից: Գիշերը սառել էր, հողմը հանդարտել, արևի առաջին ճառագայթները արդէն հանգչել էին չորս կողմի ձիւնապատ կատարների վերայ: Հովիտը դեռ յուսալի արշալոյսի մէջն էր, բայց իմ սրտումս արդէն թափանցել էին ճառագայթները՝ կենդանութիւն և արիութիւն տալով ինձ:

Մեր զառիթափ և քարայատակ ուղին, որ միևնոյն ժամանակ ճանապարհ էր դէպի Բիսլիզը՝ զետ գնացող մի ջրի, սառոյցով բոլորովին ծածկուած էր, և շատ դժուարանցանքի դարձել: Շուտով հասանք գետերի միացած աեղը, որոնք կատաղել և փրփրալի հոսանքով մեզանից առաջ շտապում էին դէպի բարեխառն լայնութիւնը, 40 աշխարհադրական մղոն հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս:

Որովհետև Տիգրիսի հովտից էլ ուրիշ ճանապարհ չկայ դէպի հայկական սարահարթը, ուստի անտարակուսելի է, որ Քսենոֆոնը՝ Վիւնաքսայի ձախորդ ճակատամարտից յետոյ, ուր Վիւրոս և շատ յոյն զօրավարներ ընկան, իւր 10,000 յոյների հետ այն արժանայիշատակ վերադարձն դէպի Նւքսինեան Պոնտոսի ափերը Բիտլիզը լճի այս հովտի միջովն արաւ, ուր տեղից ես այժմ իջնում եմ: Նաև սուլթան Մուրատ Դ. վանը առնելուց յետոյ, 1639 թուականին այս հովտիցն իջաւ դէպի Բաղդադ:

Մի կործանուած խան աջ կողմը թողնելով շարունակում ենք մեր քարտա ճանապարհը մինչև երկու ժամ՝ երբ ժայռի և գետի մէջ տեղ՝ մի դեղին պատուար փակում է ճանապարհը մեր առաջ։ Բնութեան մի դարմանալի շէնք, որի վերայ նա հազար տարիներով անձանձրոյթ շարում ու շարում է։ Խակապէս մի կրային ջրի աղբիւր, որ գտնուում է վերև լեռան վերայ, իւր հարուստ բովանդակութիւնը այսպիսի տարօրինակ ձևով է ներկայացրել, որ մօտ 120 ոտ երկայնութեամբ և 50 ոտ բարձրութեամբ կանգնում է մեր առաջ։ 20 ոտ բարձրութեամբ և 15 ոտ լայնութեամբ մի արուեստական դուռ ճանապարհ է տալիս. մի հին ձեռագործ, որ ժողովուրդը Շամիրամին է նուիրում։ Պաղանձաւներից իջնելով մեզ վերայ է կաթում աղբիւրը և կամաց կամաց աշխատում իւր խորտակուած շէնքը վերստին նորոգելու։

Սլօկունի (Սլիկունցի?), Համբի և Բաբօզի քուրդ ցեղերի զիւղեր շատ ենք տեսնելու այսօր։ Նոքա շինուած են կամ ճանապարհից դուրս պառեկների վերայ, կամ գետի միւս կողմը։ Մի քիչ հեռուն դէպի ներքև լեռներն սկսում են կաղնի մեծ անտառներով ծածկուիլ։ Փանի՛ ժամանակ մեր աչքը անտառ չէր տեսել, ահա շուտով կը հասնենք նորան և մինչև երեկոյ նորա միջով կ'անց կենանք։ Հապիւ թէ մինչև կէսօրին հասան մեզ այն զապօ իէք, որ կայմակամը խոտոացել էր տալ մեզ, բայց նոքա, ինչպէս և ամբողջ օմանեան պետութեան մէջ միշտ այս տեսակ մարդիկ, նշանակեալ ժամին չէին ներկայացել։

Կէսօրից 2 ժամ յետոյ մի սրակամար կամուրջից մենք անց ենք կենում գետի ձախ ափը։ Մի աւերակ խանից յետոյ ճանապարհն սկսում է սարսափելի դառիթափ և զառիվայր դառնալ։ Մարդիկ, վայրի խողերը, ինչպէս նկատում էինք, և սկիւրները արդէն տարել էին վայրի կաղնիները, այնպէս որ բոլոր մեր աչքի տեսածները միայն իմ զբաղանքս հապիւ լեցրին։ ճանապարհը շեղում ենք դէպի մի սոսկալի բարձրութիւն, անց կենում գետը և ողորկ թերթաքարերի վերայով վտանգներ կոխելով հասնում ենք Մաուշ փոքրիկ գիւղը, որ կանգնում է մի լեռի բլրի վերայ, որի շուրջը գետը մի կիսաշրջան է անում դէպի հիւսիս, և ապա բարձր լեռներից ստիպուած խիղջն դարձեալ դէպի հարաւն է գնում։ Այս սակաւ աների բնակիչների մէջ որովհետեւ շատ հիւրասիրութիւն չկար, ուստի մեր զապթիէները վերջապէս ստիպուեցան մի կարճ խուզարկութիւն անել և այժերի գոմի վերայ մի փոքրիկ վայր դատարկել իւր բնակիչներից։

Դեկտեմբերի 12: Ճանապարհէինք ուղղւամ ընկել: Բայց զովի քանակն չկար, և մինչև տան տէրը կէս գիւղը ձայնով հագել ներքև կկաւ, ժամն եղաւ 8: Ձեան գնդակները խաղում էին մեր շուրջ երբ մենք զժուարին աշխատութեամբ մազլցում էինք դէպի մեր թողած անտառային շաւիղը: Կաղնու զանազան տեսակների զոնէ տերեւներն աշխատանքի ամբողջութեամբ հաւաքել, որովհետև պտուղների մասին զժուարութիւն կար: Մի ժամից յետոյ մենք հասանք Վէրէջ Տաղի անցքին բարձրութիւնը (Ուլկ. 5000 ոտ): Ժայռերի վերայ շատ տեղ քարին կարկանդակ տեսաւ շինուած: Այս կողմերը յաճախ են պատահում այսպիսի յիշատակարաններ բարձրացած (մանաւանդ զժուար լեռնուզներին) վերայ ինչպէս այստեղ տեսայ: Ժողովողիսն այսօրուայ սովորութիւններն ու կենցաղավարութիւնը այնպիսի շատ նմանութիւններ ունին շին Կապարանի նկարագրութիւններին հետ, որ ես ենթադրում եմ որ երբ ցաղիքը բեթելի մօտ բարձրացնում էր այն քարերը, միևնոյն սովորութեանն է հետևել, որովհետև զեռ այսօր էլ այն զժուարին անցքին ապահով հասնելու համար կանդնում են շնորհակալութեան յիշատակարաններ:

Այստեղից սկսած մենք թողնում ենք բարձր լեռները մեր ձախ կողմը և մի խիստ զառիվայրից իջնում ստորին լեռների սահմանը, ուր երբեմն նոցա քամակի վերայ գնում և երբեմն զառիվայրերից դէպի ներքև սահում: Կաղնիքը այսուհետև միայն մայցառի կերպով են պատահում, որովհետև գիւրամտուշելի լինելով տապարն ու հօտը ոչնչացրել էին նորան. յաճախ տեսնում ենք այստեղ նորա մի առանձին տեսակը կոշտ սղոցաձև տերեւներով:

Մեծ և խայտաբղէտ կաքաների երամները ամէն տեղ երևում են մեր ճանապարհի վերայ. նոքա համարեա մի փոքր հնդկահաւի մեծութիւնն ունէին: Բուրդերը նորանց կոչում են Բարբ—իւղերէյ, իսկ թուրքերը Օուր—քաքլիկ, և իւրեանց յատկութեամբ պատկանում են այս քրդական լեռներին: Ձիւնից պրծել ենք և միայն ցուրտ քամովն ենք զգում նորա մերձակորութիւնը:

Մի ուղղաձիգ կրճից զուս գալով դէպի դաշտ կէսօրից 2 ժամ յետոյ իջանք Տալան լճի ամիս վերայ: Ճանապարհից փոքր ինչ դուրս պատահեցանք մի խումբ դառարկուած ցաների, ուստի պարտաւորուեցանք զեռ մի լերի լեռան վերայից էլ անց կենալ և վերջապէս արևմտոյն հասանք Բալա փոքրիկ գիւղը, ուր մի քուրդի փոքրիկ և հանգիստ սենեկում գիշերեցինք:

Դեկտեմբեր 13. Առաւօտեան 8 ժամին ճանապարհ ընկանք, չնայելով որ անձրև էր. անց կացանք մի սաստիկ ուռչած գետակից, որ ոչ հեռու մեր անցքից ներքև միանում է երէկուայ մեր անցածին հետ և մի քանի ժամ դէպի հարաւ թափւում են Բիտլիզ լճի մէջ: Մեր առջևի զառիթափ և փխրացած կաւուտ ուղին մեզ վերայ ծանր աշխատութիւն դրեց. և ապա կռուելով ուժգին քամու դէմ ժամերով չափեցինք մի սարահարթի երկայնութիւնը, և այն էլ մեծ զգուշութեամբ, որովհետև արևի տաքութիւնից պատուած տեղերը ջրով լցուած լինելով թափարդ էին լինում մեր ձիանց ոտերին: Սղերտից, այս օրուայ մեր նպատակից, դեռ մեզ բաժանում է մի խոր բայց ոչ առատաջուր գետահովիտ, իսկ այնուհետև մեր աչքի առջևն է Սղերտը: Տարօրինակ տեսարան է ներկայացնում նա իւր տների սեպհական ճարտարապետութեամբ. նոքա իրարու վերայ երկու մեծ կամարներ են ցոյց տալիս, որոնք կազմում են նոցա երեսրացները (բալիօններ): Ղևնայարկումը տեղաւորւում են տաւարները և զործիքները, իսկ վերնայարկումը գերդաստանը: Եւ որովհետև փողոցները շեղ դէպի վերևն են բարձրանում, ուստի և մենք շատ այսպիսի կամարներ կարող ենք տեսնել:

Մի սխալ էր որ ես արի, երբ իջեանելու համար Էլիաս քահանային ղիմեցի, որովհետև միւս օրը ես այնտեղ մի շատ լաւ խան գտայ: Այս բարեխրատ, բայց տաճկերէն չգիտենալու համար իմ թարգմանին բոլորովին անհասկանալի և իւր կոտորտուած անգլիերէնով ինձ զգուորահասկանալի մարդը ամբողջ երկու ժամ ինձ քաղցած և սառած թողից մի վարժարանի սենեկում, մինչ վերջապէս իւր կրօնակիցներից մէկի տան մէջ մի յարկ գտաւ մեզ օթիսանելու:

Սղերտից սկսած մենք մտնում ենք յունական եկեղեցու մի ուրիշ ճիւղ քրիստոնէայների սահմանը, այսինքն Յակոբեանների, որոնք Քրիստոսի մէջ միայն մի բնութիւն են դաւանում, և խկապէս աստուածային բնութիւն: Նոքա այստեղից սկսած տարածւում են ասորական դաշտում, արեւմուտքից մինչև Մարդիր, և հարաւից մինչև Մօսուլ: Ամերիկացի քարոզչութիւնը նոցա կեդրոնում, Մարդիրում հաստատուելով, իւր գործունէութիւնը ընդարձակում է ամենայն տեղ:

Երեսբացի կամարների ձևով փոքրիկ խորշեր շրջապատւում էին մեր ցուրտ սենեակի չորս պատերը: Մեզ տուած անհնկալը խիստ փոքր ազդեցութիւն ունէր այս ահաղին տարածութեան մէջ, ինչ

պէս, օրինակի համար, մի սառնոցէ այրում կարելի լինէր ծխախոտի կրակով տաքանալ: Բայց որովհետեւ Բիտլիզի 4800 ոտ բարձրութիւնից մինչև 2750 ոտը իջել էինք, ես ինձ մեղմագոյն եղանակ էի երևակայում: Բիտլիզում զնած վատ դեանախնձորների փոխարէն ես չյաջողեցայ այստեղի վաճառանոցում լաւերը ճարել: Այլ և այնտեղ բուսնող ահագին կաղամբը նոյնպէս իսպառ անհամէր: Բայց անսպասելի էր ինձ համար այն արուեստական գործունէութիւնը, որին ես հանդիպեցայ այս քուրդի քաղաքում: Այս փողոցի մէջ գետնայարկ ծածքերում ոստայնանկներ նստած գործում էին բրդեայ նեղ հիւսուածքներ, մի ուրիշէ մէջ դուռը դրան կից պղանձագործների խանութներ էին, և վերջապէս հասանք հիւսների կարգին: Բազմաթիւ վարպետներ պարապում են այստեղ Հնդկաստանից Բաղդադի վերայով բերուած եփնոսի փայտով, և որից շինում են խիստ գեղեցիկ, երկար ու կարճ ծխափողեր և զաւազաններ, բայց առանց նոր ձևերով մրցելու իրար դէմ: Սակայն ասում են, որ նոքա արդէն սովորել են սև ընկոյզի (*Juglans nigra*) փայտը մի տեսակ հիւսնութիւն սեւացնել:

Դեկտեմբերի 14-ին թէպէտ ցուրտ է բայց պարզ: Արևելեան քաղաքներում մարդ իւր քայլերը ակամայից դէպի շուկայն է ուղղում, ուր կեդրոնանում է բոլոր յարաբերութիւնը. մինչդեռ աղիքաձև փաթաթուած մեկուսի նեղ փողոցները՝ իրենց բարձր և անպատու հան պատերով կենդանեաց գերեզմանոցի տալաուրութիւն են թողնում մարդու վերայ: Ելիս քահանայն, թէպէտ չափազանց պատրաստակամ, բայց որովհետև մենք իրար չէինք կարող հասկանալ, ինձ շատ չէր կարող օգնել, ուստի ինձ առաջնորդեց իւր բարեկամ Վանեցի (?) ¹⁾ նեստորականին մօտ, որ երէկ էր եկել և խանութն իջեանել: Ես տեսնուեցայ նորա հետ, որ մի անգլիացու հետ երկար ճանապարհորդութիւն անելով լաւ անգլիներէն էր սովորել. և այժմ իւր որդու և երկու յոյն վաճառականների ընկերակցութեամբ այստեղ եկել: Այս վաճառականները եկել էին ընկոյզնու ոստղեր գնելու և Տրապիզոնի վերայով Նւրուպա ուղարկելու, ուր այս սիրուած առարկայն շատ հազուադիւր է դառել. իսկ այն նեստորականը այս

¹⁾ Վանում ոչ մի բնիկ ասորի չկայ, ինչպէս և այս պարոնը Վանեցի չէ, այլ Մարշմանի կողմից մի ժամանակ իբրև հիւպատոս կամ առաջնորդ պանդուխտ Ասորիների համար բնակել է այնտեղ:

գործում նոցա առաջնորդի և թարգմանի պաշտօն ունէր: Այս կողմերին լաւ ծանօթ լինելով՝ ամենայարմար տեղեկութիւններ տուեց ինձ իմ հետևեալ ուղևորութեան մասին:

Մի ծեր պարոն, միւլենոյն ժամանակ բժիշկ և դեղագործ, խանին դէմուդէֆն ունէր իւր դեղարանը, որոյ ամբողջ պարունակութիւնը անտարակոյս կը տեղաւորուէր իմ շորերի և վերարկուի զրպաններում: Նա իւր պաշտօնով միակ անձն է քաղաքի ամբողջ 1000 տան համար, որոնցից ամէն մէկի վերայ 10 (?) հոգի էին հաշուում: Փոքրիկ շուկայից միայն մի քանի բաներ գնելով, որ կարող էին մեզ համար հետաքրքրական համարուիլ, մենք բարձրանում ենք դէպի «Լիօնակ», որպէս զի Միւլթէ Նէրիֆից (նա Դիարբէքրի փաշայի հրամանի ներքոյ է) ձիաներ և պահապան զինուորներ խնդրէինք էզուցուայ ճանապարհի համար:

Խորամով և բարձր ու տխուր անպատուհան պարիսպներով շրջապատուած մի ամրոցի կշտին, բլրակի վերայ առանձին բարձրանում է յիշեալ պաշտօնակալի ապարանքը, որից ներքև դէպի արևելքը ձգւում է քաղաքը: Առանց պարսպի և քիչ այգիներով շրջապատուած տարածւում է սա այն բարձրաւանդակի վերայ, որ կէս ժամ հեռու դէպի հարաւ այնչափ զառիվայր և խոր է իջնում դէպի Սղերդի լիճը, որ այն ահագին բարձր կէտիցն անգամ կարելի է տեսնել գետը: Սորա միւս կողմը, հովտի զառիվայրի ետևը բարձրանում է գորշ կարմրագոյն և խոր ձիւնապատ քրդական լեռնագագաթին: Բայց դեռ ևս «Լիօնակ» չմտած հարկ էր որ ես, համարեա ոյժով, ազատուէի ինձ մի աւետարանական Յակոբեանից: Շատ կարելի է, որ արևելեան քրիստոնեայն սրտի բնական զգացմունքով համակրում է ներոպացուն, բայց ես միշտ զգուշեմ մեր դաւանակիցների այս անհրեւութիւնիցը:

Բարեսիրա և ազնիւ թուրքը ինձ իւր գորգերով զարդարած դահլիճումն ընդունեց և սուրճով ու ծխախոտով մեծարեց. միւլենոյն ժամանակ և շատ շուտով կարգադրեց իմ գործու Զի ճարելը և նորա վարձ որոշելը շատ պարզ կերպով է կատարւում այստեղ: Կօնակից պատուէր է լինում մի զապտիէի այսքան կամ այնքան գրաստ պատրաստել, և նա գնում քաղաքի խաներում որոնում է, և, իթէ տէրերը կամաւ չհաճին, բռնի քաշում բերում: Տեղերի հեռաւորութիւնները հաշուուած են ժամերի վերայ, և իւրաքանչիւր ժամին ամէն մէկ ձիու համար, օրինակ, 20 փարա վճարուում:

Յաւալի է, որ այս տեսակ մարդկանցից, որոնց մի բարձր կամք անդադար դէս ու դէն է ձգում ընդարձակ պետութեան մէջ, շատ քիչ տեղեկութիւն կարելի է ստանալ իւրեանց կեցած տեղի մասին:

Քաղաքն իջնելիս՝ ճանապարհին խիտ տների մէջ տեղը իմ աչքին ընկաւ մի խիտ թիք մինարէ, որ կարող էր նշան համարուիլ այս կողմերում յաճախ տեղի ունեցող երկրաշարժութեանը: Քահանայն երեկոյեան ինձ մօտ եկաւ երթաս — բարով ասելու: «Բաքի» բառը նորան ծանօթ էր, բայց նա կարծես թէ սարսափեց, երբ ես նորան խնդրեցի ինձ ասելու թէ ուր կարելի է նորա լաւը ձեռք բերել: Նա ինձ այս մասին իմ տանտիրոջ վրայ մատնացոյց արեց՝ թերեւս վախեցնալով որ ես նորա տեղն իմանալուց յետոյ բերել տամ ու գործ ածեմ:

Դեկտեմբեր 15: Առաւօտեան 5 ժամին երբ ես քնից արթնացայ, Յակոբեան քահանայն իւր հաւատացեալներին աղօթքի էր կանչում, ինչպէս որ սովորութիւն է նոյանում Ծնունդից առաջ:

Ի զուր երկար սպասելուց յետոյ վերջապէս «Կօնակի» գինուորներից մինը մեր դրան առաջ բերեց մի խեղճ կրակապաշտի (թէ՛ արեւապաշտի կամ եղիւլու) իւր երեք թոյլ ձիաների հետ: Վերջապէս ժամ 9-ին կարողացանք հեծնել: Քահանայն ուղեկցեց մեզ մինչև վերջի տունը ուր և մի ջերմեռանդ աղօթքով բաժանուեցաւ մեզանից:

Գիշեր ջուրը սառել էր, բայց արեւը նորան շուտով մեղմացրեց: Սարահարթի լերի դաշտը ^{3/4} ժամու մէջ անց կենալով հարաւային արեւելեան ուղղութեամբ՝ հասանք Սղերդ — լճի հովտի ուղղահայեաց դառիվայրի դուռը, որ իւր ոլոր-մոլոր ճանապարհով մեզ հագիւ մի ժամուայ մէջ իջեցրեց ջրի ափը: Համարեա գեո մարդկային ոտը չկոխած լեռների վերայ՝ կարմրափայլ ժայռերի միջով լեռան սլացող յանդուգն որդու պատկերը անջնջելի ապաւորութիւն թողեց իմ հոգու վերայ:

Ժայռերի և գետի մէջ տեղով մենք հետևում ենք մի սիրուն ելեէջ ճանապարհի, ուր երկու սպայներ և մի ստուար խումբ զօրականներ արքունական մեծադումար դրամի բեռներով անց կացան մեզանից դէպի Դիարբէքիր: Ափին մօտիկ մի տեղ ժայռից այնպիսի սաստիկ ծծմբային աղբիւր էր բոխում, որ մենք մի քանի րոպէ հեռաւորութեամբ զգում էինք նորա հոտը:

Ժամ 12^{1/2}-ին, միւս կողմ մի փոքրիկ գիւղի մօտ թողնեք

Աղերտի լիճը և մի բաղնաբլուր ճանապարհով հարաւային արեւմտեան ուղղութեամբ թերուեցանք դարձեալ դէպի Բիսլիզի լիճը: Աջ կողմը մի կիրճի մէջ տաք ջրի վերայ դրուած մի մեծ պղնձի շուրջ չորտաւ լուացք էին անում մի քանի կնիկներ՝ հագնուած ինչպէս Եւան մեղանչելուց առաջ: Հնդակամար կամուրջից անց կենալով ճանապարհի վերայ տեսանք մի հրոսի մեծ ու չորս կողմ բաց վրաններ, որոնց անշուշտ պատկանում էին և վերոյիշեալ կնիկները: Վրանի նիւթը սև այծի մազից է, և որովհետև ոչ մի կողմից չէ հասնում մինչև դետինը, միայն փոքր ինչ վերելիցն է պատսպարում: Աղղբերից թուփեր էին շարել, որպէս զի փոքր ինչ էլ այնտեղից պատսպարուի: Կարասիների թիւը չնչին էր, և ամբողջութիւնը մի ողորմելի տպաւորութիւն թողնում մարդու վերայ: Այստեղ ու այնտեղ չորտաւ մի քանի տղայմարդիկը նեղրերի մեղմացած գոյնն ունէին և զիններին ծածկած քրդի «քօլօզը»:

Մի քիչ բարձրանալուց յետոյ մենք կարողացանք տեսնել այն երկու ջրերի միացումն, որոնք հարաւային ուղղութեամբ դէպի Տիգրիսն էին հոսում և խեղապէս նորա գլխաւոր ճիւղերը համարում: Տիգրիսն է կոչվում այն տեղը, ուր նա միանում է Ռիարբէքիից եկած Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղի հետ: Այնտեղն էր, որ Քսենոփոնը, Կորդուաց հետ սաստիկ կռուելուց յետոյ, տեսաւ հայերին միւս ափի վերայ բանակած, որոնք չէին կամենում թոյլ տալ նոցա անց կենալ այդ սրնթաց ցնաորիաբոր ինչպէս կոչում էր նա սորան: Մի երազ միտնութեան նորա բաղմահոգ միտքը, նորան կաշկանդող շղթաները յանկարծ ընկնում ու աղատում են նորան: Առաւօտը կատարուեց երազը, երբ երկու պատանիք նորա մօտ դալով մի ձանձաղ և անխտանդ անցք ցոյց տուին իւր բանակի համար: Այս հունը ընկնում էր այն կէտի վերև, որտեղից յոյները մի օր առաջ ի դուր տեղ էին փորձել գետն անց կենալու: Քսենոփոնը հրամայում էր վերջապահ գնդին: Հայերն արդէն դնացել էին այն ձանձաղ հունի մօտ յունաց առաջապահ գնդին դիմադրելու, ուստի Քսենոփոնը նոցան խաբէլու համար, ցոյց տուեց իբրև թէ կամենում է խոր տեղիցն անց կենալով ընկնել նոցա քամակն: Խորամանկութիւնը յաջողեցաւ, հայերը փախան և յոյները անխտանդ անցան հայկական ափի վերայ:

Այժմ հասանք մի տաքօրինակ դարափի վերայ բարձրաւանդ դակի ջրից խոր գալարուած մի հովտի մէջ: Երբ մենք կարծում էինք

Թէ վերջին դառիթափն է որ բարձրանում ենք, և ահա մեր առջև բացւում է մի աւելի դժուարին աշխատութիւն: Նիւթն էր փուխը, սե թերթաքար: Մենք պատահեցանք վահանով և տէգով զինու-
ւորուած մի քուրդ ձիաւորի: Անց կենալով մի քուրդ աղայի աւե-
րակ ամրոցի առջևով ամայի և քարոտ դաշտի երկարութեամբ
դիմում էինք դէպի Խալիբէ՝ Յակոբեան փոքրիկ գիւղը ուր և երե-
կոյեան ժամի 5-ին հասանք: Գարշահոտ փթրի կրակի մօտ տեսանք՝
իրենց տաւարներով շրջապատուած՝ մի ծեր և մի երիտասարդ մար-
դու, որոնք յօժարակամ ցոյց տուին մեզ մի պարզ տեղ իրենց կշտին
գիշերելու: Տղայմարդերից իւրաքանչիւրը կրում էր իւր թևի վերայ մի
երկար հրացան, և երբ այդ անմոռանալի երկար ու ըստ մեծի մա-
սին անքուն անցկացրած գիշերուայ մէջ մի շուն հաչէր գիւղում,
վեր էին թռչում զինուորուածները և անոռի ծակերից դուրս մտիկ
անում: Քուրդերը մի քանի օր առաջ պատը քանդելով նոցանից մի
քանի տաւարներ էին յափշտակել. ուստի իրաւացի էր նոցա այս
հսկողութիւնը:

Դեկտեմբեր 16-ը լուսացաւ մի թեթև բուքով: 8 ժամին հե-
ծանք և փոխանակ այն բնակարանի վատ օդին սկսեցինք լեռան պարզ
զովք ծծել: Այդ լիրկ և սակաւ ինչ բլրոտ ճանապարհի վերայ միայն
երկու փոքր եղդու գիւղերի պատահեցանք: Բուքը սաստկացաւ և մեր
քայլերն շտապեցրեց: Մի քանի ժամից յետոյ մենք կանգնած էինք
մի նեղ կիրճի վերայ և տեսնում եզիդհանի լճի ամբողջ դաշտը.
այնտեղից իջնելով 11½ ժամին հասանք Ռեզվան գիւղաքաղաքը:
Սորանից վերև բրդաձև լեռան վերայ բերդաձև շինուած և շէնքում
բնակում է միւլիւրը: Այդ շէնքը կանգնել է որպէս թէ կէս—անկախ
եզիդի աղայի աւերակի վերայ: Քառասուն թուականներին այս աղայու-
թիւնը վերջացել է ոմն Միրզայ աղայի հետ: Տաճկաստանի երևակայական
իշխանութեանը ազդեցութիւն տալու համար՝ երեսուն թուականնե-
րին այդ լեռնականների դէմ շատ դժուարին պատերազմներ մղող
Ռեշիդ փաշային նա ինքնակամ հպատակեցաւ և խնդրեց նշանակել
այնտեղ կայսերական կառավարիչ: Նոր նշանակուած կառավարիչը
քիչ օրից յետոյ աղայի նորահաս սիրուն կիներ առնելով հեռանում է
այնտեղից: Լուր հանելով թէ առևանգուածը իբրև թէ աղախինն է
եղել և ոչ ամուսինը՝ կարողացան տաճկին յետ դալու հրապուրել:
Աներկիւղ եկաւ նա, բայց իւր մարդերի հետ միատեղ սպանուեցաւ:
Ռեշիդը վերադարձաւ նորան պատժելու, սակայն մի քուրդ աղայի

ապստամբութիւնը նորան ստիպեց յետ դառնալ: Կոռաւարտութիւնը, որ դեռ առօրեայ հանդարտութեան համար էր. աշխատում, ցոյց տուեց որպէս թէ ներում է նորան, և Միրզա աղային նորից կառավարիչ կարգեց գաւառին: Այս միջոցին մեռնում է Ռեշիդ փաշայն: Նորա հրամանատարութեան յաջորդողը հրաւիրում է աղային իւր մօտ և թուրք կառավարչի մահուան վրէժը հանում նորանից: Առեանդուած եղզուհին, երբ իւր ամուսնու սոսկալի մահը լսում է, անձնատպան է լինում:

Եզիզիք դեռ այսօր էլ մեծագոյն մասն են կազմում բնակիչների, որ բնդամէնը հազիւ թէ 1000 հոգի լինին: Նոցանից յետոյ հայերն են ամենից շատը: Միւղիւրից մի առաջնորդ և զեան անցնելու անյապաղ կարգադրութիւն խնդրեւց յետոյ, խնդրեցի և մի վայր, ուր կարողանայի նախաձաշիկ անել: Այս նպատակի համար ինձ հայոց եկեղեցին տարան, որ քանի քայլ հեռու բլրի վերայ էր ընկնում: Փառաւոր, ներողամտութեամբ ոմն Նիկողաճօ էր կառուցել այս քրիստոնեաների համար: Ներքին փոքրիկ բակի ճակատը բացւում է կամարակապ սրահ, ուր կատարւում է ամսառւայ ժամասացութիւնը, այնտեղից մտնում են ձմեռուայ եկեղեցին, մի հսեմ յարկ, որի պատերի վերայ երևում են սուրբերի մի քանի այլանդակ նկարուած պատկերներ:

Այս նուիրական վայրը մի սուրճով էլ սրբապղծեւց յետոյ լուր ստացայ թէ «քէէկը» պատրաստ է: Փքուած տիկերից մի քառակուսի էր սա. մի լաստափայտ, ինչպէս որ արդէն Քսենոֆոն է նկարագրում: Այստեղ միայն տասներկու հատ էին այն տիկերը, որ իրար էին կապուած, և որի վերայ տեղաւորուեցանք մենք մեր բեռների հետ, իսկ ձիերը լողալով հեռւում էին նորան: Մի քանի բուպէից յետոյ միւս ավումն էինք, և դրաստները շուտով վերստին բառնալով ուղղուեցանք դէպի լեռը: Սպիտակագորշ մարմարից էր նա, այնպէս ողորկ, այնպէս ուղղահայեայ և անցքերը նորա ծերպերի միջով այնպէս նեղ, որ քանիցս անգամ դժուարացանք բեռնաւորուած զրաստները անց կացնել: 2 ժամին վերջապէս վերևը հասանք և հեռւում էինք մի արօտաշատ և դարուփոս սարահարթի, որ մեր ճանապարհի հետ բարձրանում էր: 3½ ժամին եկանք մի եզդու գիւղ, ուր ինձ առաջնորդող «գապլթիէն» աշխատեց այն վայրերին հմուտ մի անձն իրեն օգնական գտնել, որովհետև, ինչպէս երևում էր, նա քիչ ծանօթ էր այն ճանապարհներին, մանաւանդ եթէ գի-

շերն էլ վերայ հասնէր: Գիւղի համարեա բոլոր աղայ-մարդիկը ճանապարհի վերայ հաւաքուեցան, և թերևս կարծում, որ այսօր առաջնորդ չտալով՝ ես կըստիպուիմ այնտեղ զիշերել ու ծախս անել, մի խօսքով, ոչ ոք չուզեց մեզ ուղեկցել: Զատլթիէն զայրացաւ, սպառնաց միւղիւրի վնէժխնդրութեամբ, ցոյց տուեց իւր՝ թերևս մէկ կողմից կասկածելն՝ վարձատրութիւնը՝ զեանի վերայ ձգելով մի քանի մեծ արծաթի փողեր: Բայց և նորա սիրելի ձայնը ոչինչ ներդործութիւն չունեցաւ: Որովհետեւ այլ ևս որեւէ յապաղումն մեզ անշուշտ նոցա ճանկը ձգելու էր, ուստի սեպհական ոյժիս տարաւնելով շարունակեցի ձանապարհը: Անմոլար շաւիղը կէս ժամից յետոյ մեզ լեռնադաշտի ավիւր հասցրեց, բայց և այնպիսի մառախուղի մէջ, որ մի քանի քայլ հեռուից չէր կարելի նշմարել: Մի կոխուած շաւիղ թէպէտ կասկած չէր թողնում իւր նպատակին, բայց նորա խոսկանութիւնը այդ քարերի մէջ սոսկալի կը լինէր, եթէ զիշերը վերայ էր հասել: Զգուշութեան հետ որչափ կարելի էր և փութացինք, որ ի զուր չգնաց, որովհետեւ մինչ վերջնալոյսը նոր էր սկսել տեղի տալ զիշերուան մենք հասանք Տիգրիսի ավիւր: Սարի վերայից երևցող լոյսերը չէին - Ռեֆայի ճրագներն էին, ուր մենք այնքան ցանկանում էինք այսօր իսկ հասնել: Ա. փի վերայի խանը արդէն լեքն էր իմ բազդակիյներով, ուստի ինձ ցոյց տուին մի ուրիշ բարձր շինութիւն: Այնտեղ դռնուող զօրականները ինձ թոյլ տուին բնակել իրենց հետ այս աշտարակի մէջ:

Ս. Ա.

միջոցաւ միւս բնօրհայտ օգնելովս քաղաքացուս իմ զոյր
Նաւագի սկիւզմի, ձուճիցոյ լինմոյ մոլորմից անկի մշտն վն առնը
միւր ձեզի յանաւանն միջոյնը զարտաման միւս զի կիտման չից. առ լիւ

Վ Ե Հ Ա Ժ Ո Ղ Ո Վ

Մայր—Հայաստանին տօբին էլ անցաւ,
Տանջումեն նորան նոյն վիշտն ու նոյն ցաւ,
Բացուած լայն վերքէն արիւնը ծործոր
Կաթելով վազումէ դեռ ամէն օր։

Մեր հոգու վիշարը, մեր բօթն ու սուգը,
Աղետարշ աչաց մեր արտասուքը
Ոչոք չըտեսաւ, ոչոք չի ըզգաց,—
Լուսաւոր Եւրոպ կոյր ու խուլ մընաց։

Անմեղ դառնուիլը—խեղճիկ Հայաստան
Ողջակէզ եղաւ Տաճկի քառութեան.
Փրշըրտած շղթայք սլաւոն ազգերին
Բերին փաթթեցին Հայոց ձեռքերին,

Ինչո՞ւ։ Թող ասէ անդուծ Եւրոպան,
Որ Պիլատոսի արաւ դատաստան—
Նախ՝ անմեղութիւնն մեր խոստովանեց,
Ապա չարերուն մեզ 'ի խաչ մատնեց։

ՄՇԵՑՈՒ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ

Երբոր մայրը երկունքով
Աշխարհ բերէ երեխայ
Հայրը որդուն մի սրբած
Պիտի դաշոյն տայ ընծայ։

Երբ երեկան մեծանայ,
 Խաղալիկներու փոխան
 Հայրը ձեռքը պիտի տայ
 Մի մահաբեր հրացան:

Երբոր տըղին վարժատուն
 Դայ ժամանակ երթալու,
 Նսիս սուր լսողցնել, և ասլա
 Պիտ սորվեցնունք կարդալու:

Կարդալ — զրոնկ լաւ բան է.....
 Բայց որ հասաւ քըննութիւն,
 Աշակերտին հարցուցէք —
 Վո՞րեւ գիտէ՞ նա արիւն:

Ի՞նչ դուք այսպէս յուսացէք
 Փըրկել խրոջուկ Հայաստան.....
 Աղատ, անկախ մարդ երբէք
 Լինելու չէ մութացիւն:

ՎԱՆԵՑՈՅ ԶՈՒՆՈՒՄԳԸ

Բաւ է, եղբարք, վիզ ճըրկել,
 Ողորմելի երևել,
 Ժամանակը հասել է
 Հայ դրօշակին ծածանել:

Հայոց լերին թող թընդան,
 Հայոց բերանք թող դռան
 Հայաստանի դաշտերում
 Հայ քաջերու զիւ «ուռան».

Արիւն վո՞րէ թող հայք,
 Աղաղակ միշտ «ուռան»
 Մեր թշնամի աշուհ հեռու յընտ
 Սրտի վրէժէն թող չդուրսգ:

Այսուհետև արտասուներ
 վախկոտները թող հեղուն,
 Հայքըս արդէն պատրաստ ենք
 վրիթել ազնիւ մեր արիւն,

Ու չենք դադրիլ վրիթելու
 Մեր հայ, ազնիւ արիւնը,
 Մինչև ազգը չի ստանայ
 իրա ազատութիւնը.....

Ախ ու վախը մենք մոռցանք,
 Այժմ վրիթել մենք «ուռն».....
 Հայք՝ դռնեցէք միշտ «ուռն»,
 Որ Թըշնամին մեր դողայ:

ԳԱՄԱՌ.—ՔԱԹՈՒԱ:

Այս 3 ոտանաւորները պատահաբար ընկան մեր ձեռք, և մենք
 գետեղում ենք նոցան մեր Հանդիսի մէջ այն պատճառաւ, որ մի գուցէ
 կորչեն, ինչպէս որ շատերը առմիշտ կորել են, ինչպէս լսում ենք,
 հեղինակի և նորա «բարեկամներին» անխուժութեամբ: Այս յուսանք
 որ՝ հեղինակը կը ներէ մեզ, որ մենք առանց նորա առանձին թոյլ-
 տութեանը հիւրընկալեցինք նորա «կիւռի ձագերին» նման զէս ու զէն
 ձգտած երկասիրութիւններն....

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ *)

Կարևորն այն է որ ժողովուրդը, կարգալ սովորելուց
յետոյ, կարգալու արժանաւոր գրքեր ունենայ:

Թոմագէօ:

Հասարակական գրադարաններ հիմնարկելը բարե-
գործական և ընդհանրի համար մեծ օգուտ ունեցող
գործ է:

Card. La Tour d' Auvergne

(Moniteur 29 avril 1850):

Ամենամեծ կարևորութիւն ունեցող բաները կըրկ-
նելն երբէք աւելորդ չէ, որովհետև մոլորութիւնը
միշտ կրկին ու կրկին յառաջ է գալիս:

Գէօթէ:

Պարոններ.

Ա.

Այժմ խտայնացում չըկայ խեղի նոյն իսկ մի փոքր նշոյլ ու-
նեցող մէկը՝ որ չը ճանաչէ թէ մեր թշուառութիւնների գլխաւոր
արմատը տգիտութիւնն է:

Այս ճշմարտութիւնն է կրկնվում անդադար, առաւօտից մինչև
երեկոյ, հրապարակների վերայ, սրճարանների մէջ, խօսակցութիւն-
ների ժամանակ, օրագրների մէջ, ամէն տեղ. և տսվում է, «Լիս-
սայում ու Բուստոցայում ջարդուեցանք, պատերազմական արուես-
տին անհմուտ լինելով. մինչդեռ Սարովայում յաղթական հանդի-
սացաւ վարժապետը»: Մեր տնտեսական վարչութիւնը դահալէժ է

*) (Լուիճի Մորանդի, 1867-ի նոյեմբ. 24-ին, Սփուլէթօ քաղաքում
հրապարակախօսած ճառը):

գնում. պարզ, միմիայն այն պատճառով որ կառավարել չըզիտէ: Տարեկան 54 միլիոն են նստում զանձին՝ ոստիկանատան վերայ և, օրինաւոր կրթութիւն չըստանալներուն պատճառով, բանդերում մաշուող 60,000 թշուառ յանցագործներին ¹⁾ համար եղած ծախսերը. ահազին տուրք, որ տգիտութեան է հատուցվում:

«— Կառավարութիւնն անդիպութիւն անդիպութեան վերայ է աւելացնում. ըստ որում ինքը, բոլոր ժողովուրդի անդադարձումը լինելով, կարող չէ չենթարկուիլ ընդհանրի տգիտութեան ներգործութեանը: Ուրիշ բան է թէ մի կառավարութիւն զբաղեցնէ կամուտ լինի. բայց, այս գէպը զուրա հանելով, մենք կարող ենք ասել թէ ամէն մի ժողովուրդ ունի իրեն արժանաւոր կառավարութիւնը. ուրեմն անայբրեկադէտ ժողովուրդին՝ անայբրեկադէտ կառավարութիւն»:

Տգիտութեան գէժ՝ արձակած մեր աղաղակներն ապարդիւն չեն անցնիլ: Կաթիլքը փոսացնում է քարը: Այսօր աղաղակելով, վաղն աղաղակելով մի փոքր շարժում կըսկսի զարթիլ, որ երթալով կամաց կամաց աւելի ու աւելի կը զօրանայ. և երբ մի անգամ յառաջադիմութեան սէրն արմատ ձգեց մարդի սրտի ու մտքի մէջ, այնուհետեւ տգիտութեան լիակատար կործանումն հասած կարելի է համարել, և մտքի ու սրտի ազատութեան լայնարձակ հորիզոնը մեր առջև բացուած:

Ահա այս մեծ ու արգասաւոր յուսով է որ մեր երկրի ամենաաշուած ու մթին խորշերում անդամ քանի գնում բացվում են երեխայների համար ցերեկօթիկ ու գիշերօթիկ ապաստանարաններ, քաղաքի ու գիւղի ուսումնարաններ: Ամենասուրբ ու գերազնիւ նպատակ. բայց այդ նպատակին հասնելու համար, բաւական են արդեօք ընտրուած միջոցները:

— Ո՛չ. անկեղծ, ոչ:

Անտարակոյտ, դարձողները տգիտութիւնը վերցնելու առաջին անհրաժեշտ միջոցներն են. բայց զոքա միայն բաւական չեն:

Հնար եղածին չափ պիտի աշխատիմ որ միտքս ձեզ լաւ բացատրեմ:

¹⁾ Կրթութիւնը միշտ զոյգհաւասար քայլով է ընթանում ուսման հետ: Ֆրանսիայում, յատկապէս Գուքս նահանգի Բըանտօն գլխաւոր քաղաքում, որ հանրական ուսման համար եղած հիմնարկութիւնների կողմից օրինակ է դարձած բոլոր միւսներին, 1866ի ապրիլ ամսում Եղեռնադատ Ատեանը ըստիւրելու պէտք չունեցաւ, որովհետեւ քննադատուելու համար եղեռնական զործեր չէին եղած:

Բ:

Նաև և առաջ լաւ խմանանք, պարոններ, Տգիտութիւն անձոռնի բառի նշանակութիւնը:

Մեր մէջ, ժողովրդի ասելով, այն մարդիկն են տգէտ՝ որոնք ոչ կարգաւ գիտեն և ոչ գրել, և ինչ—ինչպէս նա ինքն է վրայ բերում—մարդավարի վարուիլ:

Այս դատողութիւնը կիսովչափ միայն ուղիղ է. սրովհետեւ, մարդկ կարող է չափաւորապէս կիրթ ու վարդապետ լինել՝ առանց զիր ճանաչելու:

Մեծն կարողոս ոչ կարգաւ զիտէր և ոչ գրել. այնու ամենայնիւ իւր ժամանակի մեծագոյն մարդն էր: Ստէֆընսօն անգլիացի գործաւորը, վայրաշարժ մեքենայի հնարողը, շատ ուշ ուսաւ կարգաւ. իսկ գրել, իւր անունից դուրս ուրիշ բան գրել սովորիլ չը կարողացաւ:

Բայց հեռի մեզանից՝ այդպիսի բացառութիւններն իբրեւ ընդհանուր կանոն ընդունին. ուրեմն, թողնենք այդ: Այդքանը նշանակելս այն մտքով էր, որ կարողանամ ցոյց տալ թէ ուղիղ դատմունքից խտորութիւն անվնաս անցնիլ չի երբէք: Երաւ, մեր ժողովուրդն առաջին մնորութիւնից մի ուրիշ աւելի խոշորի մէջ է զլորվում: Հաւատացած լինելով թէ զխտունութիւնը կարգաւ ու գրել իմանալու մէջն է, կամ—աւելի հեռուն երթալով—քերականութեան մէջ, ասում է արդարեւ մի նախ-Ադամական պարզմտութեամբ. Սեն սպիտակի վերայ շարեւ գիտցողը՝ սովից մեռնիլ չի երբէք: Այդպէս նա ասել է ուզում թէ փոքրինչ գրել կարգաւ գիտցողին՝ դործ չի պահսիլ: Եւ այսպէս է որ, պարոններ, Պետութեան մարքի վերայ շատանում են օր աւուր ականջիդ դրասանները: Ներեցէք բացատրութեանս, ասացի արդէն:

Բնական է, սկզբունքը ծուռ դնելով հետեանքներն ևս ծուռ դուրս նուգան:

Որքան դործաւորներ եմ տեսել, որ, հազիւ դեռ փոքր գրել կարգաւ սովորած—այն էլ Աստուած զիտէ լինչպէս,—ոտքերը կըտրում են իրիկուայ ուսումնարաններից, ամէն մէկը հպարտութեամբ մտքը դրած որ էլ մի իմաստուն Սողոմոն է դարձել, անհոգ, այնուհետեւ զիրք ձեռքն առնելու ու կարդալու:

Այլ ցանկանայի մօտենալ այդպիսիներից մէկին, ու հարցնել. — «Բարեկամ, ի՞նչպէս կ'երևէր քեզ մի իծնէ կոյր, որին շնորհուէր տեսութեան լոյսն, ու նա յամառէր աչքերը փակ պահել՝ որ չը տեսնէ: Անշուշտ, «յիմար», կը պատասխանէիր: Արդ, դու նորան նման չե՞ս. դու, որ ուսել ես կարդալ, ու երբեք կարդում չես: Բայց քու աչքերդ եւս բացուել էին նոր աշխարհ տեսնելու համար. գրքերում գրուած մտքի աշխարհը. իսկ դու փակեցիր՝ որ չը տեսնես: — Գրքերն աչքիդ առաջ կը բանային մարդիս մարմնի հրաշալիքն, որ դու առանց իմանալու տանում ես հետդ, ինչպէս մի պարի՝ որ անգիտակ է իւր մէջ պարունակուածին: Գրքերը կ'ուսուցանէին քեզ աստղերի գնացքը կանոնաւորող մեքենայութիւնը, բնութեան այն սքանչելի երևոյթների պատճառները, որ դու ապշութեամբ դիտում ես վայրենու նման: Գրքերը կը պատմէին քեզ այս քո հայրենի երկրի փառահեղ անցեալը. իսկ դու ճշմարիտ սիրել չես կարող այդ հայրենիքը, որ բաւականին չես ճանաչում: Նոքա կը հնարէին քեզ, հանգստեանդ ժամերում, այն անպատում զուարճութիւնները, որոնք զձեր փնտռում ես դու գինեաներում ու անսուրբ տեղերում: Ուրեմն դու, դպրոցը թողնելուց յետոյ բնաւ հող չը տանելով մի զիրք բաց անելու, իրաւունք ես տալիս այն թշուառականներին՝ որ քարով զում են ժողովրդի կրթութեան անկարելի լինելը: Այս պարբերութեանս մէջ կարող է փոքր ինչ ճառամասօտութիւն գտնուիլ, բայց կան և շատ ճշմարտութիւններ:

Մի ժողովրդական որ ուսել է կարդալ ու երբեք չի կարդում՝ մնում է իւր առաջուան անգիտութեան մէջ. ինքն իւր ձեռքով խափանում է այն ճանապարհն՝ որ դպրոցը բաց արաւ իւր դիմաց. ինքն է ամուլացնում դպրոցի սկսած դործը. նոյն բանն էր թէ դպրոցի երես տեսած չը լինէր:

Գ.

Համարեա սոյնը շատ անգամ պատահում է և երթաստարդ ու սանտղիներին:

Դպրոցներում, ուսուցիչների կողմից որքան և խնամք դործիրուի, ուսման դործն ամուլ կը մնայ՝ եթէ ուսանողների կողմից յարատեւ ջանք ու սէր անպակաս չը լինին: Ուստի և լաւ վարժապետի սխրապի դործն իրաւունքով այն կը լինի՝ որ իւր սանի սրտի մէջ

ուսման տենչը վառէ:—Շատ աւելի լաւ կ'անեն վարժապետները, եթէ աշակերտների գլուխը լատիններէնով, անհամ պատմութիւններով ու առասպելներով խճողելու տեղ՝ ուսումը նորանց սիրելի անեն, ուսման սէրն ու պէտքը նոցա սրտում զնեն՝ դեռ առանց ոչինչ ուսուցանելու. դա է դժուարը:

Դպրոցը միջոց է, և ոչ վախճան: Պատանիները թէ որ ժամանակին չը վարժուին իւրեանց սեփական ոտքով քայլելու՝ կրդաւ նան փոքրիկ մեքենայների, լաւ բան անելու անընդունակ: Աշակերտն ինչ վառ ծարաւ պիտի ունենայ ուսման՝ երբ, օրինակի համար, դպրոցում նորա ձեռքը տալիս են մի ողորմելի, հարիւր կամ երկու հարիւր երեսից բաղկացած, Հռովմէական պատմութիւն կամ Իտալիայի պատմութիւն շքեղ անուետ զրքոյի, որ ուսանին, խեղճուկները—եթէ ենթադրենք որ ջանասէր են—սովորում են այն, վեր քաղում պատմական մի քանի կցկտուր անցքեր իւրեանց յիշողութեան մէջ, և յետոյ միամտութեամբ մտածում են թէ պատմութիւն զիտեն, և մանաւանդ պնդում են որ զիտեն, պարծենալով իսկ իւրեանց զիտութեան վերայ:

Միւսնոյն է գալիս և միւս ուսանելի առարկաների զլիսին: Ուստի տարաբաղդաբար խեղճ ուսանողի զլիսն ստուգվում է առակը. Զուրը գնաց, ծարաւ դարձաւ:

Այսպէս, դուրս են գալիս ուսումնարաններից մարդկային վեժամներ, ուսումնարական թղուկներ, որ այնտեղերից իւրեանց հետ բերում են զիտենալու մեծամտութիւնը միայն. մարդիկ՝ որ ոչինչ չեն սովորել, բացի ոչինչ իմանալուց, որովհետեւ անձամբ չը տեսան զիտենալու առարկայների ահաւոր ընդարձակութիւնը. և որ, աղբաղոր միջատի նման, ձեռքի տակ բռնած ունին մի տեսակ գնդաձև բան, ու կարծում են թէ երկրազունդն է բռնածները: Այդ կարգի հմուտներից հարիւրն աւելի են փնտա հասցնում, քան անայբբենագէտների մի միլիոնը. ըստ որում, աղէտքների մեծ աղբիւրն ոչ թէ տգիտութիւնն է, այլ՝ մոլորութիւնը:

Շատ անգամ, պարոններ, ես ինձ ու ինձ մտմտալով որ այն երիտասարդ ուսանողների մեծագոյն մասը, որ իմ աշակերտներս էին եղել, զոնվում են իսկ և իսկ սոյն ողբալի պայմանի մէջ, խորին տրտմութեամբ լցվում էր սիրտս, և, որպէս բժիշկ որ կորցնում է բազկի վստահութիւնը, քիչէր մնում որ կորցնէի իմ զործիս վերայ ունեցած հաւատքս և համարէի ինձ մի անպէտք էակ, նոյն իսկ կորս-

տաքեր, իմ հասարակական ուսուցչութեանս պաշտօնի մէջ. այն պաշտօնի մէջ, որին նայած են միշտ իբրեւ մի ազնիւ առաքելութեան վերայ, որ կարող է չիրկել մարդկութիւնը գերութիւնների ամեն նախաթարիցը:

Դ.

Որպէս զի դպրոցը ճշմարտապէս շահաւէտ լինի իւրեան, ուսանողը պէտք է իւր ձեռացրերութեան տակ ունենայ հարիւրաւոր լաւ աւ գրքերու Բայց ափսոս որ ուսանողների շատ փոքր մասը միջոց ունի գրքեր ձեռք բերելու. և այդ բաղդաւորներից էլ առէնքը չեն որ կարողում են:

Գալով աշխատաւորին, ենթադրենք թէ ունի կարգաւ 10-15 Ժարութիւն, ի՞նչպէս պիտի գտնէ գրքեր՝ որ կարողանան զուարճանալ իւրեան ու միանգամայն և կրթել, մեր դաւառներում, ուր մինչ այսօր չըկայ մի գրավաճառ. և եթէ երբեմն ևս հասնում է մի շրջադէպ կրկնավաճառ, հետք բերում է անվայել գրքեր միայն, որ սիրտն ապականելու յատկութիւնն և եթ ունին:

Դպրոցի և կեանքի մէջ մի անհուն դատարկութիւն կայ. եթէ չըլլուի, դպրոցն անօգուտ է, և երբեմն իսկ վտանգաւոր: Գիրքն առաքեալն է, որ զուլս պիտի տանէ վարժապետի սկսած դործը:—Բայց ի՞նչպէս անենք, որ ամէնքը դիւրաւ կարողանան գրքեր ունենալ:—Ընկերանալու սկզբունքն արեւ է այս բանիս նախահոգսը. այն սկզբունքն որ, խտալիցում ծնունդ առած, Միջին—Գարեբում յառաջ բերեց հիւանդանոցների, եղբայրութիւնների, ղթութեան տներ և ուրիշ նոյնանման հիմնարկութիւններ. բայց ոչ յետոյ անհետ դնաց մեր հասարակապետութիւնների անկախութեան հետ միասին. անցաւ մեր լեռներէն այն դին, ու սրտանց օգնամատոյց եղաւ միւս աւելի երիտասարդ, աւելի արկածախնդիր և զուցէ մեզանից աւելի խոհեմ միտ ժողովուրդների բարեկեցութեանը:

Ե.

Ընկերագրութեան սկզբունքը, պարոնների լրումն տուեց դպրոցին շրջաբերական գրադարանի ձեռքով:

Գրադարանը մի բուրգի ծայր է, որի խարխալը դպրոցն է:

Ամերիկայի Միացեալ—Նահանգներում, ամէն մի նախադուռն

դպրոցի կողքին կցուած կայ մի հաս ժողովրդական գրադարան. որովհետեւ, մարդկային մարքի այդ ճարտարարուեստ կրթողները գիւրաւ հասկացան՝ որ նոցանից մէկը միւսին անհրաժեշտ հարկաւոր է:

Անդլիայում չքիայ վարդապետը դպրոց առանց գրադարանի:

Ֆրանսիայում 1862-ին, դպրոցական գրադարաններին սկիզբն ընողը Ռոլանդ նախարարն եղաւ, որ առաջարկեց որ նոքա տեղաւորուին նաեւ ամէն մի չլիւղական հասարակութեան մէջ, դաստիարակչի ուղղութեան ներքոյ, այնպէս որ կարողանան պիտանի լինել ուսման պահանջին դպրոցի մէջ, և ընթերցանութեան համար՝ զիւղում: Չանցաւ չորս տարի, 1866 թուի սկզբում, որ արդէն 10,213 գրադարաններ կային. որոնցից 6,000ն այդ կրկին պաշտօնն ունէին, այսինքն՝ զիւղել ուսումնարանին ու հասարակութեանն էին ծառայում, և բովանդակում էին մէկ միլիոնից վեր հատորներ:

Յոյց տալու համար այս հիմնարկութեան յառաջադիմութեան չափն ու նշանակութիւնն այն ժողովուրդների մէջ՝ որոնց վերայ նայում ենք ինչպէս ամենաքաղաքակիրթների վերայ, ահաւասիկ ձեզ հաղորդեմ մի քանի վեճակադրական տեղեկութիւններ:

Նիւ-Եօքքում, միայն «վաճառականական միջնորդներն» գրադարանը 5000 ընկեր ունի, 87,000 հատոր գիրք, և ամէն տարի ստանում է 170 գրական հանդէս, և ամէն օր 140 օրաթերթ:

Ֆրանկլինի ձեռքով հիմնուած գրադարանը, Ֆիլադելֆիայում համարում է այսօր 800,000 հատորից աւելի գիրք:

Այդ թուերը պարզում են մեզ թէ ինչպէս է լինում որ Միացեալ-Նահանգներում կարելի բան է այնքան ազատութիւն, և թէ ինչպէս այդ բարեբաստիկ երկրի աշխատաւորն ու վաճառականը դիտեն, հարկը պահանջածին պէս, լինել լրագրասկա, հսկող, զօրավար, և միշտ հատընտիր քաղաքացի: Բայց շարունակենք:

Մանչէսթրում մի հաս ժողովրդական գրադարան 1852 թուին բաժանեց իւր ընթերցողներին 61,080 հատոր գիրք. և 83,846 հատոր 1862-ին:

Լիէփի գրադարանը, 1865-ին, 9653 ընթերցող ունեցաւ, որոնցից 7797-ը այրմարդիկ էին և 1856-ը կլինմարդիկ և այն՝ մեծ մասը գործաւորներ: Նամուրի գրադարանը, 1865-ին, բաժանեց 20,000 հատոր, մինչդեռ 1864-ին միայն 7,000 էր բաժնել: Վէրվէէնինը, 1865-ին, 646 ընթերցող ունէր. 1862-ին՝ 817 ընթերցող. 1864-ին՝ ունէր 2481 ընթերցող:

Տեսէք, պարոններ, թէ որքան ընթերցողների թիւը տարէցտարի աճում է: Դա փաստ է որ այդ հիմնարկութեան օգտակարութիւնն երթալով ծաւալվում է բազմութիւնների մէջ և հրապուրում սկսում միայն, այնքան՝ որ կարող ենք ասել թէ ստուերը քաշվում է ու տեղ է տալիս լուսի նման յայտնի ճշմարտութեան, որին դէմ դնողը կը մեղանչէ... զէթ Հոգւոյն սրբոյ դէմ:

2.

Բայց շրջաբերական գրադարանների բուն հայրենիքն էլլան է:

«Այս երկրի նկարիչներն, ասում է Լուցցաւի Ուսուցիչը, ակտիւ ժամեն համեստաշուք դներով հանել ուսումնասէր բաղանձանքով եկած միասին ժողովուած ընտանիքի պատկերը. տարեքով ալւորած ու կարդալ չըզիտցող հայրը՝ ուշադրութեամբ ականջ է դնում որդու ձայնին, որ՝ դեռ մտտաղահաս ու իրանից աւելի բաղդաւոր՝ բաղդ ունեցաւ զիտութեան սկզբնական ճաշակն առնել ուսումնարանում: Պատկերահասնին ոգևորութիւն տուող այս նիւթն արժանի է որ ունենայ մի Ռափայէլ. մանաւանդ որ իւր կարեւորութեամբն ու ճշմարիտ գեղեցկութեամբն իրանից շատ յեա է թողնում սրբերի առասպելախառն կեանքի նկարները: Կենքն է իրար հետ խնամեցած Աշխատութեան ու Դիտութեան պատկերը, ճշմարտի լուսով փրկուած ու սրբազործուած մարդկութեան պատկերը: Այս տեղ զիրքն ոչ միայն ճշմարտութեան հռչակողն է, այլ՝ առաքելի պաշտօն է կատարում, որ կրկին բարեխառնելու ու մանկացնելու է մարդկային զերդաստանը:

Ելլատում ժողովրդական գրադարաններ տարածող երկու ընկերութիւն կայ. մէկը Միւլհաուզենինն է, Ժան-Մաւէի ու Դօլֆիւսի ձեռքով հիմնուած. միւսը հաստատուեցաւ Կոլմարում, Լըֆէբիւրի ձեռքով: Միւլհաուզէնը առաջին տեղն է բռնում: Ժան Մաւէն, որի հրաշալի համաձայն ամէնից ծանօթ է, որ իւր պարզութեամբը ճրանկլինի հանձարի ընկերն է, Ելլասի խնամակալ ողին է. իւր հեղքերի վերայ ծաղիկների պէս բողբոջում են ժողովրդական գրադարաններն ու ուսումնարանները: Նա Դօլֆիւսին իրան Մեկենաս դտաւ: Դօլֆիւս Ելլասի բամբակեղենի ամենաճարտար արհեստագորն է. Ելլասի համարադասան է: Միւլհաուզէնի նախախնամութիւնը: Մի գիտնական, առաքել էր մի արհեստագէտ առաքել աղբիւր է: Թէ խոստանան լոյս մէկ մի շարունակ յայդիկի երկու առաքելալուսնոյ: Մեր Դիտութիւնը

մի կողմից, և Աշխատութիւնն ու Գրամագլուխը միւս կողմից իրար ձեռք տալիս ու ամուսնանում են մէկմէկի հետ, այնտեղ վերածնվում է ժողովուրդը՝ առողջ ու թարմ մտքով՝ Երանի՛ այդ ամուսնութիւնն ամէն տեղ զոյութիւն առնի ու իրական կեանք ստանայ մարդկանց մէջ, և ոչ թէ միայն քարոզուի ճարտարահիւս առատարանութեամբ քաղաքաանտեսագիտական զըրքերի մէջ:

«Միւհհատուղէնի Ընկերութիւնը բողբոջ առաւ համեստ ձգտումս ներով. նա չը մեծամտեցաւ վերածնիլ ամբողջ Ֆրանսիան, այլ՝ ամս փոփեց իւր ուժերը Բարձր Հռենոսի նահանգի նեղ սահմաններում, և յաջողեցաւ իւր ղիտման մէջ: Ընկերութեան առաջադրութիւնն այն եղաւ որ զարթեցնէ հասարակութեան մէջ գործելու կամքը, առաջ քաշէ ու օգնութեան հասնի, և ոչ թէ ինքն անէ. Զորդութեց որ իւրաքանչիւր հասարակութիւն իւր չափով՝ նուիրէ մի փոքրիկ զումար ժողովրդական զրադարանների համար, զտաւ առատա՝ ձեռն մարդասէրների մէջ ընտիր խումբ, և սակաւիկ զումարով, բայց ժիր կամքի առատութեամբ, խնամատար հիմնարկութիւնը ծիւլ արձակեց մի քանի ամսում ու ծաղկեցաւ»:

Այսպէս, 1864ից մինչև 1866ը, Լուցցատի Ուսուցչից արժանաւորապէս զովումած Բարձր Հռենոսի այդ ընկերութիւնը կարողացաւ կանգնել Կօլմարի, Միւհհատուղէնի և ԲէլՖորի վիճակներում և րեսուններեք զրադարանների, որոնք եկամուտք ունեցան 15,961 Ֆրանկ, և կարդալու համար ցրուեցին 256,231 հատոր զիրք:

Հիանալի ու փառաւոր զրադարանական ծաղկում. բայց Ժան Մասէ ու ԳօլՖիւս զանգատել են թէ Բարձր Հռենոսի նահանգն, ունենալով 481 հասարակութիւններ, դեռ միայն 83 զրադարան ունի: Սակայն զիտենալու է որ այդ 83 զրադարան իսկապէս իրենց մէջ ունեցող հասարակութիւնները համրվում են 204,065 հոգի, այսինքն ողջ նահանգի բնակիչների կէսը: Ո՛րքան ուրիշ մեղ ծանօթ երկիրներ կան, որ մեծ անուն կը հանէին, եթէ կարողանային Ելզասում ստացուած յաղթանակներով պարծենալ: Բայց Ելզասցիք աւելի յառաջ անցան, աւելի հեռուն զնացին, ինչպէս որ յատուկ է այդ մի մեծ անուն ժողովրդի, որի իղձը լցվում է արդէն արած բարիքով՝ այլ միշտ ձկտում է դէպի անելք բարիք: Գրադարանն Ելզասում ոչ միայն մեծ մեծ քաղաքներում, ծաղկեցաւ, այլ նաև զիւղերում, և մինչև Եանդամ Կլպկանն արերի մէջ, և դեռ եկեղեցի չեղած տեղն

անդամ՝ կարգալու զիրքն անպակաս կայ: Գրանթրէի գրադարանապետը պարտաւորուած է եղել լերան խրճիթների մէջ մի գումար զիրք ցրուել, որ յետոյ հաշուել և տեսել է որ 20,000ից աւելի աշխատանքներ կարգացել են: Մի քանի ճարտարահետադէտ ու երկրադործ մանրիկ հասարակութիւններ իւրեանց թուահամարի հետ համարեա հաշվում են միշտ և իրենց ընթերցողների թիւը և այս կրթատէր տեսչը տարափոխիկ կերպով ծաւալւում է ուր ասես. յարձակւում ընկնում է զօրապահայների զինուորների մէջ, և այն մարզիկների մէջ իսկ՝ որոնք շատ աւելի հեռու են կարծւում ձշմարտի բարերար ազդեցութեան տակ ընկնելէն:

Մի ժամանակ, Թաննի շրջականերում, երբ փայտահատները ձնի պատճառով խափանւում էին իւրեանց աշխատանքից, սուրբ էին մի պանդոկում ժողովուրդ ու վասնել իրենց ստակը. բայց հիմա որ մի գրադարան կայ հիմնուած իւրեանց մօտիկ, իրար ժամագիր են լինում՝ բանուորի մէկի անախում զալ հաւաքուել, ուր ընկերներից մէկը կարգալ է սկսում պատմութեան մի զիրք բարձր ձայնով. միւսներն ականջ են դնում: Այսպէս նոքա գիտութեամբ զարգացնում են մտքերը, փոքն էլ խնայւում է:

Ուրեմն զիրքն ընթերցողների ետևից վազում է և հասնում նորանց մինչև իսկ ձիւնատ լեռների խիտ ամպութիւնների մէջ:

Տարուէտարի Միւլհաուզէնում հանդիսաւոր համադումար ժողով է լինում, ուր վարձատրւում են լաւագոյն գրադարանապետներն ու ամենաջանատէր անպամներն, որ իւրեանց ժրաջան գործքով մեծապէս ձեռնառու են լինում գեղեցիկ հիմնարկութեան տարածուելուն:

Է.

Իսկ մենք, պորոններ, ինչո՞ւ պակաս պիտի միանք ուրիշ ազգերից. մենք ևս նոցա պէս միս ու ոսկորից չենք: Զէ՞ կար մի ժամանակ, որ Ֆիորէնցա, Ջէնովա, Պիզա, Վենետիկ և ուրիշ հարևարաւոր խալկան քաղաքներ քաղաքային պայծառափայլ գործերի վարժապետներ էին: Քնեցանք: Բայց եթէ քնեցանք, զարթիլ ինչո՞ւ չըսիտի կարողանանք: Յանկարծ չըլինի՞ թէ Միքէլ-Անճելոյին ծնող երկիրը, որ այնքան անուանի է եղած ճկուն ճարտարութեամբ ու զօրեղութեամբ զրոշմուած հանձարների մայր լինելովը, փոխուեցաւ, փոխուեցաւ, և աղուշներից ու թմբածներից աւելի՝ ուրիշ տեսակ մարդ յառաջ չի բերում:

ուկեղնիկ գրքերի հեղինակը, որն, Մի կտոր հացի պատմութիւնն և Ստամբուլի սպանուորների, նոյնպէս մասնակից եղաւ՝ 100 Ֆրանկ նուիրելով Պրատեան գրադարանի ամմանը: Սա այսօր առաջինն է խալիպոյում, և Փարիզի 1867ի աշխարհահանդէսից մի յուշարձն շքանշանի արժանացաւ, ունի 190 ընկեր (որոնց թուում կան քսան հատ տիկիներ, 8 քահանայներ, 42 ուսանողներ, 14 ուսուցիչներ, 10 զինուորներ), ունի 3000 հատոր գիրք, և մի շրջաբերական գրադարանի մէջ երեք հազար հատորը լաւ հասարազօր են անշարժ գրադարանում շարուած հարիւր հազար հատորին: Շրջաբերական գրադարանի մէջ գիրքը սրահարաններում փոշոտուելու համար ընկած չի մնում, այլ քայլում է, ինչպէս առասպելի Ներէոսը. մեռած բան չէ, հապա՛ մի կենդանի էակ, որ աճում է, որ մաշվում է ու վերջապէս վախճանում: Իսկ գործածուելով մաշուած մեռնող գիրքը մի զէնք է որ կտորվում է վերքի մէջ, մի զօրական՝ որ ընկում է տղիտութեան յաղթելով:

Ը.

Պրատի զեղեցիկ օրինակը չէր կարող ապարդիւն մնալ: Շրջաբերական գրադարաններ հիմնելու բարի նախանձը բորբոքեցաւ մեր մէջ. և փոքր միջոցում կարծես թէ յանկարծ կախարչութեամբ վեր բուսան նոքա խալիպայի մի տասնութի չափ մեծ ու փոքր քաղաքներում, և նոյն իսկ Բէրզամօի բանտերում:

Վօղէրայի երկրագործական խորհուրդը, Միւլհաուզէնի ընկերութեան օրինակից յորդորուած, միայն ինքը վաթսուներօս շրջաբերական գրադարան հիմնեց:

Լուցցատի ու Ամառի ուսուցիչներն ու Լարշէ փաստաբանը Միլանում մի ընկերութիւն կազմեցին. մի ուրիշ ևս կազմուեցաւ Միենայում Լուչիանօ Բիանքի պարոնի խնամքով: Երկու ընկերութիւններն ևս անխոնջ աշխատում են գրադարանների տարածուելուն:

Տարածվում է, մի խօսքով, այդ մեծապէս բարի ու օգտակար գործն ամէն տեղ. և ամէն տեղ ամէնքը զուարթ զէմքով ընդունում են այն: Ինքս էլ կարողացայ ձեր Ապօլէտօյում նոյնը յաջողեցնել: Բաւական եղաւ ինձ անցեալ տարիլին մի տպուած խնդրողական թերթ ուղարկել ծանօթներին ու բարեկամներին որ ինձ օգնութեան ձեռք մեկնեն, որով մի քանի օրուայ մէջ երեք հարիւրից

աւելի գիրք կրցայ հաւաքել: Նոյնպէս դիւրութեամբ երեսունի չափ մարդ գտայ, որ յանձն առան ամէն ամիս 50 սանթիմ (կէս ֆրանկ) հատուցանել. որ այդ դումարով կարելի լինէր նոր գրուածներ ձեռք բերել ու չը կազմնւածների կազմի ծախար հոգալ: Քաղաքային վարչութիւնից տուն ու կարեւոր փոքր կահկարասիքն ստացայ. կառավարութիւնն երկու հարիւր ֆրանկ թոշակ տուեց, իսկ Ումբրիայի գաւառական խորհուրդը՝ հարիւր:

Այսօր Սպոլէտոյի շրջաբերական գրադարանը ձեռքի տակ ունի 600 հատորից աւելի. և 1867-ի օգոստոսի առաջին օրերից մինչև նոյեմբերի վերջը՝ մօտ 800 գիրք է փոխ տուել կարդալու. որ նշանաւոր թիւ է, թէ որ միանգամայն աչքի առաջ ունենանք քաղաքի ժողովրդի թիւը:

Թ.

Այդ քայլով յառաջ ելածով, չեանցնիլ մի քանի տարի որ իտալիայում էլ գաւառ չե գտնուիլ, որքան և փոքր կուզէ լինի, որ իւր շրջաբերական գրադարանը չունենայ: Այս բանի լիովին գիտնալու ձեռք կը տան նաև փոքրիկ համայնքները երբ ըմբռնեն թէ առանց գրադարանի մի ուսումնարան՝ առանց գլխի մի մարմին տան է:

Դորանից յետոյ ինչ կմնայ անելը: Այն՝ որ դուք մասնաւորապէս, ուսանողներ ու աշխատաւորներ, օգուտ քաղէք այդպիսի մի գեղեցիկ հիմնարկութիւնից:

Գրադարանն կը լինի խիստ դատախազող բոլոր տղէտներին ու ծոյլերին:

Ո՛ւր թողնենք որ դուք ինքներդ կարող էք ամէն տեղ տարածել շրջաբերական գրադարանները: Դուք չէք՝ որ ամէնից աւելի կարօտութիւն ունիք նորանց: Ընկերացէք ու կը տեսնէք որ կարճ միջոցում ձեր ձեռքի տակ հազարաւոր հատորներ կ'ունենաք, ամսական մի քանի սանթիմ տալով: Եթէ սեփական մի գիրք ունիք՝ որ ձեզ էլ պէտք չէ, գրադարանին տուէք այն. նա հարիւրաւոր անձերի օգտաբեր կը դառնայ: Այս կերպով դուք ձեզ օգտակար լինելիս, նոյնը կը լինիք ուրիշներին էլ: Մէկն ամէնքի համար, ամէնքը մէկի համար. այդ է ընկերանալու հրաշագործութիւնը:

Բայց չը լինի թէ ընկերանալիս՝ կին մարդին մոռնաք. անուշ յորդորանքով տարէք հետներդ նորան. հասկացրէք որ ինքն ևս հար-

կաւորութիւն ունի զրադարանի զրքին, որ իւր որդին ու եղբայրը նոյն պէս ունին. ուրեմն պէտք է որ ինքն ևս իւր լուսան ընկերութեանը չը խնայէ, տայ:

Կին մարդը, պարոններ, որին մենք հասարակական պործերի մէջ խառնուելուց միշտ հեռու ենք պահած, առաջին անգամ երբ գործի է մտնում՝ անսիրտութեան պատճառով քիչ շփոթվում է, խառնըվում է, յետ է թռչում: Բայց փորձով քիչ համարձակութիւն ստանալուն պէս՝ այնքան սիրով, այնքան հաստատ կամքով և մանաւանդ իւր անունն ու պատիւը փայլեցնելու համար այնքան անձնանուիրութեամբ է կաշոււմ գործին, որ սա նորա ձեռքի տակ աւելի հետաքրքիր, աւելի սիրելի և աւելի օգտակար նշանակութիւն է ստանում: Ո՛ւր էր թէ ամէն ընկերութեան մէջ անդամների թուից զոնէ երեքից մէկը կին բաժանորդ լինէր:

Շրջաբերական զրադարաններին մեծ օգնութիւն կարող են տալ նաև առևտրական տները: Լուցցատի ուսուցիչը պատմում է թէ «Անգլիայի մէջ թուով ութ հարիւրից աւելի վաճառատներ կան՝ որ միասին գործակցում են շրջաբերական զրադարաններ տարածելու. իւրեանց վաստակածից մի փոքր մասն յետ են դնում, ընկերութիւն են կազմում և շրջաբերական զրադարան հիմնում. այնպէս որ երբ ընկեր զրուածներն ու յաճախորդները գնում են նորանցից բաներ գնելու, միանգամայն խնդրում ու ստանում են զիրքը, որ խաղաթղթի նման ձեռքէձեռք անցնելով շրջան է անում: Ուրեմն այդպէս մտքի հացը բաժանվում է մարմնի սխտոյքի հետ. կեանքի նիւթական եղանակը բարեխառն, գործակից վաճառատունը նոյնպէս բարեխառնում ու ազնուացնում է միաբը: Չը մոռանանք որ ընկերներն ու յաճախորդները ձրիապէս են ստանում զիրքը. բայց այդ ձրիաբաշխութիւնը չէ թէ մի պարզ և նորանց համար, այլ՝ նոյն իսկ իրենց ձեռքով հիմնած հաստատութեան պտուղ. միայն այս է գիտելու մեծ բանը, որ ամէն մի ընկեր իւր սուած քչի փոխարէն՝ կարողանում է ձեռք բերել ուղած զիրքն ու կարդալ:

Բայց մենք խաղացիներս դեռ շատ ունինք այն վատ սովորութիւնն, որ սպասում ենք թէ ամէն բան վերեւից թափուի մեզ համար: Մեր կառավարութիւնը Կիւրենացուն է նման, որ կարծես թէ ամէն խաչ ինքը պէտք է տանի: Բայց թող չը խաբուինք զբախ երեւոյթից, զարձեալ մեր ուսերն են որ քաշում են ծանրութիւնը. մենք ենք հատուցանողը:

Հատուցանում ենք. բայց մեր հատուցածը յետ չի հասնում մեզ ամբողջութեամբ: Դրամը, որ հատուցանողի գրապանից էլինում ու մոնում է կառավարչութեան սնուկը և այն տեղից կրկին յետ է դառնում դէպի հատուցանողը, ճանապարհին գնալիս ու դալիս նուազում է հարկահանութեան ու վարչութեան համար հղած ծախսերով, որ խալիւլայում խիստ շատ են. Սա խիստպէս նման է մի առու ջրի՝ որ տանում են արա ջրերու. մինչև որ երթայ տեղ հասնի, ճանապարհին ծարաւ հողերից անց կենալիս, կիսով չափ կուէ կը տրուի:

Լաւ զիտենանք որ անհատի գործողականութեան տեղ ամէն ժամանակ թէ որ կառավարչականը դնենք, մէկ կողմից սորա տարակուսանքը կը շատացնենք, միւս կողմից՝ անհատականութիւնը կը ջնջենք: Զէք տեսնում. խալիւլայում ամէն ինչ կառավարութիւնն է, իսկ անհատականութիւնը՝ ոչինչ, համարեա թէ ոչինչ: Ա՛պա, նայեցէք Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներին, նայեցէք Անգլիային. մերիկի հակադատկերն են ցոյց տալիս. անհատն այն տեղերն ունի իւր ծանր ծանր կշիռը, իւր կարող նշանակութիւնը:

— Բայց. թէ մենք խեղճ ենք, մեղքն ու մի է:

Կառավարութիւնը բոլոր իւր կարողացածն արաւ՝ մեզ մեր կարծիքները յայտնելու ազատութիւն տալով, մեր ուժերը սնուցելու ու մեր վիճակը բարեկարգելու ասպարէզ թողնելով: Իսկ թէ որ մենք ձեռներս խաչած մնում ենք, բոլոր մեզ ընկած անելիք բաները կառավարչութեան վերայ ձգելով, ու նա էլ ամէն իրաւունք իւր ձեռքը ժողովելով՝ լաւ կերպով գործադրում չէ, ու մի է մեղքը:

— Մերը, և ոչ թէ նորանը, պարոններ:

Շատ անգամ երեսայի ոգևորութեամբ անէճք ենք տալիս կառավարութեանը, նորա վերայ բարդելով ազգի զխիւն թափուած խեղճութիւնների ու թշուառութիւնների պատճառները: Միայն ենք¹⁾: Ամէն մէկս Ազգի կենդանաւի մասն ենք, նորան կազմող անդամներն ենք. ուրեմն լաւ քննենք թէ ի՞նչպէս ենք կատարել այն պարտականութիւններն՝ որ իբնէ դրուած կան ազատ քաղաքացիների վերայ, ազգ կազմող անհատների վերայ. և այդ ժամանակ պարզ տեսնել կը կարողանանք թէ ի՞նչ տեղից է բղխում թշուա-

¹⁾ Խօսքը խալիւլայի մասին է:

ուութիւնների. դառն աղբիւրը. գուցէ այդ ժամանակ ամէն մէկս ձեռնէրս սրտերիս դրած՝ խղճով՝ զօչենք. Մեղայ, իմ մեղքս է:

Ազգը, ասում է Սմայլը, անհասաներից բաղկացած լինելով, ազգութեան բաղմակողմանի զարգացումը, այսինքն քաղաքականութիւնը, անհասաների անձնական զարգացման ու կրթութեան արդիւնքն է: Ազգի յառաջադիմութիւնը՝ բոլոր անհասաների առաքի նութիւնների, յօրաւոր կամքի ու զործունէութիւնների գեղեցիկ ծնունդն է. ինչպէս որ ընդհակառակն ազգի անկումը՝ անհասաների գէշութիւնների, կամապաշտութիւնների ու անպիտանութեան այլանդակ վեժմունքն է: Թէ որ խորամուխ մտքով դիտելու լինենք՝ կը տեսնենք՝ որ շատ անգամ ընկերութեան չարիք ասածներս մի վատթարացած կեանքի արգասիք է, որ, որքան էլ աշխատենք օրէնքի ձեւքով կարել ու վերցնել, կրկին ուրիշ կերպարանքով կը ծնի, այնքան մինչև որ մարդկային կեանքի ու բնաւորութեան պայմաններն արմատով բարելաւանան: Եթէ այս միտքը ձգմարիտ համարենք, ուրեմն կը կարողանանք հետևեցնել թէ Այնքան օրէնքները փոփոխելով ու հաստատութիւնները պէտք համարուած չափին վերածելով չէ որ մարդս բարձր հայրենասէր ու կատարեալ մարդասէր կարող է կոչուիլ, որքան մարդիկ կներին օգնելով ու յորդորելով որ նոքա իւրեանց սեփական կամքի ազատ ու անկախ գործողութեամբ աշխատին իրենք իրենց բարձրացնելով ու կատարելագործելով:

Որ կայ ասող, պարոններ, թէ կառավարութիւնը պակասութիւններ չունի. բայց դարձեալ կասնք. Սմայլի հետ թէ կառավարութիւնն իրեն բաղկացնող անհասաների հայելին է: Ժողովրդից յառաջ անցած կառավարութիւնն անհնար է որ կրկին յետ յետ չը մնայ ու նորան չը հաւասարուի. ինչպէս որ էլ յետ ընկած կառավարութիւնն անկարելի է որ յառաջ չերթայ ու չըհասնի նորան: Մի ազգի մեռաւոր զարգացման ու կրթութեան չափը ցոյց տնւողները նորա օրէնքներն ու կառավարութիւնն են. այս վերջիններիս մէջ են տեսնվում նորա զարգացման աստիճանին ու բնաւորութեանը պատշաճ բոլոր յարմարութիւնները: Ազնիւ ու գիտուն փողովուրդն ազնիւ կերպով կը կառավարուի. իսկ ազէտն ու ապակասեալը՝ անպիտան կերպով: Ազատութիւնը որքան որ շուտաւոր մտքի այնքան էլ լարի սրտի ծնունդ է. պայծառ հասկացողութիւն:

ու սորա հետեանք՝ անկախ զործունէութիւն և միշտ բարի ու լաւ բան զործելու հաստատ կամք, ահա սոքա են ազատութեան մայրն ու դայիակը:

Դրսի ազգեցութեամբ կառավարուիլը՝ մարդիս համար իրական արդիւնաւորութիւն շատ քիչ ունի, քանի որ ամէն տեսակ բաղձալի արդիւնք սպասելի է միայն մարդիս ինքն իրեն ներքնապէս խելօք կառավարելու կերպիցը: Աւելի ողորմելի գերին նա չէ՝ որ մի բռնաւորի ձեռքի տակ է: Թէ և մեծ չարիք է այդ չարիքը, այլ նա՝ որ իւր անձնական տգիտութեան, կամնապաշտութեան ու անպիտան կրքերի ձեռքն է դերի: Նշան ու կան դժբաղդաբար այն տեսակ հայրենասէրներ՝ որոնք հաստատ հաւատում են բռնաւորին սպաննելն է ամեն նամեծ բարիքը, որ մարդս կարող է ազատութեանը համար անել, մտքերէն բոլորովին չանցուցանելով թէ սովորաբար բռնաւորն իրեն ձեռքի տակ եղող միլիոնաւոր հպատակների ծոցէն դուրս եկած ու նորանց հաւատարիմ պատկերը իւր անձի մէջ ներկայացնողն է միմիայն: Հոգեով ստրկացած ազգերը պարզակի կառավարութեան ձեւ կամ թէ օրէնքները փոփոխելով փրկուիլ կարող չեն, և քանի որ դեռ ուժի մէջ է այն ծուռ հասկացողութիւնը թէ ազատութիւնը կառավարութեան ձեւի մէջ է ու նոյն իսկ կառավարութեան ձեռքումն է, այդ տեսակ յեղափոխութիւնները, որքան էլ կուզէ թանկ նստին, ոչ մի տեղական լաւ արդիւնք յառաջ բերել կարող չեն: Ազատութիւն պէտք է ծնուի իւրաքանչիւր անհատի սրտից ու մտքից՝ և անխախտ հաստատուի նորա զօրեղակամ բնաւորութեամբ, այդ է ահա ընկերական ապահովութեան ու ազգային յառաջադիմութեան անխաբ երաշխաւորութիւնը. և այդ իսկ է անդիլական ազատութեան ճշմարիտ ոյժը: Անգլիացիք զգում են որ իւրեանք ազատ են, ոչ թէ այն պատճառով որ նոքա ապրում են իւրեանց քրանաթոր ջանքով՝ ձեռք բերած ու հաստատած օրէնքների հովանու տակ, այլ այն պատճառով որ նոցանից ամէն մէկը շատ թէ քիչ ազատութեան ողին իւրեան յատկացրել է. ուստի նոքա շարունակում են ազատութիւնը վայելել՝ ոչ թէ միայն ազատ խօսելով, այլ՝ նա և իրենց կանոնաւոր կեանքովն ու ազգային զործերի մէջ ներգործող իրաւունքներով, ինչպէս վայել է անձնաւորապէս ազատ մարդիկների՝ 1):

1) Այս ոսկեղինիկ դիտողութիւնները դուրս են բերուած Սմայլսի այն հռչակաւոր գրքից՝ որի վերնագիրն է. Ո՛վ օգնում է ինքն իրան՝ Աստուած օգնում է նորան:

Ժ.

Շրջաբերական գրադարանները փոքր օգնութիւն չեն լինիլ անհատի վերածնութեան մեծ գործին, որ մեծ մասով ձեր ձեռքումն է, ով աշխատասրներ ու ուսանողներ: Ընկերութեան բազմաթիւ ու ընտիր դաստիարակները կազմողը դուք էք. մեր երկրի ապագան ձեր մէջն է: Մենք այսօր մի խաղիւղ ունինք, բայց խաղացիներ մեզ շատ են պահում: Մեր իբրեւ անհատներ բարեւաւանալը՝ յառաջադիմութեան կամ յետամնացութեան, կեանքի կամ մահուան խնդիր է մեր ազգի համար:

Յետոյ, դառնալով նայելով մեզ իւրաքանչիւրիս վերայ, ինչպէս Մարդկութիւն կոչուող անբաւ զերդաստանի անդամների վերայ, կը տեսնենք որ նաեւ ուրիշ պարտքեր կան մեր վերայ, ուրիշ խնդիրներ սպասում են մեր անձնական կատարելագործութիւնից իրենց լուծումը ստանալու: Նշանակեմ հարեանցի կերպով մէկ խնդիր, որ երկար դատողութիւնների առարկայ դառնալու արժանաւոր բան է: Շատ ժամանակ չըկայ որ Շուեդիայի ու Նորուեգիայի ԺԵ-դ. Կարլոս Թագաւորը իւր ժամանակիս մարտարուեստի կատարմունքի վերայ դադափար կոչուած զբոյլի մէջ կրկնեց թէ՛ Ներսիսի եկամուտների ու քաղաքային հարկերի երեք մասից մէկը ծախվում է քանդող յիշոցների վերայ, ինչպէ՞ս օրինակ՝ բանակների զինուորաթուի ու պատերազմական նիւթեղէնների համար, որոնց կատարելագործմանն օրաւոր աւելի հետամուտ են լինում տէրութիւններն ահադին ծախսեր անելով: Մարտարուեստական մի նոր հնարուղիւս դուրս է գալիս յանկարծ՝ և իզուր է հանել տալիս այն լեռնանման ծախսերը: Սորանում այդ բանիբուն ու իմաստուն Թագաւորը տեսնում է ժողովուրդների համար աղքատանալու մի յարակայ պատճառ: Եւ ստոյգ որ այդպէս է. մենք փոխադարձաբար իրար ջարդելու հնարների ետեւէն լինելով՝ դէպի թշուառութիւնն ենք դիմում: Կարելի է ասել որ բարբարոսութեան քաղաքակրթութիւնն ենք յառաջ տանում:

Հիմա հարցնում եմ որ եթէ մարդիկների զոնէ երեքից երկու մասը պատշաճ ուսում ու կրթութիւն առած լինէր, չէ՞ր տեսնիլ թէ՛ պատերազմը մի մեծ պատուհաս է, որքան յաղթուածներին՝ այնքան և յաղթողներին: Չէ՞ր աշխատիլ փախչիլ նորանից, խա-

ղաղ միջոցով ու արդարութեան համաձայն վէճերը խաղաղացնելով: ¹⁾ Կամ ղէթ չէ՞ր փախչել այն միւս ղինեալ խաղաղութիւն անուանուած պատուհասիցը, որ նոյն իսկ պատերազմիցը սակաւ սոսկալի չէ: Բայց պատասխանվում է. «Ժողովուրդները չեն այդ օրինականացած սպանութիւնը կամեցողները, ժողովուրդները խաղաղութիւնն են սիրում: Գետպանազիտութիւնն է, կառավարութիւններն են պատերազմն ուզողները»: Ե՛. Ժողովուրդները չէ՞ն որ կամենում են պատերազմ, երբ իրենք են թոյլ տուողն որ լինի. իւրեանք են իւրեանց զոյքերը, իւրեանց բազուկները, իւրեանց կեանքը նորան փոխ տուողն: ... Ուրեմն արժանի են իւրեանց կառավարութիւններին ու իւրեանց գետպանազիտութեանը: Մարդկութիւնն ունիւնք, բայց մարդիկ պակաս են:

¹⁾ Արդեօք հեղինակը այսպիսի մի դադափսր կ'այայտէր այն ժամանակը երբ իւր հայրենիքը—Խապիան անկախութիւնիցը զուրկ էր:

ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Գ Ո Ր Ծ Օ Ս Կ Ա Ր Հ Ե Յ Ֆ Ե Լ Դ Ե Ր Ի

Ճորխ գետի ափերքի այն կտոր երկիրը, որ Ռուսաստանը Բաթում ծովափնեայ քաղաքին տիրելով ձեռք բերեց, և որ առաջ լազիստան նահանգի մի մասն էր կազմում, ինչպէս արդէն յայտնի է, կովկասեան զինուորական սահմանի հետ Բաթումի նահանգ անունով միացաւ Ռուսաց երկրին: Զինուորական նահանգապետ նշանակուեցաւ այնտեղ գեներալ Կոնստանդին Կոմարովը, որ իբրեւ հրամանատար արդահանեան զօրաբաժնի զինու զօրութեամբ տիրեց Արդահանից մինչև Արափին, և իւր զօրաբաժնի գլուխն անց կացած Արդունից մինչև Բաթում արշաւելով իրազորօժեց սորա պաշարումը: Այն տողեր զրոգը այս վերջի արշաւանքին զխաւոր վերաբաժնի պաշտօնի էր կոչուած, ուստի պատերազմական — բժշկական տեսուչ դօքտ. Ռեմերսի հետ Թիֆլիսից Բօրչաւի (Բօրժօմի), Ախալքսայի, Ախալքալակի, և Արդահանի վերայով ճանապարհորդեց մինչև Արափին, իսկ այս տողինց էլ մինչև Բաթում ընկերացաւ գեներալ Կոմարովի արշաւանքին: Շատ քիչ ընթերցողներ գաղափար ունեցած կը լինեն այս կտոր հետաքրքրաշարժ երկրի վերայ: Ուստի արժէ նորան նկարագրել որչափ որ մի պարզ ճանապարհորդ, որ ոչ թուրքերէն և ոչ վրացերէն է խօսում, կարող է ուսումնասիրել երկիրն ու ժողովուրդը:

Արդահանի գեղեցիկ ամրոցից մինչև Եալամ Գուս Զամ լեռնագոտու ստորոտը տարածուած է խիստ բարեբեր սարահարթ: Քաղաքի ու բերդի անունը, իսկապէս Արդահան, նշանակում է արտեր, անդատաններ, և բոլորովին համապատասխանում է շրջակայների յատկութեան: Ես ուրիշ ոչ մի տեղ չեմ տեսել այսպիսի ձովս ցորենի երկիր, այսպիսի ընդհանուր մշակութիւն և այսպիսի բեղմն

նաւոր ցանք: Բայց այստեղ, ինչպէս Կարսայ և Կարնոյ շրջակայքում, ոչ մի անտառ, ոչ մի ծառ, ոչ մի մացառ չի տեսնուում: Ինչքան որ աչքը կարում է, երևում են ցորենի արտեր կամ խուրցերի բարձր դէպեր, որոնց վերայ իբրև երբեմն նստած են արծիւներ. տեղ տեղ մի մեծ զիւղ, լաւ կառուցած փայտէ կամուրջներ (որոնք տարօրինակ բաղձիւսութիւն ունին), և զոհացուցիչ ճանապարհներ: Այդ երկիրը կազմում է մի բարձրաւանդակ, ինչպէս արդէն Հայաստանը առհասարակ պողաւէտ սարահարթերից է բաղկանում:

Մեր ճանապարհը լերկ ժայռոտ բլուրների վերայով դէպի արևելք մի քիչ բարձրանում է. դաշտերը հետզհետէ անձկանում են, զիւղերը սակաւանում: Դաշտը վերջապէս զգալի կերպով բարձրանում է, մեր ձիերը քարոտ շաւղի վերայով դժուարութեամբ մազլցում են միշտ դէպի վեր: Այստեղն սկսում է անտառային սահման: Շոճիք, որնիք, թեղօշներ, քիչ էլ կաղնիք և կաղամախիք, մասամբ նորահաս և մասամբ հին արմատներ, ծածկում են լեռը և մանաւանդ խոռոչները, որոնք լեռների կատարներից իջնում են մինչև հովիտը և ջրաւէտ են: Անտառից յետոյ զալիս են հատ հատ մրանիք, յետոյ կարճ մարգեր, որոնց մէջ երևում են և մի մի սպիտակ կամ կապոյտ բոգեր: Մենք արօտի սահմանումն ենք. շուտով կը հասնենք Նալամ Գուս. Զամի կիրճ և կ'անց կենանք: Թէպէտ 9000 ոտ բարձր, բայց ձեան հետք չկայ, և թէպէտ օդը այնքան նոսր է, որ մեր ականջներ զժում է, բայց իսկապէս ցուրտ չէ: Սակայն երբ ճանապարհորդը մի քարննկէց դէպի արևմուտքն է իջնում, փչում է նորան աւելի տաք և աւելի մեղմ օդ, գետինը ծածկւում է կանաչ խոտերով և երփներանգ ծաղիկներով: Մենք հակուեցանք դէպի Սև ծովը: Քարտէզի վերայ լեռնագօտին ձգւում է հիւսիսից դէպի հարաւ, համարեա Արդահանի և Արդանուշի մէջ տեղը: Նա երկար տարածվում է, ինչպէս մի պատուար Հայաստանի և Աջարստանի մէջ, ունենալով մէկ կողմից վայրի, միակերպ, հացաւէտ դաշտեր և միւս կողմից այն երեք լեռնաշարքերը որոնք զետեղուած են Սև ծովի շուրջ և որոնց ստորոտի վերայ բուսնում են նուռն ու թուզը: Այստեղ գլխաւորապէս բնակւում են քրիստոնեայ Հայերը, որոնք դաշտերը մշակում, և տաւար ու զոմէշ պահում. այնտեղ ասպետական և ձիավարժ Լազերն ու Աջարները, ծագմամբ վրացի, բայց մօտ երկու դար առաջ մահմետականութիւնն ընդունած: Նոցա ահեղ լեռներում արմտիք մշակելու համար ոչ մի կտոր տափարակ տեղ չկայ. այն գետնի վերայ, որ նոքա լեռան

կատարի և զառիթափի մէջ տեղերում խել են անտառից, սիմինդր են ցանում, շատ անգամ միայն 2—3 քառակուսի ոտ, և ըստ ևրեոյթին անմատչելի տեղ: Վատ պահած, բայց ազնիւ սերունդի նժոյգների քամակին մեծ կամ փոքր խմբերով հովիտն են իջնում և լեռը բարձրանում այնպիսի մի շաւղով, որով թւում է թէ հետեակր, այո և այծն իսկ հաղիւ թէ կարողանայ դնալ: Այսպիսի անձուկ, խելքամաղ և խիստ զառիվայր շաւղով պէտք է և ճանապարհորդը յանձն առնի իջնելու: Որքան հեռուն կտրի նորա աչքը, որքան որոշ ջոկէ հորիզոնի գեղեցիկ ժայռերը և ներքևի եղևնու անտառները, այնքան նորա ուղեղը ծանրանում է սոսկալի խորութեան և անձուկ շաւղի տեսութեամբ: Մի ամբողջ օր, ձիերը երեք անգամ փոխելով, դէպի ներքև իջանք: Եղևնու անտառներից յետոյ եկան թեղջներ, որոնց մէջ *Asperula odorata* այնպէս է ամռում ինչպէս Հռենոսի վերայ, և ապա հետեւեցան մրգաբեր ծառեր և նկարչական տեսարաններ: Հայ գիւղերը կազմւում են հողէ այրերի և քարէ կարկառների ծառազուրկ խումբերից, իսկ դորա հակառակ՝ Լազիստանի և Աջարիոյ գիւղերը ներկայացնում են կանաչ ծառատանների մէջ խմբուած ամառաստաններ: Տները շինուած են փայտից, ծածկուած քուաւոր ձեղուններով և շրջապատուած երեսքացներով, ուր թոկերի վերայ շարուած ոսկեղոյն սիմինտները քաշ են տուած չորանալու համար, ախտակամած տանիքները բարձուած են քարերով, ինչպէս և Զուլցերիայում, որպէս զի հողմը չկարողանայ թեթև կազմածքը պոկել: Նոյն հանդամանքները նոյն հետեւանքներն են յառաջ բերում: Տեսարանումը միայն մի բան է պակսում. իգական տարրը, կնոջ տեսքը, օրիորդի ձայնը, այն բանաստեղծական հրապոյրը, հրճուանքը, որոնք Արևմուտքում յառաջ են գալիս կնոջ ներկայութիւնից և ընկերութիւնից:

Արդանուշ (Արտ-անուշ), անուշ արտեր կամ մեղմ դաշտեր) քաղաքի մօտ գետակը շրջապատում էին գեղեցիկ ընկուզենիք և սաղարթաւետ սօսիք, այստեղ հասունանում է թուզն ու նուռը, ծաղկում որթատունկն ու ձիթենին: Քաղաքը գտնվում է հովտի միջին բարձրութիւնների վերայ, ցոյց տալիս հատ հատ արևելեան գեղեցիկ շէնքեր, որոնք թթենեաց կամ բարունակների հովանութեամբ մինչև անգամ արևի կիզող խորշակի տակ խիստ զով են: Մենք իջևանեցինք ուռսական զօրատղետի մօտ Սիւլէ յման փաշայի գեղեցիկ ապարանքում: Այս տեղից սկսած ձորով գետի երկարութեամբ հովտի միջով դէպի

Արտվին գնում է մի խճուղի: Գետի մօտով նա անց է կենում մի ժայռադռնի միջով, որ Վեստֆալիան դռնից թէպէտ աւելի զառիթափ և աւելի անձուկ է, բայց նորան նման: Քաղաքից յետոյ զարմանալի է ժայռի վերայ գտնուող վրական հին ամրոցի պատկառելի աւերակը, որ, ինչպէս բոլոր բերդերն ու ամրոցներն, ժողովուրդը թամարա թաղուհու կերտածն է համարում:

Մի ուրիշ ճանապարհ, բայց միայն հեծեալի և հեռեակի համար հազիւ անցանելի, քաղաքի ետեւից զառիթափ բարձրանում է դէպի վեր: Լեռնուղու ամենաբարձր անցքի մօտ, որ տիրում է հովտին ու քաղաքին, խրճիթների և վրանների ներքոյ բանակում էր հեռեակ և թնդանօթածիզ գօրաց մի հատուած, որին Կամարովը այնտեղ էր թողել: Լեռան զաղաթից՝ ճանապարհին խիստ մերձ բլրոց առաստահոս աղբիւրն էր, որ հնարաւոր էր անում այսպիսի բարձրութեան վերայ բանակել: Ուղիղ այստեղից սկսած ժայռերի և քարափուլների վերայով, կամ ահաւի տեսակ քարանձաւների միջով այնքան զառիվայր է իջնում, որ մեր առաջնորդն անգամ գօրապետն ու ուղեկից կօզակները երբեմն իջնում ու ձիու սանձը քաշում էին: Միայն Քութայիսի մօտ ես անց էի կացել այսպիսի խելքամաղ և ահաւոր ճանապարհ: Երբ պատահում էր ճանապարհի վերայ դուրս ընկած մի ծոց նստելու յարմար տեղով կամ աղբիւրով իջնում ու հանգչում էիր, որովհետեւ այդ լերկ ժայռի վերայ արեւը սարսափելի կիզում էր: Այստեղով անց էին կենում բնիկները կամ իշով կամ ոտով: Խրեանց փափուկ տրեխներով թեթեւ ու ճկուն թռչում էին ժայռերի վերայով, կարծես թէ դլխի պտոյտ ու հոգնածութիւնը անծանօթ բաներ լինէին նոցա համար: Ըստ մեծի մասին բարակ և միջահասակ են նոքա, դէմքի դժերը կանոնաւոր և տեսքերն ախորժելի: Թուում է որ նոքա կանուխ են ծերանում: Նոցա տարապը նոյնպէս նկարչական է ինչպէս Գուռելիում: Հաճութեամբ առաջարկում էին մեզ թուզեր և դեղձեր իւրեանց կթոցներից և միայն նազով վարձ ընդունում նոցա փոխարէն: Բայց մի քանիսն էլ խրտնած ու խոժոռ անց էին կենում մեր առջևից, և դոքա մեծ մասով իսկապէս ծերերն էին: Վերջապէս իջանք հովիտը: Մենք ուրախ էինք որ դժուար զառիվայրից պրծանք, բայց մի ուրիշ տանջանք սկսեց: Հովտումը ոչինչ հողմիկ չէր փչում, հեռեաբար արեւի առաջը աւելի զգալի եղաւ. սյն աւազը, որի վերայով անց էինք կենում, շեկացած էր, ձորոխն բաւական ջուր չէր պարունակում իւր մէջ, որ կարո-

ղանար, զով տարածել, ձիթենիքն ու նռնենիքը քիչ սառու ելին ձգում: Քանի ախարժեղի եղաւ մեզ սօսինների այն խումբը, որ պատահեցաւ մեզ ջրի ափերքում: Զետեղուեցանք ինչպէս որ պատահեց, կօզակներն, ծառաներն ու ձիաններն մեր շուրջ: Խմեցինք՝ աղբիւրի ամենասառն ջրի հետ խառնած՝ կախտու կարմիր գինին, մի պատառ հաց կերանք և մի երկու երեխաներից գնեցինք միրգ: Նոքա էլ սօսինների ներքեւ միջօրեայ հանգիստ էին առնում: և, ինչպէս երևում էր փառաւոր ու զուարթ—ճաշում էին մի ձմերուկ:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Խճուղին զետի միւս կողմը կամաց կամաց բարձրացաւ և լեռան բարձր կապաններով առաջնորդեց մեզ երբեմն խոռոչների միջով, երբեմն նոցանից դուրս, մերթ արևի շլացուցիչ ճառագայթների ներքոյ, մերթ ստուերում, մերթ սուր քամու մէջ և մերթ պատսպարուած խոր անկիւնում: Նա հանձարով է գծուած և լաւ շինուած, բայց դարխաղների պատճառով շատ տեղ անանցանելի է դարձել: Առիկողների և ջրվէժների վերայ շինուած քարէ կամուրջները իսկապէս ճարտարապետական կերտուածներ են: Անտառը երբեմն մինչև սարի վերայ է բարձրանում: Հսկայ ընկուզենեաց խումբերը մի անգամ հովանի էին անում սիրուն յարմարացուցած մի աղբիւրի վերայ, որից խմում են ձին ու ձիաւորը: Այստեղ նաև աւելի կենդանութիւն կայ, տեղ տեղ խճուղուց վեր կամ վար երևում է մի գիւղ: Պատահում ենք իմաստուն այծերից առաջնորդուած ոչխարաց մեծ հօտերի, ոչխարները բոլորն էլ խայտաբղէտ էին, ինչպէս Յակոբ նահապետի ոչխարներն էին, և պարարտ դմակներ ունէին: Նոքա գնում էին այն՝ մեր անց կացած՝ աղբիւրից ջուր խմելու: Յետոյ պատահեցան երկու էշ-քշողներ և երկու թեթեաքայլ թափառականներ: Մենք տեսանք կամիր ֆէսերով, սիրուն և խորամանկ պէմքերով և բնիկներից աւելի մթնագոյն յոյն վաճառականներ: Նոքա իւրեանց զոյքերը բարձած զրաստների կամ ջորիների վերայ՝ իւրեանց հետն էին տանում:

«Ճանաչում ես դու այն երկիրն ու նորա ամպուղին,

«Ուր ջորին լւր՝ ճանապարհը մառախուղի մէջն է որոնում:

Մենք մոտերս էինք բերում Գէօթէի, Հոմերոսի, Հին կտակարանի տողերը. խօսում էինք Ֆալմերայերից և Բօչենշտէտից: Երկիրն ու երկրացին, որչափ էլ որ նոր էին մեզ համար, բայց և այնպէս մեր միտն էին ձգում հինը և լաւ ծանօթը: Եթէ Հայերը իւրեանց զո-

մէշի սայլերովը, իւրեանց հօտերովը, իւրեանց դուժանովն ու մշա-
կութեամբը շին կտակարանի պատկերներն էին ներկայացնում, հա-
ւատարիմ մնալով այն ժամանակամիջոցին, երբ թափառականը սկսեց
գետինը մշակել: Կազերն ու Վրացիք իւրեանց բերդերովն ու պարսպ-
ներով, ձիերովն ու զէնքերովը Միջին-դարն էին յիշեցնում: այո՛,
մինչև անգամ նոցա տարազը մեր նախնեաց ասպետ մանկլաւիկն ու
խեղդատակն է միտ բերում: Երկրորդ օր կէսօրին հասանք Արտուին,
որ ընկնում է ձորոխի ձախ ավիում մի բարձր պառեկի վերայ: Աջ
ափը մենք իջել էինք ուղղորդ ժայռի մէջ փորուած սանդուղքով,
գետն անցել էինք ծածկուած և հոյակապ քարէ կամուրջով, այժմ
ողորկ ժայռի վերայով երեք քառորդ ժամ համարեա ուղղահայեաց
դէպ'ի վեր է բարձրանում: Բոլոր հեծեալները ստիպուած էին ձիու
վարսերից պինդ բռնել, որպէս զի թամբից դուրս յետ չսպրդէին:
Բաց 'ի երազեց, ուր մարդ պատերի երեսով բարձրանում է, ես չեմ
յիշում, թէ մի ուրիշ այսպիսի ուղղահայեաց ճանապարհ բարձրացած
լինիմ: Սակայն բարձր, այնքան բարձր, որ բուսականութիւնը արդէն
ուրիշ կերպ է, քան թէ ներքև գետի ավերքումն էր, — իսկապէս
անհետանում են ձիթենին ու նռնենին — զետեղում է քաղաքը: Ան-
նշան չէ քաղաքը, որովհետև երեք եկեղեցիներ, չորս ջամիներ, և մի
քանի վանքեր տալիս են նորան գեղեցիկ տեսք և հաստատում են այն
տեղեկութիւն, թէ 20,000-ից աւելի բնակիչ կան նորա մէջ: Բնա-
կիչների մի մասը թափառական է: Մասամբ հարուստ ընտանիքի
ողայ-մարդիկը գնում են Բաթում կամ Ա. Պօլիս ձմերելու, մասամբ
էլ Բաթումի վաճառականը կամ կալուածատէրը ամառը իւր ընտա-
նիքը Արտուին է ուղարկում՝ այնտեղ զուարթ օրեր անց կացնելու:

Արտուինը լեռնային կլիմա ունի և իւր բոյսերովն ու դիրքով
մասամբ Մէրանին է նմանում: Նա առ հասարակ թախ է կենում
մրգաստանների, ծառաստանների, բարունակների և սիմինտրի տուն-
կերի մէջ: Քաղաքից դուրս տանող իւրաքանչիւր ճանապարհ գնում է
զառիթաւի կամ զառիվայր: Իւրաքանչիւր պատուհանից տեսնում են
լեռան ձևաւոր կատարներ, որոնք ի մօտոյ մտիկ են տալիս քաղաքի
փողոցների վերայ, և մերթ արևի պայծառ ճառագայթներով լու-
սաւորուած, մերթ ամպերի մշուշով պօղուած, մերթ որոտման
կեղրոնում մերթ երեկոյեան կապոյտ ստուերում հանգստացած:
Փողոցները այնքան նեղ են, որ հազիւ թէ երկու ձիաւորներ կարող են
իրարու ճանապարհ տալ: Կառքեր կամ զոնէ սայլակներ չեն անցկե-

նում այն տեղերով: Բազմաթիւ աղբիւրներ բղխում են ժայռերից և լեցնում քարէ մեծ աւազաններ, որոնց երկիւյ և առաւօտ այցելում են թէ մարդիկ և թէ անասուններ, և ասկա քարած փողոցներով աջ ու ձախ դէպի ներքեւ են խոխոջում, սակայն պէտք եղածից քիչ են զործածւում փողոցների մաքրութեան համար: Այս վայրն աւուրջ է համարվում, գոնէ ջերմոտ Բաթումի հետ համեմատուելով: Բայց և այնպէս, ժողովուրդը զուարթ չէ երևում և ոչ առհասարակ ուժեղ: Փողոցներում և բակերում խաղացող երեխէք ըստ մեծի մասին նիհար և սպրդնած էին: Այն մի քանի երիտասարդուհիները, որոնց երեսը մենք կարողացանք տեսնել, ունէին դէմքի թէպէտ գեղեցիկ զծագրութիւններ բայց հիւանդոտ կերպարանք: Նոքա կանուխ են պառաւում և այնուհետեւ դառնում են արդէն անտարբեր, աղտոտ և կնճռոտ: Միայն կիրակի օրը նկատեցի ես մի քանի վայելուչ զարդարուած և սիրուն չայուհիք, որոնք իւրեանց ամուսինների հետ եկեղեցի էին գնում: Գեղնազոյն կօշիկները և դեղին մետաքսեայ վերարկուները, խիստ թափանձիկ քօղերը, զլխի և պարանոցի զարդերը տալիս են այս սեւաչուի գեղեցկուհիներին արդարեւ մի ընդհանուր փայլ: Ոմանց զգեստների վերայ երևում է աւելի բաց կապոյտ գոյնը, միւսների վերայ դեղձակարմիր (և ոչ թուրքի կարմիր) գոյնը: Իսկ պարսկական կանաչ գոյնը երբէք չտեսայ, նոցա վերայ: Այր մարդիկը հազնում են ճեղքուած և գոյնզգոյն աստառով զարդարուած երկար թևերով հայկական մթնազոյն տարապը: Նոցա զլխաւոր զարդն է այն բազմայօղ արծաթեայ գօտին և նորա վերայ կապուած մեծազին դաշայնը: Նոքա համեմատաբար ուժեղ են և մթնազոյն, և ունին կանոնաւոր, բայց մի քիչ կոպիտ գծեր: Թուրքերը աւելի փոքր են և լիք, կերպարանքները անմիտ. հազնում են եւրոպական տարազ և ծածկում ֆէս, ձեռքները բռնում վարդի փունջ և գաւազան: Մահմետական վրացիքը ամենից վայելչահասակ են, բայց նոցա թիւը քաղաքներում շատ փոքր է: Թէպէտ շատ կարճ մնացի Արտուինում, բայց և այնպէս տեսայ այնտեղ մի քանի սաւ պատողին և խուլխտաւոր մարդիկ, այլ ոչ մի ապուշ:

Շուկան մի նեղ, ուղիղ և սալայատակ փողոց է, որի երկու կողմերը կարգով շարուած են բաց խանութներ: Այստեղ խառնի-խուռն տեսնում են Անգլիայից բերուած ապրանքները, Մարսէյի խմիչքները և Բաղդատի, Թէհրանի, Տրապիզոնի ու Կ. Պօլսոյ արդիւնքները: Արդէն Արդանուջեցն սկսած մինչև ծովը ամբողջ

անդլիական արուեստագործներն են բռնում մինչև անգամ ամենափոքր բնակավայրերում կարելի է նոցա լաւն ու խիստ աժանը ձեռք բերել: Արեւելեան ճաշակով մանաւանդ տաճկական կարմիր դոյնով բամբակեղէնները պատրաստուած են յատկապէս Արեւելքի համար Մանչեստրում և Լիվերպոլում: «Լօնդօն» վերնագրով նշանակուած մետաղեայ տուփերով լուցկիք բռնում են շուեսական և ռուսական խաւաքարտ տուփերով լուցկիների տեղ, որոնք մեզ մինչև Ալէքսանդրօպօլ և Արդահան պատահել էին: Եթէ խմել ուզենաս, ամէն տեղ պատրաստի կը գտնես պօրտեր ու էլ, որոնք կամ Անգլիայից են բերուած կամ անգլիացիներից Տրապիզոնում պատրաստուած: Մարտէ յլում յատկապէս Արեւելքի համար պատրաստուած և անգլիական կամ նաև Փրանսիական նաւերով մինչև Բաթում բերուած բանդակներ, զինի, օշարակ և տիսակ տեսակ բաղադրեալ խմիչքները զարգարում էին բոլոր այն սեղանները, ուր հրաւիրուած էինք մենք: Իսկ կերակուրները ընդհակառակ՝ բուն արեւելեան տեսակներիցն էին, և յիշեցնում էին մեզ այն ազգային ճաշը որին ես Պետերբուրգում մի թաթարի հարսանիքի ժամանակ մասնակից եղայ: Բազմատեսակ թթու և դալար կանաչեղէններով և մեծ մեծ կտոր ոչխարի միսերով արգանակը ճաշի հաստատուն մուտքն է կազմում իսկ տապալկած թռչուններով կամ պտուղներով, օրինակ, արմաններով, դամոններով, չամիչներով եփած փաւը՝ ելքը: Առաջ և յետոյ փոքր գաւաթներով տրուած է տաճկական հոջակաւոր սուրճը: Ով որ կամենում է, նա ստանում է ծխելու համար և մի նարդիլէ: Այսպիսի կոչուեցներ տրուեցան գեներալ Կոմարովին և մեզ մասամբ աղաների, այսինքն, նշանաւոր քաղաքացւոյ, մասամբ Հայ հոգեւորականների և մասամբ կալուածատէրերի տներում:

Չամիչներն ու Հայոց եկեղեցիք իրարու բաւական նման էին: Այս երկու տեսակ շէնքերն էլ զուրկ են կամարներից, նոցա զլիաւոր զարդերն թէ մէկում և թէ միւսում ապակեայ ջահերն ու զորդերն են: Երբ հրամանատար գեներալը կամ մենք այցելում էինք մի այսպիսի շէնքի, հետեւում էր մեզ մի ամբօխ, որոնք առանց վախի և առանց սեղմելու մօտիկ մեր շուրջն էին կանգնում և իւրեանց հետաքրքրութիւնը յայտնեցնում մերինով:

Հայ կրօնաւորներն էլ ոչ սակաւ հետաքրքրաշարժ էին: Նոքա՛ Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքի կրօնաւորների նման՝ հազնում են սև վերարկու և բարձր գլխարկ ծածկում, ինչպէս Մելանխտօնն էր ծած-

կուս: Այս քառանկիւնի գլխի վերայ ծածանում է երեսի երկու կողմերով մի սև շղարշ, որ դէմքին տալիս է մի խորհրդաւոր տեսք: Հայկական փոքր ինչ կոպիտ տիպը նոցանում իւրեանց մասնաւոր կրթութեամբը մի քիչ մեղմացել է: Նրիտասարգ կրօնաւորներից մինը խօսում էր Ֆրանսերէն, արբայն իտալերէն և լատիներէն, բայց ինչ լատիներէն: Այս փոքր ինչ պարարտ փոքր ինչ շնորհալի և ոչ բնաւ առանց արժանեաց ուրբայն առհասարակ յիշեցնում էր Արեւմտքի հռովմէական կաթոլիկ հոգեւորականութիւնը, և Կոմարօվի հետ ունեցած խօսակցութեան մէջ ցոյց տուեց հռովմայ աշակերտների բոլոր կալչողականութիւնը: Նա պատմում էր թէ ինքը երկար տարիներ հռովմանն է ապրել: Այստեղ ընդհանրապէս պատահում ենք տեղ տեղ իտալական լեզուին և խոսակցի հետ եղած յարաբերութեան նշանների, որոնք մասամբ քննովացուց ժամանակներից աւանդութեամբ մնում են, մասամբ էլ հռովմէական եկեղեցու հետ ունեցած եկեղեցական յարաբերութեան շնորհիւ անց են կացած: Անգլիական ձեռագործ ապրանքներ, ֆրանսիական խմիչքներ, իտալական լեզուն, վրական և հայկական արիւն, մահամետական և հռովմէական կրօն, ասածկան սովորութիւններ, ռուսական տիրապետութիւն, ինչպէս տեսնում ենք, ամենակերպ ազդեցութիւնները այստեղ միմեանց են պատահում: Խառն էր և այն ընկերութիւնը, որ հաւաքւում էր գնեկերալ Կոմարօվի մօտ: Ռուսական բանտիւր բաղկացած ռուս, գերմանական, վրական, լեհական ազգայնութիւններից, կօզակներ և լեզգիք իւրեանց արեւելեան տարազով ընտանի էին: Մի քանի բէյեր, որոնք անձնատուր էին եղել, ուղեկցում էին զլսաւոր գնեկերալին, երկար նստում մեզ մօտ և, ինչան յատուկ բարեկամութեան, երբեմն և մեր ամաններիցն ուտում: Նոքա իւրեանց տարազովը Տիրօլի այգեպաշի և Միջին-դարու վերջին ասպետի մէջ տեղն էին բռնում, իսկ յատկութեամբը խիստ մօտ են աւաղակ ասպետներին: Դէմքի գծադրութիւնները շատ բան էին խօսում, սակայն այն ինչ որ մի Ֆրայ Դիափօլօի: Նոքա, ինչպէս բոլոր այս բէյերը, թողնում են միայն ընչացք, իսկ մնացած երեսը մեծ խնամով սափրում: Նոցանից մինը խօսում էր իտալերէն: Նոքա առհասարակ քիչ են կրթուած, ոչինչ հաշիւ չունին, ինչպէս ունին Յոյներն ու Հայերը, ոչինչ խորամանկութիւն, ինչպէս միւս արեւելիք, այլ ազատ ու համարձակ են և զոհ ասպետական քաղաքավարութեամբ և մարդավարի յատկութեամբ:

Նոցան մի ճշմարիտ հակապատկեր կազմում է մաղասոտ թուրք փաշան, որ երբեմն երևում էր իւր մարդկերանց հետ, և գործունեայ հայ վաճառականն ու քաղաքացին, որոնք նոյնպէս, երբ հաճում էին, ներկայանում էին, որպէս զի զենեքային կամ մեզանից մէկին ցոյց տային իւրեանց յարգանքը: Այլ և բախումն ու ստնդուղքի վերայ ծառայում էին մեզ սլատանիք: Երբեք մինչև սեղանատուն մտնում, ու մոիկ տալիս թէ ինչպէս էինք ուտում:

Ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին առանց լրագրի և առանց նամակի մնացինք: Այս պատճառով մեծ ուրախութիւն եղաւ երբ երեկոյեան փօշաբ հասաւ: Բայց ավստոս որ նա աւելի նորագոյն լրագիրներ չբերաւ քան թէ նոքա, որոնք մենք մեր մեկնելուց առաջ թիֆլիսում կարդացել էինք: Մեզ ճանապարհորդներին համար նամակներ էլ չկային հետը: Այլ ուրախ էինք, որ Արդահանի վերայով կարողացանք տուն հեռագրել: Հեռագրաթիւնը դէպի Բաթում չէր բանում, ուստի իշխան Միրսիւս Բաթում մտնելը մենք իմացանք Տէր Ղուկասեանի Արդահանիցն ուղարկած մի հեռագրով. և այս այն նշանն էր, որին սպասում էր Կոմարովը:

Այժմ մենք ճանապարհ ընկանք: Հարիւր կողակներ առաջուց գնացին. յետոյ գնացին ճանապարհ բացողները, նոցա հետևից զենեքային իւր պաշտօնականներով, ապա հետևակազօրն, զրաստները ¹⁾, եզան — նախիրները, յետոյ դարձեալ զօրքեր, ընդ որս նշանահարները ²⁾: Արջապահ գունդը կազմում էին դարձեալ կողակները: Երկար օձապտոյտ գծով ուղղուեց այս պօրախումբը լեռների վերայով և նեղ ճանապարհով մերթ զառիւվեր, մերթ զառիւվայր, մերթ անտառի ետև աներևոյթանալով, և մերթ դարձեալ բաց դաշտ պուրս գալով: Եթէ վերևից մի քանի ժայռեր զլորուէին մեզ վերայ, և եթէ գետի միւս ակից մի թեթև հրացանաձգութիւն ուղղուէր դէպի մեզ, այն ժամանակ կը շփոթուէր մեր կարգը, կամ մինչև իսկ կանգ կ'առնէր մեր արշաւանքը: Մենք իսկապէս սպասում էինք մի այդպիսի բանի: Բոլոր զգուշութիւններն 'ի գործ զրուեցան, իւրաքանչիւր կարևոր կէտերում, որոնք մենք անց էինք կենում, պահա-

¹⁾ Արդուինից մինչև Բաթում զահավէժ եղան բազմաթիւ զրաստներ, եթէ չեմ սխալում, մօտ 60 հատ:

²⁾ Նշանահարները ձմեռ Բարձն Զալցայի հրամանատարութեան ներքոյ լեռների վերայ արած յանդուգն արշաւանքներում մեծ քաջութիւն էին ցոյց տուել:

պաններ կարգուեցան: Հեռագրական թերը հեռագրական պաշտօնեայնորից հետազօտուում, նորոգում և յեռելից ՚ի գործ էր դրւում: Այս արշաւանքների ժամանակ մի քանի բէգերի ուղեկցութիւնը, որոնք մասամբ իշխակիցներ և մասամբ պատանդներ էին և թափաք լիտս կեսար, մեզ պաշտպանում էր: Խրաքանչիւր իջեւանում (ուր, մօտաւորապէս ասելով, արդէն 2-3 ժամին իջնում էինք) տեղական իշխանները զալիս էին ողջունելու. սկզբում խոժու դէմքով, կէս զայրացած, կէս ախոր: Սակայն երբ կօմարօվը զուարթութեամբ բարեւում էր նոցա, և թարգմաններով վատհասցնում ամէն կերպ լաւութեան մասին, պարզում էին խրեանց ճակատի կնճիռները: Մի մասը խիոյն լեռն էր վերադառնում այդ բարի աւետիսը տարածելու այնտեղ: Մի մասը մնում էր բանակում, մօիկ տալիս ռուս զօրքերին, նորա պէնքերին, նորա վրաններին, լսում նուագարաններ: Մի քանիսը զիշերը անց էին կացնում մեր առաջին բարեկամների՝ Ֆրա Գիափօլօ-ների հետ, նոցա համար մեր մէջ տեղ նշանակուած մի վրանի ներքեւ: Իմ ականջներին միշտ հնչում էին Կեսարու խօսքերը «De bello Gallico»-ից: Մենք մտանք քեքուանցոց սահմանը: Նոյա Տերերն ու զլխաւորները խոնարհաբար ողջունում էին մեզ և բարեկամութիւն առաջարկում: Մենք պահանջում էինք պատանդներ և այլն: Զորս օր էր որ ձորովի մօտովն էինք գնում, բայց ընդհատելով: Մի օրը մենք նստանք մի քանի նեղ մակոյկների մէջ և նաւեցինք այդ խիստ ոլորուն գետի հոսանքով: Այսպիսով գետիցն էլ մօիկ տուինք ավերքին և բնիկների նաւապետութեան էլ տեղեկացանք: Զորովը բացկանալա՞ցողն է, ինչպէս իսարը, սուր ընթացք և յանկարծ կոտորուող անկիւններ ունի, որոնք այս հմուտ նաւապետների բոլոր արուեստն ու եռանդը գործ դնել էին տալիս: Որովհետեւ ամառուայ վերջն էր՝ գետը շատ յորդ էր, ուստի պէտք էր զգոյշ ընէին կղկններից ու խութերից, գնացքը երբեմն գետի յորձանքի վերայ յետ կտրելով, երբեմն ծանծաղ տեղերում զիւրով արագացնելով: Գարնան յորդութեան ժամանակ Արաուկից մի օր Բաթումեն հասնում: Իսկ մեր նաւագնացութեամբ երկու կամ երեք օր պէտք էր ընէր մեզ:

Մակոյկները շնուած են երկար, նեղ ու պինդ, ինչպէս որ և Պօլսինն են: Նաւագնացների հաղուստի ներքեւի մասը ճիշտ այնպէս է, ինչպէս Նէպոլի իւրեանց արուեստակիցներինն է. այսինքն, մինչև ծնկներիցն էլ շատ վեր ոչինչ չկայ, այնպէս որ նոքա պատրաստ են իւրաքանչիւր դէպքին ջրի մէջ թռչել, որպէս զի նաւակը

բարձրացնեն, հրեն, ոլորեն: Իսկ զլսի վերայ կրում են այն սիրուն ոլորուած բաշլղը որպէս սարըգ (փաթթոց), կուրծքի շուրջը տաճկական փոքր բաճկոնակը ¹⁾: Ռէշիգ-էֆէնդի էր կոչւում այդ մակոյկի տէրը, մեծ պատիւ նորան, որ այն գետի միշտ վտանգաւոր ընթացքով այնքան ճարտար ղեկավարեց:

Ափերը հիանալի էին: Թզենիք և կեռասենիք ²⁾, տօսախներ բաղնիկներ, դալինիք, ուիլիք, ցախեր, լաստենիք, փոքր գինեստաններ, սիմինդրի արտեր, սաղարթաւէտ ընկուզենու խումբեր, փոքր զիւղեր, գեղեցիկ կալուածներ, մէջ տեղերում խճուղի և հեռադրաթել, յետոյ մի աւերակ, տեղ տեղ նոցա միջով մի հայեացք բարձր բարձեւ լեռան-կատարների վերայ, երբեմն մի հովիտ, մի փորվրացող գետ, դարձեալ կղզիներ, տեղ տեղ ժայռեր: Տեսարաններն ու վայրերի գեղեցիկութիւնը անդադարնոր ու չափազանց ակտրժելի էին: Աս միայն ցաւում էի, որ իմ բուսաբանական իղձը միշտ տարօրինակ ձևերով ու գեղեցիկ բոյսերով զրգոււում, բայց նաևով կամ ձիով ճանապարհորդելու պատճառով երբէք յաղենալ չէր կարող: Թէպէտ թէթև հայեացքով ճանաչում կամ հարևանցի ձեռքով յափշտակում էի զանազան կարմիր ձաղախոտներ, այլևայլ գառնադմակներ, կամ մարդահասակ բարձրութեան քոսաբոյսեր, կամ մի ծիրանեզոյն նուռ և տեսակ տեսակ դալար ոստեր ու տերեւներ, բայց այս չէր գոհացնում ինձ, չէր լեցնում հետաքրքրութիւնս: Այստեղի բուսականութիւնը, ինչպէս նկատեցի, միացնում էր իւր մէջ Հռենոսի և փերքի և Սպանիոյ բոյսեր, ձոխ ու զուարթ ինչպէս միջին Եւրոպայում և ունի գօրաւոր գոյներ ու օտարոտի ձևեր: Անդանեաց մասին շատ բան չունիմ ասելու: Տեղ տեղ երևում էին ջրահաւեր, ինչպէս են բաղեր, հողամաղներ, նաև փայլուն աղկիոններ, օդում վայրի աղաւնիք (տատարակ), լեռան գագաթների վերայ բաղէք և արծիւներ, փայտէ խրճիթների վերայ ծիծեռնակներ, և ամէն բնակավայրերի

¹⁾ Որովհետև ռամազան էր՝ ամբողջ օր դռքա ոչինչ չէին ուտում, սակայն աշխատում էին անձանձրոյթ և զուարթ կերպով, և առանց նկատելի հոգնածութեան:

²⁾ Եթէ Պլինիոսի այն ասածն էլ ճշմարիտ չլինի, թէ կեռասը նախ և առաջ Լուկուլլոսը Արագ (Սինոպի և Տրապիզոնի մէջ) քաղաքի կործանումից յետոյ բերաւ Իտալիա, բայց և այնպէս ճշմարիտ է, որ Պոնտոսը նորա հայրենիքն է: Նա մինչև ցարդ էլ անմշակ ածում է փոքր Ասիոյ և Կովկասի անտառներում ամենայն տեղ:

շուրջ թռչնոց ձագեր, աղմկարար ծիտերը: Միայն միանգամ որսացինք նապաստակ. բարձր լեռներումը պէտք է վայրի այծեր և այծքաղների, աղուէսներ ու արջեր լինին: Բնակիչները պահում են բարակ ու կրակոտ ձիեր և մի քիչ եղջերաւոր կենդանիք, որոնք, ինչպէս Զուիցերիայումն ու Տիրոլում, երբեմն պառեկների վերայ գնում են արածելու:

Օգոստոս 25-ին դուրս էինք եկել Արտուինից, 29-ին Ճաշից յետոյ Կոմարովը մի փառաւոր խումբ ձիաւոր դաշնակիցների հետ Բաթում մտաւ: Քաղաքը (2—300 բնակիչներով) կանգնում է գետի հոսանքից կաղմուած խճաքարոտ և աւաղուտ դետնի վերայ: Ղեռներից դէպի ծով իսկապէս դէպի այն բնական ծովածոցն է ճնշում, որի շնորհով ունի նա իւր նշանակութիւնը: Այս կլոր խորը երեք կողմից ցամաքով պատուում է, իսկ չորրորդ կողմից դէպի ծով բացուում: Սև ծովի վերայի մինչև անգամ կատաղի փոթորիկները նաւահանգստումը համարեա նկատելի չեն լինում: Նաւահանգիստն այնքան խոր է, որ պատերազմական ամենամեծ նաւերն անգամ գնում են մինչև ափը: Եւ նաւեր տեսայ, որոնք ավում երկաթ ձգած իրենց բեռը ուղղակի ցամաքն էին հանում: Եթէ մեծ էլ չէ այդ նաւահանգիստը, կարող է զոնէ տասներկու մեծ նաւեր և 100 նաւակներ ամփոփել իւր ծոցում, ուրեմն այնու ամենայնիւ աւելի ընդարձակ, քան թէ Ղորդ Բիկոնսֆիլդը նկարագրեց նորան ծերակոյտում, երբ նա այլ ևս չէր կարող ազատուիլ ճաճկաստանի համար: Քաղաքը մեր աչքին աննշան է, և մեր իջևաններում եւրոպական հիւրանոցների նշանն անգամ չկայ: Միայն մի քանի փողոցներ են քաղաքատակ, շուկայն աննշան է: Բաշլուղների և զգեստների, անդլիա-արեւելեան ծանօթ ձեռագործների, այլ և գեղեցիկ ոսկեգործերի խանութներ, նորանց մօտիկ խոհանոցներ, սրճարաններ, մի յուսական դեղարան, մի մրդավաճառ, Նիւրնբերգի սնոտեսաց մագազին, մի կօշիկների խանութ, ֆէսերի և ծխափայտերի խանութ, ծխախոտի խանութ, դերձականոց, սափրելու խրճիթներ, ահա քեզ շուկայն: Նաւահանգիստի վերայ գանուած մի քանի օտարերկրեայ մահազանները նմանում էին մօտաւորապէս մեր խորտիկների մահաճներին, բայց միակողմանի կերպով: Բանդակներով ու փայլունկներով էրով ու բօրդօյով չէր կարելի ապրել: Թարմ պարէնները անհատների համար չէր կարելի ձեռք բերել: Ռուս և թուրք բերդապահները լափել էին ամբողջ վաճառանոցը:

Իւրաքանչիւր տաճկական քաղաք, այսպէս և Բաթումը, ցոյց է տալին իւր ջառիների և զեղեղիկ միւսարէների վերայ մի ճարտարապետական զարդ: Բայց նոցա ամբողջութիւնը չի գոհացնում մեր տեսութիւնը, նոքա զուրկ են կարգից ու մաքրութիւնից, զիրքի յատկագծից, լրութեան արդիւնքից: Առաւ պահուած էին երկու քարաշէն տներ, որոնք իւրեանց կողքին բարձր պատուարներով շրջապատուած զեղեղիկ այգիներ ունէին: Մինը Ռուսաց հիւպատոսարանն էր, իսկ յետոյ հիւանդանոց, միւսը Կէրվիշ փաշայի ապարանքը: Որ բոլորովին ծածկուած էր պանազան բարձր մացառներով: Ջրան զիրար Բաթումում խիստ նշանաւոր է: Բոլոր իմ այնտեղ լինելու ժամանակը՝ իւրաքանչիւր զիշերը անձրեւ էր գալիս: Եւ երբ ցորեկները արեւը տաքացնում էր, գոլորշիքը բարձրանում էին գեանից՝ ինչպէս մի պղնձից: Մենք օտարականներս հէնց առաջին ժամիցն սկսած ենթարկուեցանք փոփոխական դողն ջղային հիւանդութեան և ոսկրացաւի, բայց և բնիկների մէջը տիրում էր միջնեւհատ դող: Մենք մեր բարեկամներից շատերին տեսանք բէզերի և Ղազերի մէջ, որովհետեւ Բաթումը նոցա մայրաքաղաք, նոցա վաճառանոց, նոցա նաւահանգիստ, նոցա ամեն բանն է: Բէզերի կամ տղաների ընկերութիւնը եթէ խօսակցելու մի բան ունենար, հաւաքում էր զիշարանում կամ ափի մի բաց մազազնուած, պատերի շուրջը նստոտում խօսում կամ կանոնաւոր ատեան բաց անում: Փոքր ինչ յետոյ կանգնում, քաղաքավարի ողջունում ու հեռանում էին: Այն բնաւ չտեսանք: Շատ տներ դատարկ էին, նոցա բնակիչները անով տեղով գաղթել էին: Յոյները, ինչպէս և Արեւելքում ծնուած Փրանսիացիքն ու իտալացիք, հայհոյում էին թուրքերին, բայց աղաներին խիստ մտերմացած, փաշաների առաջ քծնող և միևնոյն ժամանակ ամեն կերպով հետամուտ էին այդ նոր պայմաններից օգուտ քաղելու: Արմիր Ֆէսերով և անհրաժարելի դաւապաններով մի քանի օրինաւոր պարոններ մեզ բոլորովին թուրք պաշտօնակալ էին թւում: Բայց երբ նոցա կոչուեմն ու անունը հարցրինք՝ տեղեկացանք, որ նոքա ուսուցիչներ են եղել մեծ լրագիրների թղթակիցներ են եղել, որոնք Արեւելոց արտաքին ձեւը այնքան արագ ու ճարտար կերպով էին իւրացրել: Տաճկական զօրքը ազդում էր մեզ վերայ իւր փառաւոր տեսքովն ու վայելուչ հագուստովը: Ռուսներն ու թուրքերը ընկերաբար էին հսկում և զարմանալի համաձայնութեամբ ու հաշտասիրութեամբ վարվում միմեանց հետ: Մի կոչուների ժամանակ՝ ուսս պատերազմական նաւի վերայ, որ իշխան

Միրսիկին Կայսեր ծննդեան օրը տուեց, Գերվիշ փաշայն կարողացաւ
զովսասանել մեզ մօտ թէ՛ այս հսկողութեան միջոցին անկարգութեան
կամ հակառակութեան մասին ոչ մի զանկատ չի հասել իրան։
Թուրքերի իրանց զըահաւոր նաւեր մտնելը և այս երկաթեայ հօկա-
ների՝ ռուսական ողջունի թնւանօթաձգութիւնների միջով մեկնիլը
մի պատմական վայրկեան և Սան - Ստեֆանօ — Բերլին — Բաթումի
բանակցութեան նախընթաց գործողութեան վերջին արարուածն էր։

ապագայի միջոցով չմեղվե՞լ, որպէս զո՞ւ մտնում է զերբ միջոցով
մտնել տրոպիկոս միջոցով մտնել տրոպոս՝ որո՞ւ էլ ամեն ինչ յետագայ
մտնել յետագայ մէջ ուրիշաց մի ու միտնել մտնել տրոպոսին։ Նախ
տրոպոս լամպիւրով որո՞ւ մտնում չէ՞լ, որպէս զո՞ւ մտնում չէ՞լ, որպէս
զիմէ մէջ մտնել միջոցով մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին մտնել
մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին
զիմէ մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին մտնել տրոպոսին

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ ԵՒ ՌՈՒՍԱՀԱՅՔ

Կարելի չէ ընդհանրապէս խորհրդածող մարդու անտարբեր
մնալ և չի մտածել այն վիճակին վրայ՝ որու մէջ կը զանուի Օսմա-
նեան լայնատարած ինքնակալութիւնը, և ի մասնաւորի նոյն միջոցին
ո՞ր և իցէ հայու իւր ազգին վրայ չի դարձնել միտքը և նորա ապա-
գային վրայ չի խորհիլ։ «Ո՞ր և իցէ» հայու ըսինք, վասն զի հայը
օտարացեալ նաև իւր հայրենի երկրէն՝ հիւսիսային սառնամանեաց
մէջ կամ այրեցած գօտւոյն տակ հառաչանք մը ունեցել է հին
հայրենի երկրին համար, և ազգային աշխարհագրութեան ազդաներ
սեւսած ենք՝ որ իրենց պապենական յիշատակաւ՝ Տայոց գաւառի և
Սիւնեաց երկրի վրայ տեղեկութիւն հարցնելու կ'ենէին։

Այս, պետական մարդ՝ զիտական մարդ՝ փիլիսոփայ՝ պատմա-
բան՝ վերջապէս աշխարհք բոլոր և ընդհանուր՝ իրաւունք ունին մեծ
ինքնակալութեան մը ճգնաժամին վրայ մտածելու՝ խորհրդածելու,
ոմանք իրենց շահերու կամ վնասներու հետեանց համար, ուրիշ-
ներ իրենց ուսման նիւթական և բարոյական պատճառներու քննու-
թեան ճոխ նիւթ դնելուն համար։ Բայց նոյնպէս և թերևս քիչ մ'
աւելի մեծ իրաւունք ունին հայ ազգի անհատները թէպէտ ցրուած՝
կամ մնացած հայրենի երկրին մէջ խորհրդածելու իրենց վիճակին
վրայ, որ նոյն տէրութեան վիճակին հետեանք կրնայ լինիլ։

Երկու հարիւր տարի է որ քաղաքագէտ աշխարհք կը նշմարէր
փոթորկալից սև ամպերը որ Թուրքիոյ գլխուն վրայ կը ժողվուէին,
կը տեսնէր վտանգը զուրսէն և ներսէն որ իրեն կ'սպառնար, և եր-
կայն ժամանակներ ոչ ոք այս մեծ տէրութեան ղեկավարներէն չէր
տեսել վտանգը. կասկածոտ հայրենասիրութիւն՝ ոչ ուրուք սրտին
թերիւր չէր արթնցնել մահամերձ թմրութենէն, և սպտառու վասն զի

անցելոյն փառքը և յիշատակին շլացուցիչ փայլը՝ Օսմանցի պետական մարդոց աչքը նսեմացուցեր էր, թերևս տղիտութենէն աւելի՝ կրօնական համոզմունք շնթած էր իրենց թէ՛ այդչափ յաջողութիւն տնօրէն՝ Աստուած զերենք չէ կրնար թողուլ։

Իսկ երբ թուրքը վիճակն այսպէս կը տեսնէր և կը դատէր, հայը նոյնչափ տղէտ, նոյնպէս և նոյնչափ համոզեալ, և թերևս իրաւամբ թէ Օսմանցի թագաւորէն աւելի արդար ոչ ոք չկար իւր շահերը՝ իւր կեանքը պաշտպանող, նորա կենաց և զօրութեան համար աղօթք կ'ընէր։

Բայց երբ թագաւորական իշխանութիւն տէրութեան հետ միասին սկսաւ տկարանալ, երբ նորանոր աշխարհակալութիւնք ոչ միայն սկսան սանձուիլ՝ այլ նաև յարձակմունք յարձակմանց սկսան պատասխանել, երբ ժողովուրդը և կուսակալաց ապստամբութիւնք իրարու սկսան յաջորդել, հարստահարութիւնք և բռնութիւնք աղքատութիւնք երկրին մէջ սովորական ըրին, և կեդրոնական իշխանութեան գլուխ վեհապետին հրամանները անշտեղ եղան, իւր հրովարտականքը մեռեալ թուղթ մնացին նախարարաց ձեռք և կուսակալաց բարձի թողի եղան և չեղեալ համարեցան. անկայուն՝ վրանաբնակ՝ աւագակաբարոյ ժողովուրդք տանելի հարստահարութիւնքը անտանելի վիճակի հասուցին։ Հայաստանու բնիկ հայը սառապեալ, ճշնեալ, հոգեպառ մեծ և պղտի աւաղականներէ, ուրացաւ՝ մէկ մասը իւր բազմադարեան հաւատքը առ Աստուած, միւս մասն ուրացաւ իւր նախնեաց երկիրը՝ թողուց տուն՝ եկեղեցի և հարց և սիրեալ ոսկորներ և գաղթեց յօտարութիւն. ինչ զարմանք նաև երբ մնացեալը հաւատարիմ երկրին և կրօնքին և թագաւորին արքայական անկարող արդարութեան վըայէն հաւատքը վերուց և օտարէն յոյս սկսաւ փնտռել, վասն զի տեսաւ նոյն ինք վեհապետը այս վերջին օրերս օտարին կը դիմէր, յոյս փրկութեան փնտռելու ի Բեռլին։

Հայ ազգին մէջ տեսանք մարդիկ բարձր իրենց զիրքով կամ զիտութեամբ կամ խելքով, որ իրենց ազգայնոց այս ձգտմունքը մեղադրեցին, իբրև թէ «հայ ազգը պէտք չէր զատել իւր շահերը Օսմանեան ինքնակալութեան շահերէն», մենք յայտնի կը զրուցենք թէ հայ ազգը չէր որ ի Բեռլին զխմելով իւր շահերը զատեց և որոշեց Տաճկական պետութենէն, այլ սխալ և ծուռ քաղաքազիտութիւնը որ շատ անգամ կը մոլորցնէ կառավարող ձեռքերը՝ այդպէս կարծեց

և ըստ այնմ շարժեցաւ ի վնաս անձին՝ ի վնաս հաւատարիմ հան-
դարտ ազգին՝ որ իւր դիօշակին տակ խաղաղ ասլիլ կը փնտռէր, և
խաղաղութեան տեղ դառն հալածանք կը կրէր:

Զրուցենք՝ ցցենք ուրիմ թէ ուր կը սխալն Օսմանեան պետու-
թեան քաղաքականութիւնը Հայոց վերաբերմամբ, և ի՞նչ կրնան ընել
հայք և ի՞նչ պէտք են ընել թէ նոքա որ հայրենի երկրին մէջ կը
բնակին, թէ նոքա որ հայրենեաց դուրս գալթեալ, չեն կրնար իբրեւ
համազգային արեւակից եղբայր՝ իբրեւ Քրիստոնեայ համակրօն՝ եղ-
բայր չի տեսնել, չի լսել իրենց հարսզատաց տառապանքը, նոցա
եղերանաց ձայնը և անսարքեր մնալ անկարեկիր:

Ա.

Հարիւր տարի կայ որ հայ ազգին դրութիւնը հայրենի երկ-
րին մէջ անտանելի եղած է, վասն զի ինչպէս պատմութիւն, աւան-
դութիւնք, նոյնպէս և աւելի զօրութեամբ աւերակք աւերակաց վրայ
կը վկայեն թէ հարիւր տարուան միջոցին մէջ այս ազգը սաստիկ
տառապեր է, բայց միշտ յոյս պահելով և վատահամարով Օսմա-
նեան ինքնակալաց խոստմանց վրայ, մանուշանդ վաթսուն տարուէն
ի վեր Սուլթան Մահմուտէ սկսեալ՝ որ շատ քաղաքագէտք և տղա-
մաբանք վերանորոգիչ Օսմանեան պետութեան անուանեցին, ոչ խլրտ-
մունք և ոչ ամենափոքր զանգատանաց ձայն ձգած է, յուսալով թէ
վեհապետք և կրօնական գլուխք մահմեականութեան իրենց ձայնը և
իրենց հրամանը լսել ընել տալու ոչ միայն փափաք այլ և կարողութիւն
ունէին: Ուստի երբ արքայական հրովարտակներն կը քարոզեն կրօնից
անխտրութիւն, օրինաց առջև հաւասարութիւն,
դատատանարանաց արդար իրաւարարութիւն, կա-
ռավարող անձանց անկողմնակալ ընտրութիւն, հար-
կաց արդար բաժանութեան, ստացուածոց կենաց և պատ-
ւոյ ապահովութիւն, չէին կարծեր թէ այլ ահարկու Մէհմեա-
ներու, Մէլիմներու, Վիլէյմաններու թողներուն, Սուլթան Մահմուտի՝
Սուլթան Ապիւլ—Մէճիլի, Սուլթան Ապիւլ—Ազիզի, Սուլթան
Մուրատի և Սուլթան Ապիւլ—Համիտի հանդիսաւոր ու պառճա-
նաբանեալ հրովարտակք և սահմանադրութիւնք սնկատար և ան-
գործադրելի պիտի մնան. ուստի յուսով ապրեցան և ոչ միայն գոր-
ծով այլ և ոչ խօսքով և ոչ գրով բան մը՝ բառ մը չարտասա-
նեցին և չի դրոշմեցին Օսմանեան պետութեան դէմ:

Բայց եթէ չի խօսեցանք և չի գործեցին, եթէ իրենց դարմար հաւատարմութեան չի զրօնեցին, միթէ՞ կարելի էր այդ կեդրօնական զօրութեան վրայ որ կը խոստանար և չէր կրնար կատարել՝ որ զիտէր ներել ասպտամբաց և անզգամաց և չէր կրնար պաշտպանել զատր անմեղ հըռ արերսարկունաց, կարելի էր վստահութիւն ունենալ։ Մանաւանդ որ նա հզօրն և ահարկու երբեմն, հիմա յայտնի կատարօք էր պաշտպանութեան քրիստոնեայ պետութեանց որ այդ վճռութեամբ համար ժողովուրդէն ի բեռնին։ Եւ որովհետեւ Սէն — Սթէֆանօսի և Բեռնինի սեղաններէ ինկած փշոնքներ հայուն կենաց փոքր ճարակ մը խոստացան, պէտք էր որ Հայաստանի և Արիւնիոյ հայր ամեն տեսակ և աւելի տառապանաց ու հալածանաց ինթարկի, պէտք էր որ զրական թշուառութիւն մը կառավարութեան կողմէն զինք ոգեպառնելու աշխատի, այս ահա մենք և հայ ազգը չէ կարող հասկնալ։

Այդ երիտասարդ Թուրքիան եթէ այդպէս կը ծառայէ հայրենեաց և Բեռնին վաշային պէս կը մտածէ և խորհուրդ կուտայ վեհապետին, կարծելով թէ ճաւրոնի բարձանց վրայ բնակող քանի մը հայք ջնջելով կենդանութիւն կ'առնու ճաճ կատան և թէ իր վտանգը հայոց ազգէն է չափ կը սխալի։ Փոխանակ ներքին, բայց ճշմարիտ բարեկարգութիւնը իրագործելու, երկիրն անապատացնելու զրութիւնը ոյժ և զօրութիւն չի տալ Յամանեան պետութեան և թերթ թերթ կ'ընկնին այդ դաւառները որ այդ մեծատարած ինքնակալութիւնը կը կազմեն։

Եթէ իրօք վտանգ մը կայ պետութեան, իր ելեմտական վեհապետէ, կոյր են անոնք որ չեն տեսներ և վտանգ հոն կը փնտռեն որ չի կայ և ուր կ'ուզեն ստեղծել յիմարաբար։ Այսչափ տարի բարենորոգութիւն խոստանալ և չի կրնալ կատարել այլ վատէն ի վատ թարագոյն երթալ, հոն է վտանգը։

Փորձուած յայտնի եղած ճշմարտութիւն է որ ինչպէս առանձին մարդկան նոյնպէս պետութեանց համար միմիայն ճանապարհ կայ փրկութեան, ինչիլ ուղիղ և պարզ։ Մաքիավէլական քաղաքագիտութիւնը որ բռնութեան, խաբէութեան, ստութեան, և խարդախութեան վրայ կը հիմնի ոչինչ չի կրնար ստեղծել։

Մաքիավէլի հայրենեաց որդիք, Բալուր և Վիքտօր Էմմանուէլ Մաքիավէլական քաղաքականութեամբ չի կազմեցին Իտալիա, այլ պարզ ճշմարիտ ուղղութեամբ և համարձակութեամբ անյուսալի և երազ

կարծուած խաղիան կազմեցին: ՍօլՖերինոյէ և Սատովայէ վերջ Աւստրիա նոցա օրինակէն խրատուած, իւր քայքայմունքէն կանգնեցաւ ոչ կեդրոնականութեան դիմելով և ոչ սահմանադրութեան հրատարակմամբ և առ ժամանակեայ դործադրութեամբ դուրսն ու ներսը շլացնելով, այլ հիմամբ և ուղղութեամբ ամեն ինչ դործադրելով: Հոն էլ շահերը տարբեր էին, հոն նաև բազմազգի, բազմամտարբ և բազմալեզու և բազմակրօն ժողովուրդք էին, բայց քաղաքագիտութիւն մը կար միացնելու համար շահերը, մօտեցնելու համար ազգերը, ընտելացնելու համար լեզուները, յարգելու համար կրօնները, և այսպէս կորուսեալ խաղիոյ տեղ, Աւստրիա չի խորշեցաւ դարաւոր անունը նաև փոխելէ, Աւստրիոյ-Հունգարիոյ անունն առաւ և Բօսնիա գրաւեց, եթէ չըջակայքը նաև չի գրաւէ:

Կարելի է որ այդ երկտասարդ Թուրքիոյ կարճատես կրօնամուրթ աշակերտք կամ համախոհք Քեամիլ փաշայի, կը խորհրդածին թէ, « ի՞նչ օգուտ տեսանք Ռումանիոյ, Սերպիոյ տրուած յինքնուրու»
 « թեանց կամ ինքնիշխանութեանց. ամեն դաշինք ոտնակոխ ըրին»
 « Վեհապետական լուծը խորտակելու ամեն ջանք ի դործ դրին»
 « բուն, մեծ և հզօր թշնամին չի տեսնուած իրենք թշնամին դար»
 « ձան, իրենց տկար և ողորմելի պէնքերը մեզի դէմ շարժելու ա»
 « ռաջին փորձ ըրին» թշնամոյն հետ դաշնակից, մեզ հպատակ
 « եղողները զմեզ դաւաճանեցին և մեզի դէմ յարձակեցան, և մեր
 « մեծ դատաւորն Ներուպ ոչ միայն մեր յաղթական զէնքերը դադ»
 « րեցուց նոցա դէմ՝ այլ նաև այն բարբարոս ասպտամբաց՝ որ մեր
 « կալանաւորներն կ'սպաննէին գազանաբար, քիթ և ականջ կը կտրէին»
 « վերջին կողմնակալութեամբ վարուեցաւ: Եթէ Ներուպիոյ մասին մէջ
 « մեր ծոցը օձ անուցինք, պէտք չէ որ նոյն յիմարութիւնն ընենք
 « մեր Ասիական Տաճկաստանի մէջ. խելօքութիւնը ջնջել վերցնել է
 « այն ամեն տարերքը որ օր մը կրնան մեզ նոյն վտանգը ծնանիլ
 « և օտարին ձեռնամուտութեան առիթ և գործիք լինիլ:

« Հիմա, այս օր դոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն որ փոքր
 « Ասիոյ (մենք և Անգլիա Հայաստան բաւը ոչ միայն չենք ձանձկր,
 « այլ այդ անունը հնչող կղակները պէտք է ջախջախենք) մեր ու»
 « նեցած երկիրները ազատ միան օտարին միջամտութենէն և միջա»
 « մտութեան ամեն առիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին հա»
 « մար պէտք է և պետական իրաւունք կը նշահանջէ որ ո՛ր և ինչ կ'ա»
 « կածելի տարր անհետ ընենք, որպէս զի ապագայն ապահովենք.

« ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անձեռ ընելու ենք:
 « Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ. ամեն գործիք
 « պատրաստ ունինք — ֆուրդ, ջերկէղ, կուսակալ, դատաւոր, հարկա-
 « հան, ոստիկան, վերջապէս ամենայն ինչ. կրօնական պատերազմ մը կը
 « հրատարակենք, և զիւրին պատերազմ՝ այնպիսի ազգի մը դէմ՝ որ
 « ոչ զէնք ունի, ոչ վննուորութիւն և ոչ պաշտպան. երբ ընդ հա-
 « կառակն, մեք զէնք էլ ունինք, վննուորութիւն էլ և աշխարհիս
 « ամենէն մեծ տէրութեանց մէկը՝ և ամենէն հարուստը մեզ նի-
 « զակից է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխաւոր: Եւ եթէ այդ
 « հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնեայ Եւրոպա կրօնակից մը
 « փնտռէ և չի գտնէ ծաճկական Ասիայ մէջ, կը թողու զմեզ հան-
 « զիստ և այն ատեն՝ կ'զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգու-
 « թեամբք: Ի՞նչ կը պակսի մեզ, — հող, — մեր Ասիոյ երկրին տա-
 « րածութիւնը միայն՝ գրեթէ չորս անգամ Ֆրանսայի չափ ընդար-
 « ձակ է. ամեն տեսակ հարստութիւն, ամեն տեսակ կլիմա, ամեն
 « տեսակ բերք, քաջ, պատերազմող, սակաւապէտ ժողովուրդներ, որ
 « երբեմն աշխարհք բոլոր սարսեր են, և ամենուն կապ, կեդրոնա-
 « կան կառավարութիւն նիւթական և աննիւթական տապարով
 « զինեալ: Ան ատեն կրնանք մեր ձայնը բարձրացնել, ան
 « ատեն կրնանք մեր հին փառքը կենդանացնել, մեր ելեմտական
 « վիճակը կանոնաւորել, մեր դատարաններն օրինաւորել, արհեստ-
 « ներ, զիտութիւնք ծաղկեցնել, փոխանակ դաս առնելու, դաս տալ
 « Եւրոպիոյ:...»

Ահա երազը որ կ'երագեն երիտասարդ Թուրքիոյ իմաստունք և
 գիտնականք, և չեն խորհրդածեր թէ՛ այդ ամեն բարեկաւութեանց
 ոչ ոք արգելք չէ եղած ի քրիստոնեայ ժողովրդոց այսչափ տարիներէ
 ի վեր, ոչ նոքա որ այսօր ազատ են իրենց լծոյն և ոչ նոքա որ նոյն
 լծոյն տակ կը հեծեն, բարեկաւութեանց կը սպասեն և ոչ բնաջինջ
 լինելու. պէտք է գիտնան այդ Քեամիլ փաշայի արբանեակք թէ կը
 սխալին իրենց բոլոր այդ տրամաբան խորհրդածութեանց մէջ:

Ոչ մէկ երկիր, ոչ մէկ ազգութիւն և ոչ ամենափոքր մէկ ժո-
 ղովուրդ, չէլէն, Ռուսէն, Սերպ, Չեռնագորցի, շնորհք չեն տեսեր
 տիրող ազգէն, և ի՞նչ որ եղեր են և են այսօր, բուռն, յուսահատ
 ջանքով և իրենց կրօնակից պետութեանց օգնութեամբ և թեւար-
 կութեամբ եղեր են, և ամեն յարաբերութեանց մէջ զժկամակու-
 թիւն, նախատինք, արհամարհանք գտեր են միշտ ինքնակալ կառա-

վարութենէն և փոխարէն իրենց հեռ և ասելութիւն տաճեր իրենց սրտին մէջ, և առաջին առթին չեն ստապաներ, այլ այդ առթիւ ստեղծելու ջանացեր են: Եւ Եւրոպա մեծ դատաւորը արդար լինելու համար պարտաւորուել է, զանոնք անգութ վրէժխնդրութենէ և բնաջնջ լինելէ ազատելու համար օր մը լուծը թեթեւցնել և վերջը այդ անիրաւ լուծը բնաւ խորտակել:

Քեամիլ փաշայի արբանեակները այս օր Տօրոսի լեռանց վրայէն, վաղը Վանայ ծովուն եզերքէն, միւս օր Մշոյ դաշտերէն բնաջնջ ընել կը մտածեն հայ ազգը և անունը: Հայաստան անունը մենք հայերս չենք սլահեր, մենք աշխարհագրութիւնը մոռցած ժամանակնիս նաեւ աշխարհագիրք այդ երկրին անունը այլպէս սլահեր են դաբերով և մինչև մեր օրերը հասուցեր, և հիմա մեր տղաքը երբ աշխարհագրութիւն գիտեն, այդ բառերը ջնջել քեամիլ փաշայի մը կարողութենէն վեր է:

Իսկ անգէն հայ ազգը անհետ և անձեռ ընել, այսօր, ներկայ ժամանակիս մէջ շատ դժուարին է, իսկ վաղը, ապագային մէջ անկարելի. վասն զի ապագան ձէնկիզներու՝ Լէկթիմուրներու չէ. դեռ այսօր կրնար զանուիլ և կան քաղաքագէտք՝ որ տկարը, թշուառը արհամարհեն, հառաչանաց ձայներու խուլ լինին, ինկածին ոտնհար լինին, բայց մշտնջենաւոր չեն: Վասն զի նոյն այդ քաղաքագէտք ամօթապարտ իրենց քաղաքագիտութենէն, վերջին փորձ մը միայն կը խոստանան փորձել, և այս փորձին համար, ահա տարի մ'է որ ոսկւոյ մը զոհողութիւն չեն ընել:

Ապագային վրայ փոքրիկ վստահութեամբ, թէ մեր ազգին աւելի լաւ օրեր կը պահէ, մտածենք թէ ինչ կարելի է ընել, այն ընենք և չի դանդաղինք: Ճշմարիտ է որ շատ փոքր է մեր կարողութիւնը, և շատ մեծ է մեր անոքը, անօգնական՝ յամենուստ լքեալ ազգին թշուառութիւնը, բայց մեզմէ թշուառներ էլ կան, մեզմէ աւելի մերժեալ և հալածեալ և տարագիրք ի հայրենի երկրէն կը զանուին, և նոքա այսօր լուռ՝ անձայն կ'աշխատին և իրենց ազգը կը ջանան կանգնեցնել: Ջանանք ուրեմն այս վիճակին մենք էլ դարման զտնել և հնարել: Այս օր մենք մեզի օգնենք, վաղիւ Աստուած մեզի կ'օգնէ և իր ձեռքը՝ պաշտպաններ կը յարուցանէ, և նոյն իսկ Հայաստանի տեարց՝ քաղաքագէտ, խոհուն և հեռատես խորհրդականներ կարող է յարուցանել:

Երկիւղը «վատ խորհրդական» Հայաստանի հայուն դէմ կը
 զինի: Ի՞նչէ ուրեմն մեր պարտքը, ամեն հայու սրբազան պարտա-
 լորութիւն:

Ա. Տեսանք և կը տեսնենք թէ երիտասարդութիւն մը կայ ոչ
 Հայաստանի մէջ, այլ Հայաստանէ մնամբ դուրս, որ խելքով և
 խոհեմութեամբ կ'աշխատի բարոյապէս իւր սգէս և անկիրթ եղբարց
 զիտութիւն հայթայթել, ուսումնարան հաստատելով, ուսուցիչ
 յուղարկելով՝ դասադիրք հասցնելով: Ազգը մեծ և ողտի, այր և
 կին, ծեր և տղայ, հարուստ և աղքատ սկսաւ իւր օգնութիւնն
 ընել այդ երիտասարդութեան, և մենք հաւատք ունինք որ այդ
 օգնութիւնը ոչ թէ տարուէ տարի պակսի այլ տարի տարւոյ վըայ
 աւելնայ և վերջապէս հայրենի հողին վըայ հայր լինի այն մարդը,
 որ իւր բնական տոկունութեան և հաստատամտութեան վըայ իւր
 ընտանեկան մաքուր բարոյականին վըայ՝ իւր մտաւորական սրութեան,
 իւր ձեռագործից և արհեստի յարմարութեան վըայ աւելցնէ ուս-
 մամբ և զիտութեամբ այն սուր տեսութիւնը որ ապագային քօղը
 կը պատուէ, բարեկամը և թշնամին կորոշէ, երկուքին ևս զօրու-
 թիւնքը կը կշռէ, և իւր բռնելու ընթացքին ըստ այնմ ուղղութիւն
 կուտայ:

Եթէ երիտասարդութիւնն այսպէս կ'աշխատի, և մենք ազ-
 գովին կ'ունախանանք ու կը ծափահարենք և կ'սկսինք իւր ջա-
 նից պատանխանել, չենք կրնար մեր ազգին մտածող մասը առանց
 տխրութեան, առանց զայրոյթի տեսնել եկեղեցական դասուն մէկ մեծ
 մասին ընթացքը որ ոչ միայն անզգայ է, ազգի օգտի, այլ որ ան-
 ներելին է ազգին դէմ ամեն օր, ամեն վայրկեան դաւ և որոգայթ
 կը նիւթէ: Զի կարծէ որ թէ զրպարտիչներու մատնիչներու համար է
 խօսքս, զրպարտութեան գօրութիւնը առ ժամանակեայ է, մատնու-
 թենէ երկիւղ չունի ազգը վասն զի գաղտնիք չունի և ամենուն մէջ
 կը գործէ, լուսոյ առաջ իր վերքերը պատել կ'աշխատի և այս պիտի
 լինի իր ընթացքը: Ո՛չ, այդ անարգ սողուններուն համար չէ խօսքս,
 այլ նոցա համար կը խօսիմ՝ այն եկեղեցականաց համար որ դաւա-
 ճան են ազգին ասպագային, որ սգէս, և անպիտան և անբարոյա-
 կերով ազգը կը խճողեն իրենց զրպանը Յուդայի արծաթով լեցնե-
 լու համար. Հայաստանեայց եկեղեցին՝ ազգին դրօշակը պատառ պա-

տառ կը յօշոտեն, անամօթութիւնը վեհանձնութիւն կարծելով արդար ազդարարութիւնք կ'արհամարհեն, և ապագային նզովքը իրենց նիւթականութիւնը չի խրատցներ: Պէտք է որ այդ անարդ վաճառականութիւնը դադրի, եթէ ոչ պէտք է ազգը այդ ձեռնադրութեանց դէմ իւր ձայնը բարձրացնէ և ամեն մէկ անարժան ձեռնադրութեան բողոքէ օրագրաց միջոցաւ, մատնանիչ ընէ ձեռնադրող և ձեռնադրեալ: Ախմէտականութիւն, վարուց և բարուց անտաւիութիւն, չար օրինակ նաև Աստուծոյ դասաստանին թողուկը, բայց տեւական յաջորդութիւն ձգել այդ անղգամութեանց՝ իրենց անարդ և զգուշիկ կեանքին շարունակութիւնն թողուլ ազգին — այդ աններելի պէտք է համարիլ: Ազգը՝ այդ բանին պէտք չէ հանդուրժէ: Պէտք է ինք ջանայ՝ հնարք դնէ այդ վիճակին դէմ, վասն զի իւր ներկայացուցիչ՝ եկեղեցականն է ամեն տեղ, այն, ամեն տեղ: Ինչպէս ազգը Ներսէսներու նման առաքելի և անձնուէր եկեղեցականաց անցեալին մէջ յիշատակը կ'օրհնէ և ներկայիս մէջ նոցա անձր կը դովաբանէ, պէտք է որ նոցա հակառակ ընթացք ունեցողներուն ճակատը վատահամբաւութիւն դրոշմէ:

Գ. Ազգը պէտք է նաև հին հայրենեաց մէջ զանուած աղքատութեան դարման տանի, ոչ ողորմութեամբ՝ այլ անձնական շահը Հայաստանի հայուն օգտակար ընելով: Ինչ աղուտ անդութ վաշխառուաց դէմ բողոքելէ, միթէ՞ տեղի լաւ չէր ընկերութեամբ դրամատուններ հաստատելով հայ զիւղացին պանդխտութենէ և վաշխառուաց հարստահարութենէն ազատել: Մենք ազգին մէջ ուրախութեամբ կը տեսնենք թէ Թիֆլիս և թէ Պոլիս երիտասարդներ որ Գաղաթական Տնտեսութիւն ուսումնասիրել են, իրենց մեծ պարտաւորութիւն կը կարծենք այդ խնդրոյն վրայ թէ վարդապետել և թէ գործադրութեան միջոցներու ձեռնարկել:

Դ. Նոյնը պէտք է զրուցենք նաև ազգային վաճառականութեան համար: Շատ տեղուանք կը տեսնենք որ Եւրոպայէն ոչ ուսմամբ միայն այլ և հովանաւորութեամբ օտարներ կուգան և կը խլեն հայ վաճառականաց շահը, և քիչ ժամանակի մէջ տեղացիք կը դառնան ողորմելի խանութպան՝ օտարը կը լինի մեծ վաճառական: Եթէ մեծ դրամազլխոյ տեւաբք միայն այնպէս տեսնէինք Տաճկահայոց մէջ, կ'ըսէինք թէ դրամական զօրութեան արդիւնքն է այդ, բայց որովհետև շատ անգամ տկար դրամազլխով օտարը կը յառաջանայ, պատճառը քննելով կը գտնենք որ վաճառականական ուսմունք և

օտար մեծ տէրութեան մը հովանաւորութիւն զլիաւոր պատճառ են նորա յառաջադիմութեան: Ուստի խորհուրդ կուտանք Ռուսաստանի հայրենակցաց որ իրենց հիօր տէրութեան հովանաւորութենէն օգուտ քաղեն, և այն ճաճկական մեծ նաւահանգիստները տուններ հաստատեն՝ ուր իրենց սրամտութեամբ արգասիք կրնան քաղել: Անգլիացի, Թրանսիացի, իտալացի վաճառականաց հետ մրցելով, որոնց հետ տեղացի բնիկներ շատ դժուարութիւն կը քաշեն մրցելու, արգելքի հանդիպելով տեղական կառավարութենէն որ միայն օտար դեսպանատանց թարգմաններուն պահանջանաց և թախանձանաց կը զեջանի: Եթէ Յունաց ազգը մեծ յաջողութիւն գտած է այս վերջին ժամանակներս վաճառականութեան ասպարիզին մէջ կրնանք զրուցել թէ մէկ մեծաւ մասամբ զանազան տէրութեանց հպատակ լինելուն արդիւնքն է:

Եւ Նոյնը կրնանք զրուցել մեծամեծ կալուածատիրաց համար, որ երկրագործութեան մէջ մեծ յաջողութիւն գտած են, վասն զի բացի մշակութեան արհեստին ուսմունքէն, ազատ են այն զոկանքներէ և ճնշումներէ՝ որ անպաշտպան Հայ քրիստոնէին վրայ կը ծանրանայ անպիտան պաշտօնակալաց իշխանութենէն:

Զ. Նոյն Ռուսահայ եղբարց կը փափաքինք տեսնել և խորհրդածել թէ՛ — Լազարիսթներ՝ Եզուիթներ և Ամերիկայի Ժայռերէն կաթողիկոսութեան և պափոստանութեան քարոզիչներ կուգան, որ պաշտօն ունին իրենց կրօնքը տարածելու ճաճկաստանի Քրիստոնէից մէջ. և որպէս զի իրենց այս կրօնական առևտուրը աւելի ազդու ընեն արևելեան խեղճ և տգէտ Քրիստոնէից մէջ, արևմտեան Ժողովուրդք արևելեան լեզուներ կ'ուսնին և ուսումնարանք կը հաստատեն և մինչև համալսարանական գիտութեանց դասերով կը շարունակեն միամտաց աչքերը և այդ ուսմունքներով իրենց կրօնական քարոզութեանց մեծ զօրութիւն կուտան: Նոցա համարձակութիւնը մեծ է, և ամէն կողմնակալ՝ կուսակալ՝ և պաշտօնատար իրանց ակամայ պարտաւոր է նոցա յարգութիւն մատուցանել և մինչև անգամ նոցա զեղծմանց համբերել: Ուստի այդ վիճակը նկատելով կը գիտցնենք մեր Ռուսահայ եղբարց ինչու իրենք նաեւ նոյն և նման հիօր տէրութեան մը հնգատակ լինելով ու պաշտօնաւորութիւն ունենալով նոյն օրինակին չեն հետևիր: Ինչ կարգիչէ զերեւել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դրօշակը պարզելու ընդդէմ կաթողիկոսութեան և պափոստանութեան հայրենի երկրին մէջ՝ ուսմունքով և ուսումնարանով:

մրցելու այդ օտար քարոզութեանց հետ և նոյն ազատութիւնքը և համարձակութիւնքը վայելելու, մինչդեռ իրենք մեծ դիւրութիւն ունին արեւելեան և ազգային լեզուներ արդէն գիտնալով:

Է. Չեմ ուզեր լռութեամբ անցնիլ խորոյնջեան ուխտին նման, հայկական ուխտ մը հաստատելու առաջարկութեան վրայ որ եղած է քանի մը տարի առաջ, և որ պէտք է յիշեցնել, վասն զի միշտ օգտակար կրնայ լինիլ ազգին և կեդրոն հայ ցրուածութեան:

Եթէ միայն սոքա և սոցա նման դեռ քանի մը առաջարկութիւնք որ եղած են զանազան հայրենասէր անձանցմէ ի դործ ղրուին, անգամ դիտաւորութեանց՝ որոնք միշտ առ ժամանակեայ կը հաւտանք՝ և որ քանի մը տկարամիտ և կարճատես երիտասարդ թիւրք հայրենասիրաց հիւանդ մտաց ծնունդք են, դարման կրնան լինիլ հայրենի երկրին վեճակին, մինչև որ Օսմանեան կառավարութեան այնպիսի իմաստուն խորհրդականք յաջորդեն, որ գիտնան կրօնից շահերն իրար կապել և լծորդել և Հայաստանի բնիկ հայը ազատի այն դառն հալածանքէն որուն ենթարկեալ է այժմ սխալ քաղաքականութեամբ:

Այս վեճակին հետևանք կը լինի, օր աւուր ազգային նիւթական և բարոյական յառաջադիմութեամբ նոյն իսկ այսօրուան մեր ինքնահաւան կէս գիտուն, իմաստակ, բանաքաղ անձանց, ուսումնական դաստիարակութեան և զրական ասպարիւլէն հրաժարիլ, կամ նորա մէջ կատարեալագործուիլ. և այն ատեն չենք տեսնիր այնպիսի անձինք որ ուսուցանեն ինչ որ չեն ուսեր, զրեն այն լեզուաւ որ չեն գիտեր, քարոզեն՝ պաշտպանեն այն որ իրենց կեանքին անբարոյականութիւնն է, և որ կրօնք կ'արգիլէ և սովորութիւն կը դատապարտէ, ամեն օր նոր բան մը զրուցելու համար այսօրուան բսաճնին վաղը կը դատապարտեն, ինչին ծաղը զիտունին իրենց կիսկատար զիտութեամբ և հօգւոյն և սրտին տգեղութեամբ շփոթեն խեղճ տգէտ ժողովրդեան միտքը:

Այն դաստիարակութիւնը՝ տգէտ վարժապետներու տեղիք չի տալով, կրօնք՝ տգէտ եկեղեցականքը խորանէն հեռացնելով, լրացողութիւնը՝ առանց սկզբունքի, կիսաուսումն և անհիշատակ գլուխներ ի բազմերթելով, հեղինակութիւնը՝ տղայամիտ՝ անհմուտ զրոգներ առանց ընթերցման թողլով, — արժանաւորները վարժապետական աթոռը կը բազմին, եկեղեցականք հայրենի կրօնքին սրբութիւնը

2դ. Յառաջիկայ իննամսեայ շրջանին համար, այն է ապրիլ 1էն ցվերջ տարւոյս, Տնօրէն խորհրդոյ տրուելիք վարկն սահմանել, և

3դ. Սոյն խնդրոց կարգադրութեան համար Տնօրէն խորհրդոյ և անդամոց կողմանէ ներկայացեալ ծրագրերն ու առաջարկութիւնքն քննութեան առնուլ:

Յանձնախումբս իսկոյն իւր պաշտօնին գործադրութեան սկսաւ և երեք նիստերու մէջ զբաղեցաւ սոյն խնդիրներով, իւր ձեռքն ունենալով միայն Տնօրէն խորհրդոյ Տեղեկագիրն, որովհետև ուրիշ որ և է ծրագիր կամ առաջարկ չյղուեցաւ իւրեան: Բայց, իւր որոշումներն Զեզ բերելէ յառաջ, օգտակար համարեց խառն նիստ մի կազմել Տնօրէն խորհրդոյ հետ, որպէս զի, եթէ կարելի է, իւր և նորա մէջ համաձայնութիւն գոյանայ կանխաւ գէթ զլիսաւոր կէտերու վերայ, որով և այսօրեայ նստին մէջ, որչափ հնար է. նուազ տեղի մնայ վիճարանութեան և զիւրաւ լուծումն տրուի խնդրոց: Ուստի ուրախ է որ իւր փափաքած համաձայնութիւնն զիւրաւ և ամբողջապէս ձեռք բերաւ և այսօր կը ներկայացնէ Զեզ իւր աշխատութեան արդիւնքն, յայտարարելով որ Ընկերութեան և Ազգին շահն միայն առաջնորդ ունեցած է իւր խորհրդոց և որոշմանց մէջ, և հրապարակաւ արդարութիւն ընելով Տնօրէն խորհրդոյ ցուցած լուսամիտ ազգասիրութեան և հաշտասէր չափաւորութեան ոգւոյն:

Յանձնախումբս, Տեառք, իւր առաջին խորհրդածութեանց առարկայ ըրաւ, որպէս կը տրամադրէր իւր պաշտօնն, Հայաստանի մէջ Ընկերութեանս ձեռօք տարածելի կրթութեան չափն սւ աստիճանն, մի ծրագիր գծել Ընկերութեան քաղաքակրթիչ գործոյն, որպէս զի զիտնայ ուղին ընդ որ պիտի ընթանայ: Յիրաւի յայտնի է Ընկերութեան ստանձնած պաշտօնն — լոյս ծաւալել Հայրենեաց տգիտութեան աղջամղլին մէջ, դպրոցներ բանալ բայց ինչ կերպով և ինչ կարգի վարժարաններ: Սկզբունքի խընդիր մ' է այս գոր պէտք էր լուծել, մի հիմն գոր պէտք էր դնել՝ բարձրացնելոյ համար ապա նորա վերայ մեր գործունէութեան շէնքն: Նախ զիւրաւ ընդունեց այս սկզբունքն թէ մեր միջոցներու արդի անբաւականութեան և վարժապետներու, մանաւանդ Պօլսէն ի գաւառու գնալ ուզող վարժապետաց, թուոյն նուազութեան մէջ լաւագոյն է և իմաստութիւն սկսիլ լուսաւորութեան գործն կենդրոններէ, բազմաձայ և միջավայր քաղաքներէ կամ գիւղաքաղաքներէ և յետոյ լուսաւորել շրջակայներն կեդրոններու միջոցաւ և նոցա յառաջ բերած մտաւորական սերնդեան ձեռքով: Այս կերպով Ընկերութեան գործն կը լինի ի սկզբան վառարաններ կազմել յորոց ապա կրթութիւնն ճառագայթածն պիտի սփռի շուրջանակի: Նախ կեդրոնական վարժարաններ և ապա սոցա միջոցաւ՝ գիւղական վարժոցներ: Իրաւ է, Ընկերութեան գործն զառաջինն թերեւ կարի սահմանափակ լինի և չկարենայ չլացնել հաստատութեանց թուովն, բայց պիտի նմանի այն տունկերուն գոր կը թողու հողագործն սերմնաւորիլ և յորոց հաղարաւոր սերմեր կընդունի որք ապա ամբողջ զաշտեւ պիտի ծածկեն իւրեանց ար-

դեամբք: Այսպէս այլ, մէն մի կեդրոնական վարժարանէ ծնունդ պիտի առնուն քիչ ատենի մէջ միանգամայն բազմաթիւ գիւղական վարժարաններ որք պիտի տարածին նորա շուրջն և իբր կայծակունք հատեալք ի հնոցէ՝ կեդրոնէն հեռի պիտի տանին կեդրոնին կրակն ու լոյսն: Եւ յետոյ, մեր նպատակն չլաղնել չէ, այլ օգտակար լինել Հայրենեաց և նպաստել նորա լուսաւորութեան՝ ջանալով գործածել մեր միջոցներն այնքան իմաստուն ու արդիւնաւէտ կերպով որքան կարելի է:

Կեդրոններու միջոցաւ Հայ գիւղօրէից լուսաւորութեան գործոյն իբրև կարևոր միջոց և գրեթէ անհրաժեշտ պայման ընդունեց Յանձնախումբս մանկավարժութեան սահմանեալ գիւղացի պատանիներու կրթութիւնն կեդրոնական վարժարանաց մէջ, և այս նպատակին համար 20 գիւղերօթիկ աշակերտներու ծախք մի նշանակեց զէթ առ այժմ միայն Մուշի վարժարանին համար, թէպէտ և այս թուէն դուրս ուրիշ գիւղացի տղայք այլ կրնան կրթուիլ կեդրոնի մէջ ծանօթներու տուներ պատսպարուելով զոր գտնել դժուար չէ, գիւղացիք առևտրական յարաբերութեանց մէջ գտնուելով քաղաքացւոց հետ:

Դաւով կրթութեան չափոյ զար պիտի տայ Գարոցասիրաց—Արեւելեան Ընկերութիւնն, այս անշուշտ ոչ բարձրագոյն կարէ լինիլ և ոչ իսկ երկրորդական, և անբուն ու սնապարծ անուամբ մի կոչած կը լինէինք նոյն իսկ կեդրոնական վարժարանաց մէջ տրուելիք կրթութիւնն՝ թէ անուանէինք զայն երկրորդական կրթութիւն: Լիսէներու բրոնրամն գործադրել զաւառաց մէջ՝ ինչ դժուարութիւն, անկարելութիւն իսկ առայժմ, մինչդեռ նոյն իսկ մայրաքաղաքիս մէջ այս անուան արժանի հազիւ մէկ երկու դարոց կարեմք հաշուել: Ուստի Ընկերութեան տալիք կրթութիւնն նախակրթութիւն պիտի լինի, բառին բովանդակ նշանակութեամբ, կրթութիւն մի որ իւր մէջ պիտի պարունակէ մարդ կակին և Հայոյն կարևոր ծանօթութեանց բոլոր տարերքն, ղուտ ազգային տարեր (այն է մայրենի լեզուին, ազգային պատմութեան և Հայաստանի աշխարհագրութեան) տալով առաւել ընդարձակութիւն և դուրս չհանելով բնական գիտութեանց նախածանօթութիւնքն, առանց որոց անհիմն է ամէն կրթութիւն և նախապաշարմանց գերի: Սակայն, այլ է այն որ կը բաւէ գիւղացւոյն, միոյն և միւսոյն յարաբերութեանց չրջանակն նոյն չէ կենաց մէջ, տարբեր կացութեանց մէջ են, և հետևաբար իւրեանց մտաւոր պիտոյք կը զանազանին: Ահա սորա համար ընդունեցինք երկու կերպ նախնական վարժարաններ, մին՝ կեդրոնական որ կը պատասխանէ Եւրոպացւոց նախնական բարձրագոյն վարժարանին (école primaire supérieure), և միւսն գիւղական որ աւելի տարրական նախակրթարան մի պիտի լինի, առաջինն վեցամեայ չրջանով, և վերջինն՝ քառամեայ:

Ահաւասիկ ուսմանց այն ընդհանուր ծրագիրքն զոր սոյն երկու կարգի վարժարանաց համար կը ներկայացնէ Ձեզ Յանձնախումբս:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

- Ա. Կրօնք եւ Բարոյագիտութիւն,
 Բ. Մայրենի լեզու, նախ՝ աշխարհիկ լեզու, ապա երկու տարի՝ ուսումն
 գրաբարի,
 Գ. Թուարանութիւն, հոներական լուծումն ինդրոց, Սկզբունք Համարակալու-
 թեան, Սկզբունք Երկրաչափութեան,
 Դ. Պատմութիւն Ազգային, ընդարձակ,
 Ե. Ընդհանուր Պատմութիւն համառօտ, Սկզբունք ընկերագիտութեան,
 Զ. Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանի, Տաճկաստան,
 Է. Աշխարհագրութիւն ընդհանուր,
 Ը. Տարերք բնական զիտութեանց, երկրագործական գիտելիք,
 Թ. Առողջ բանական սկզբունք,
 Ճ. Տաճկերէն,
 ՃԱ. Ազգային եւ Եկեղեցական երաժշտութիւն,
 ՃԲ. Գծագրութիւն,
 ՃԳ. Գեղագրութիւն,
 ՃԴ. Մարմնամարզք.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

- Ա. Կրօնք եւ բարոյագիտութիւն,
 Բ. Մայրենի լեզու աշխարհիկ,
 Գ. Ազգային պատմութիւն,
 Դ. Թուարանութիւն (ամբողջ թիւեր, խառն թիւք, տասնորդականք, գործնա-
 կան հաշիւք),
 Ե. Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանի, Տաճկաստան,
 Զ. Ընդհանուր աշխարհագրութիւն համառօտ,
 Է. Երկրագործական գիտելիք,
 Ը. Դաս բնական առարկայից եւ երեսութից,
 Թ. Գիր,
 Ճ. Երգ ազգային եւ եկեղեցական.

Մանրամասն նախագծի յօրինումն մի առանձին Մասնաժողովոյ գործ
 պէտք է լինի, որոյ կազմութեան առաջարկն պիտի ընեմք ապա:

Սոյն ցուցակաց մէջ կէտ մի կայ որ անշուշտ չպիտի վերայի ժողովոյդ
 ուշադրութեանն և անտարակոյս տեղի պիտի տայ դիտողութեանց. ահա սո-
 րա համար կուզէ Յանձնախումբս բացատրել Զեզ կանխաւ այն խորհուրդն
 որք առաջնորդեցին զինքն ի սոյն որոշումն: Այս կէտն է, ինչպէս անշուշտ
 հասկացուած է արդէն, Գաղիարէն լեզուի ուսման բացակայութիւնն նոյն
 իսկ կեդրոնական վարժարանի ուսմանց ծրագրէն: Այս որոշումն, հարկ չէ
 ըսել, առանց երկար վիճաբանութեանց չընդունեց Յանձնախումբս. երկու
 տարեք կարծիքներ յառաջ եկան, մին Գաղիարէն կամ որ և է մի եւրո-

պական լեզուի ուսման առաւելութիւնքն կը թուէր և գէթ կեդրոնական վարժարանաց մէջ տրուելիք կրթութեան անհրաժեշտ լրացուցիչն կը համարէր զայն ինկատի առնելով հայ մատենադրութեան աղքատութիւնն գիտական, գրական, պատմական, արուեստական և այլն գրեւոր մասին. և միւսն նոյն իսկ սոյն աղքատութեան դարման գոնեայ ամէն նախակրթական վարժարաններէ եւրոպական որ և է լեզուի ուսման արտաքսումն կը դնէր. և Յանձնախումբս որպէս և յետոյ Տնօրէն Խորհրդոյ և Յանձնախմբիս խառն ժողովն այս վերջին կարծիքն ընդգրկեց՝ տեղի տալով աղգային և կենսական բարձր շահի մի նկատման առջև: Այս շահն աղգային գրականութեան շահն է, զրականութիւն ասելով կիմանամք ազգերու բարոյա. կան զօրութիւնն, աղգային մարմնոյ ջիւղն, աղգային կեանքի և շարժման հզօրագոյն զսպանակն: Գրականութիւնն ժողովրդոց իմացականութիւնն ու սիրան է. այնու կը խորհին և այնու կզգան և այս աղգային գրականութիւնն, որ միայն կարէ բացատրել ժողովրդեան մի յատուկ գաղափարներն ու զգացումներն, նորա իղծերն, ձգտումներն, պէտքերն, յոյսերն, և համապատասխանել նոցա, և որ միայն կարէ խօսիլ ժողովրդեան հետ նորա հասկացած լեզուն, զի օտար լեզուաց ծանօթութիւն ամէն ժողովրդոց մէջ միշտ մասնաւորաց առանձնաշնորհութիւնն եղած է: Արդ պէտք է, Տեառք, դիտել սա իրողութիւնն թէ Գաղիարէնի ուսումն սպանած է առ մեզ հայ լեզուն և հայ մատենադրութիւնն: Նախ՝ չեմք ուզած Գաղիարէնն միայն իբր երկրորդական ուսմանց մասն ընդունիլ և գրած եմք զայն մեր ամէն վարժարանաց մէջ որք մեծաւ մասամբ հեռի են երկրորդական լինելէ. այս կերպով նախանական ուսմանց նուիրուելիք տարիներու մէջ այս օտար լեզուն դժուարին ուսումն վնասած է նախակրթութեան, և դպրոցի գրասեղանաց վերայ երկար տարիներ մնալոյ միջոց չունեցողն ելած է վարժարանէն առանց որ և է ամբողջ ու ամփոփ հմտութեան, և քիչ ատենէն ամէն ինչ կորուսած, իւր ստացած քիչ մի շայերէնն այլ, Գաղիարէնն այլ, զի ոչ մին կրցած է ստանալ այնպիսի չափով որ կարելի լինի պահել ու զարգացնել զայն. զի գոհ չեղանք որ միայն գէթ իւր մայրենի լեզուն տարերքն ընդունի և ունի խօսել ու գրել զայն բաւական ճշդութեամբ, զի անդատին գրեթէ մայրենի լեզուի այբուբենի հետ կցեցինք Գաղիարէնն, ոչ մին տունք տղուն և ոչ միւսն, ուղեցինք որ երկուքն այլ ստանայ. չունեցաւ և ոչ մին: Այսպիսի է մեր վարժարաններէն մեկնող սերնդեան մեծագոյն մասն: Մեր գաւառական վարժարանաց մէջ տղան բաւական ժամանակ պիտի ունենայ դաղիարէն լեզուի ծանօթութիւնն, որ օտարագոյն է նմա քան մայրաքաղաքի տղուն, ստանալոյ հիմնապէս. — Կարծեմք, զի սորա համար 6 տարւոյ չըջան մի անբաւական է, և այս միջոցին մէջ աշակերտէն սոյն լեզուն տրուելիք տաժանելի աշխատութիւնն պիտի վնասէ մայրենի լեզուն և կրթութեան այլ ճիւղերուն ուսման. թանկագին ժամանակ մի պիտի վատնուի յանօգուտս և պիտի ծառայէ միայն թերուս հայագէտներ ու թերուս գաղիարէններ յառաջ բերելոյ, որք դժբաղդութիւնն հոս է որ՝ եթէ յետոյ ուղեն

մի ճիւղ զարգացնել, այն այլ միայն Գաղիարէնն պիտի լինի, զի միշտ մայրենի լեզուն գիտնալ կը կարծէ մարդ և աւելի կը յարի նորին, օտարին: Բայց նոյն իսկ այն սերնդեան վերայ խօսելով որ երկու լեզունաց հմտութեամբ կը մեկնի վարժարանէն, քննեմք թէ ինչ կը լինի սորա արդիւնքն: Գաղիագէտ երիտասարդն միշտ գաղիարէն կուզէ կարդալ. Հայերէնն տալտուկ է նմա. և յետոյ, Աստուած իմ, ինչ աղքատ լեզու և ինչ աղքատագոյն մատենագրութիւն. բառերն կը պակսին, (զի կը մոռնայ Հայերէնն քանի որ կուսնի Գաղիարէնն), և ինչ պիտ' ասէ մի հայ մատենագիր զոր ասած չլինի եւրոպացին դարերով յառաջ: Գաղիագէտ երիտասարդին այս արհամարհանքն կը տարածի ամէն բանի վերայ, լրագրութեան, թարգմանութեան, հեղինակութեան, արձակի և օտանաւորի վերայ. քաղաքականութեան առօրեայ յեղաշրջմանց կուզէ եւրոպական թերթերէ տեղեկանալ հայ թարգմանութեանց բնագրերն է կարդացեր, հայ հեղինակք յախտենական աշակերտներն են եւրոպացոց. երբ մարդ Վամարդինն, Հիւկօն ու Միւսէն կարդացեր է իւրեանց լեզուին մէջ, այլ ինչպէս կարէ հաւնիլ Ալիշաններու, Պէշիկթաշխաններու, Գուրեաներու. Թշուռներէն, Թափառական Հրէայէն, Բարիզու Գաղտնիքէն յետոյ կարդալ Սիւլեոն մարդը, Շահէնն ի Սիպիր, Թորոս Լեւոնի՝ նման է մի պալատէ՝ դուրս ելնելով հիւղի մի մէջ երթալ բնակելոյ. Արքայն զօսնուէն անցնել յԱրշակ Բ ինչ գահավիժում . . . : Եւ ահա այնպէս հայ լրագրութիւնն կը մնայ աղքատ ու զձուձ, հայ մամուլն չճունչէ՝ կը թանգոտի, հայ հեղինակն իւր ծախուց վերայ կը ցաւի, հայ գրավաճառն, ապուշ, կը համրէ անցորդներն յորոց ոչ մին կը մօտի իւր ապակիներուն քայց միայն թէ՝ հրապուրուի մի գաղիարէն գրքի շողոքորթիչ ճակատէ. հայ թատրն՝ կը լուէ կամ կը խորթանայ օտարախօս. հայ վիպասանութիւնն մի գաճաճ կը մնայ և հայ հանճարն կը թօշնի անսնունդ: Այս չէ՞, Տեարք, հայ ընթերցողութեան և հայ գրականութեան այսօրեայ վիճակն: Ի՞նչ է պատճառն. — Գաղիարէնին անչափ ու անհանճար ուսուցումն. զուտ աղջային նախակրթութեան մի անգոյնութիւնն. մի այնպիսի սերնդեան պէտք ունիմք որ կրթուած լինի լոկ հայ լեզուով, որ իւր անհատական զարգացման պէտքն ստիպուած լինի հայ գրականութեամբ ընտել. այն ատեն հայերէն գրքերու ընթերցման սէրն զօրանալով ու ծաւալելով՝ ճարակ պիտի մատակարարէ աղջային գրականութեան, թույլ պիտի առնու հայ հանճարն, լեզուն պիտի զարգանայ և աղջային մատենագրութեան գանձն պիտի հարստանայ. և վախենամք թէ մեր նախակրթարաններէն ելնող սերունդն անտեղեակ պիտի լինի եւրոպական քաղաքակրթութեան ոգւոյն, մեծ հեղինակաց գաղափարներուն և զօրկ կը մնայ գիտութեանց և դպրութեանց մէջ զարգացման միջոցներէ. — անտեղի է այդ երկիւղ, վասն զի արդէն հայ մատենագրութիւնն իւր մէջ ունի զարգացման տարերքն ըստ բաւականին. թարգմանութեամբ լրացուցած է արեւմտեան մատենագրութեան մի նշանաւոր մասն և տողորուած է եւրոպական ոգով. ինչ որ կը պակսի իւրեան՝ այն այլ զուտ

հայ՝ ազգային տարրն է. այժմեան հայ լեզուով գտնուած գրքերն բաւական են ամեն մարդկային ծանօթութեանց սկզբունքներն մատակարարել. լոկ ազգային լեզուն՝ ճանչցող մատենագրեր ունիւ՞ք—գիտէ՞ք ամենքդ—որք գաղափարներու ազատութեամբ, ընդարձակութեամբ ու բարձրութեամբ չափ վար կը թողուն մեր բազում եւրոպական լեզուներ թութակարար խօսող ու գրող ուսումնականներէն չատերն: Իսկ եւրոպական մատենագրութեան հարստութեանց ի մեզ ներմուծումն աւելի ևս կը ղրբանայ և կ'երագի, երբ ունենամք մի սերունդ ծարաւի ուսման որ օտարին նեկտարն հայկական բաժակէ միայն կարենայ ըմպել. զի գաղիադէտներ անգղիագէտներ, գերմանագէտներ, և այլն. չպիտի պակսին մեր մէջ և պիտի ունենամք թարգմանիչներու աւելի մեծ և աւելի ճարտար դաս մի: Այն ատեն միայն կարեմք անել թէ գիտութիւնք կը զարգանան Հայոցն մէջ, երբ հայ մանուկն կարէ իւր լեզուին մէջ ուսանիլ զայնս առանց ստիպուելոյ սարկաբար օտարին բարբառն փոխ առնուլ. պէտք չէ որ նախակրթութիւնն պէտք ունենայ օտար լեզուի, մի ցաւալի մօտաւոր չքաւորութեան ու ստրկութեան նշան կը լինէր այս, և պատիւ չբերեր մի այնպիսի ազգի որ 14 դարէ ի վեր գիր ունի: Եթէ կեդրոնական վարժարանի մէջ Յանձնախորհուրդս ընդունեց տաճկերէն լեզուի տարրական ուսումն, այն այլ նորա համար է որ երկրին լեզուն է և մեր իշխանութեան հետ այժմեան ամենօրեայ յարաբերութեանց մէջ անհրաժեշտ: Յանձնախորհուրդս կը փափաքէր որ այս խօսքերն, որոց երկարութիւնն, գիտեմք, միայն նոցա նիւթ եղող խնդրոյն կարեւորութեամբն կարէ արդարանալ, այս չըջապատէն ղուրս ելնելին և գրաւէին այն ամենուն ուշադրութիւնն որք ազգին մէջ կրթութեան բարիքն տարածելոյ պաշտօնն ստանձնած են:

Յանձնախորհուրդս, այս հիմնական կէտերու մասին իւր կարծիքն կադմելէ յետոյ զբաղեցաւ նոր հաստատութեանց խնդրով: Տնօրէն Խորհրդոյ Տեղեկագիրն կառաջարկէր Մշոյ վարժարանն բարձրացնել և երկու տարրական վարժարաններ հիմնել տարւոյս վերջին եռամսէին սկիզբն, մին ի Բաղէշ և միւսն ի Կոբ, և այս ձեռնարկութեանց համար 400 ոսկւոյ վարկ մի կը խնդրէր մինչ ցվեք՝ տարւոյս, վարկ ուր կը մտնէր կեդրոնական և ինչ ինչ զանազան ծախքերու համար 163 ոսկւոյ գումար մի: Յանձնախորհուրդս, քննութեան առնելով Ընկերութեան սոյն տարւոյս գանձային վիճակն և յառաջիկայ տարւոյ հաւանական նիւթական կացութիւնն, առանց բացառիկ պատահական մեծ նպաստ մի հաշուելոյ, ուղեց նախ գիտնալ թէ սոյն տարւոյ մէջ որքան վարկով լինելիք ձեռնարկութեանց տեսակաւնութիւնն կարէր ապահովեալ նկատուիլ գէթ մինչև յառաջիկայ տարւոյ վերջն: Իւր հաշիւներն վստահ ըրին զինքն թէ սոյն տարւոյ մէջ 400 ոսկւոյ վարկ մի երբէք չվտանդեր նոր հաստատութեանց յառաջիկայ տարւոյ մէջ շարունակութիւնն, նոյն իսկ նոցա ստանալիք զարգացումէն առթիլ ծախուց առաւելութիւնն ի նկատի առնելով: Ասել է որ Տնօրէն Խորհրդոյ խնդրած վարկն, որ գրեթէ 400 ոսկի է, տարապայման չէր, բայց զայն

գործածելոյ եղանակն պիտի փոխուէր Յանձնաժողովոյս զրաց սկզբանց հետևութեամբ: Ըստ այս սկզբանց, Յանձնախումբս միայն կեդրոնական վարժարանաց հաստատութիւնն կարէր ընդունիլ կեդրոն տեղերու մէջ: Մուշ և Բաղէշ յարմար էին այս նպատակին ծառայելոյ, բայց Կոբի վերայ տարակուսեցաւ. ուստի ընդունեցաւ որ ընկերութիւնն Մուշի ու Բաղէշի մէջ կեդրոնական վարժարաններ ունենայ, և մի ուրիշ երրորդ կեդրոնի հաստատութիւնն ու տեղին յանձնուի որոշել Տնօրէն Խորհրդոյ: Յայտնի է, սակայն, որ այս երեք կեդրոնական վարժարաններն առ այժմ չկարեն միևնոյն բարձրութիւնն, կարգերու միևնոյն թիւն և հետևաբար մի և նոյն տարեկան ծախքն ունենալ: Մշոյ վարժարանն արդէն մի տարեկան չըջան ըրած է, և հաստատելի նոր վարժարանաց բացումն հաղիւ մինչ Սեպտեմբերի սկիզբն տեղի կարէ ունենալ. ուստի հարկաւ այս վերջինք գտնէ մինչև յառաջիկայ 1880 տարւոյ վերջն սկզբնական վիճակի մէջ կը լինին և քան զՄշոյ վարժարանն նուազագոյն ծախսոց պատճառ. ապա թէ ոչ, Յանձնախումբս չպիտի համարձակէր երեք կեդրոնական վարժարանաց հաստատութիւնն առաջարկել: Սոյն վարժարանաց՝ մինչև ներկայ տարւոյ վախճանն՝ պիտոճէն հետևեալ կերպով կազմեց Յանձնաժողովս.

ՄՇՈՅ ՎԱՐՃԱՐԱՆ

Տնօրէն	
Ա. Դասատու	} Ի 1 Յունիսէ—7 ամսական 13 Ոսկիէն 0. 0. 91
Բ. »	
Գ. »	
Տնտես, սկսեալ	Ի 1 Յունիսէ—7 ամսական $\frac{1}{4}$ Ոսկիէն $1 \frac{3}{4}$
20 զիշերօթիկ աշակերտաց ծախք, Ի 1 Հոկտ. 3 ամս. 10 » 30	
Թուղթ, գրիչ, եւն.	5
Դպրոցական զրեան	10
Կահ կարասի	10
Դասատուի նամբու ծախք	8
Մայիս ամսոյ ծախք, ըստ հին բրոկրամի	$4 \frac{1}{4}$
	160

ԲԱՂԻՇՈՒ ՎԱՐՃԱՐԱՆ

Ա. Դասատու	} Ի 1 Սեպտ.է—4 ամսական 5 Ոսկիէն 20
Բ. »	
Տնտես	» 4 » $\frac{1}{4}$ » 1
Դպրոցական, գրեան, թուղթ, եւն.	10
Կահ կարասիք	10
Դասատուի նամբու ծախք	10
	51

Ք. ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ քառամսեայ շրջանի ծախքն (խացման պարագային մէջ) նոյն ընդ Բաղիշու դպրոցին 1)	51
	262
Սոյն հաշոյն վերայ յաւելլուի հետեայ կեդրոնական և այլ ծախքերն	
Կեդրոնական ծախք. 9 ամսուան համար,	43
Մշոյ Ընթերցարանի հաստատութեան ծախք	15
Մոտեան Աշխարհադրութեան 2)	15
Դասական գրենոյ տպագրութեան յատկանալի	50 123
Ընդ ամենն	0 Ռ. 385

Կ'ունենամք ցվերջ 1879 տարւոյ ծախսելի հաւանական գումար մի 385 Ռսկի, ոսկից բառնալով նախորդ վարկէն մնացորդ 48 ոսկին՝ կը գտնեմք 337 Ռսկի որ Տնօրէն Խորհրդոյ համար մեր առաջարկած վարկն է:

Չանազան ծախսոց մէջ նշանակեալ Մշոյ Ընթերցարանի հաստատութեան և դասական մատենից տպագրութեան յատկանալիք գումարներն չկարէինք մերժել: Ընթերցարան և դասագիրք մեր նպատակին օտար չեն. ընթերցարանն մի խիստ օգտակար հաստատութիւն է հասարակութեան համար և իբր դպրոց մի հասուն մարդոց. Հայաստանի մէջ ընթերցասիրութեան տարածման նպատեղով՝ Ժողովրդեան աւելի դիւրաւ զգալի կառնեմք կրթութեան պէտքն, և դպրոցներու. դործոյն նկատմամբ նորա եւ աւանդն ու աշխատասիրութիւնն կը զրգուեմք, որով և մեր ջանից աջակիցներ կ'ունենամք տեղացի Ժողովրդեան մէջ որ պիտի գտնուի դիւրացնել մեր գործն: Ոչինչ ընդհատ կարեւոր է դասական մատենից տպագրութիւնն. մանաւանդ, լաւ մանկավարժներու պակասութեան մէջ, գիրքն մի առաջնորդ է և ուսուցիչ դասատուին. դասագրքերն ուսուցման անհրաժեշտ գործիքներն են. բայց ընտիր, դիւրութեամբ, բանաւոր ու բնական մեթոտով և մեր մանուկներու պիտոյից յարմար եղանակաւ խմբագրեալ դասագրոց լիւն չառցնելոյ պէտք ունիմք և առ այս չկարեմք չափազանց փոյթ ունենալ: Միայն Տնօրէն Խորհրդոյ կողմէն խնդրուած 65 Ռսկին 50ի իջուցինք սոյն տարւոյն համար. բայց Յանձնախմբիս կարծիքն այն է որ այս վարկն մի «Ուսումնական Մասնախորհրդոյ» տրամադրութեան տակ դրուի, որոյ կազմութիւնն կառաջարկէ Ձեզ իբրեւ կարեւոր օժանդակ Տնօրէն Խորհրդոյ սոյն օրինակ խնդիրներու կարգադրութեան մասին: Այսպիսի Մասնախորհրդոյ մի գոյութիւնն անհրաժեշտ է ըստ մեզ դաստիարակութեան և դպրոցներու

1) Ժողովն ընդունած է, երրորդ վարժարանի մը հաստատութիւնն և արդէն Տնօրէն Խորհուրդն ձեռնարկութեանն սկսած է:

2) Ընկերութիւնս որոշած է 15 Ռսկւոյ արժողութեամբ Աշխարհագրութեան գրեանք նուիրել Հայաստանի դպրոցաց:

գործով զբաղող ընկերութեան մի համար. յղելի դասատուներն քննել որոշել, ուսմանց ծրագրեր և դպրոցաց բարեկարգութեան և ուղղութեան հրահանգներ խմբագրել, վարժարանաց տեսուչներուն կողմէն ղրկուած ծրագրերն քննել ու վաւերացնել, վարժարանաց ուսումնական ու բարոյական ընթացքին նկատմամբ տեղեկագրեր ստանալ և հարկ եղած դիտողութիւնքն ընել, կարևոր դասադրոց խմբագրութեան համար յատկազօծեր հրատարակել և առաջարկել և այլն, բաւական գործեր են որպէս զի ինքեանք միայն կարենան զբաղեցնել մի առանձին խորհուրդ: Այս մասին Տնօրէն խորհրդոյ ձեռնհասութիւնն չեմք ուզեր կասկածի տակ ձգել, բայց Տնօրէն խորհուրդն իւր զբաղումներն ու հոգիքն ունի որոց մէջ այս խնդրոց արժան ուշադրութիւնն նուիրելոյ ժամանակն կը պակսի ինքեան:

Կը մնայ ներկայացնել Ձեզ ձեռնարկելի հաստատութիւններով, ընկերութեան յառաջիկայ 1880 տարին ունենալիք ծախուց հաւանական հաշիւն, որոյ մէջ պիտի տեսնուի ակներե որ ընկերութիւնն կարող է, ցվերջ յառաջիկայ տարւոյն, կանգուն պահել իւր նոր հաստատութիւններն և նոյն իսկ տալ նոցա աստիճանական զարգացումն առանց դժուարութեան:

ՄՇՈՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Տնօրէն	}				
Ա. Դասատու		12	ամսական.	13	Ոսկիէն 156 0. Ո.
Բ. »					
Գ. »					
Տնտես		»	$\frac{1}{4}$	»	3
20 զիշերօթիկ սանուց ծախք		»	10	»	120
Գիրք, թուղթ, զրիչ, եւն.		»			15 294

ԲԱՂԻՇՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Ա. Դասատու	}	12	ամսական.	5	Ոսկիէն 60
Բ. »					
Գ. »		4	» (Սեպտ.է)	1	» 4
Տնտես		12	»	$\frac{1}{4}$	» 3
Թուղթ, զրիչ, զիրք եւն.					5 72
Գ. ՎԱՐԺԱՐԱՆին համար (բացման պարագային մէջ)					
նոյն գումար					72
Կեդրոնական ծախք					32
					Ընդամենն 0. Ո. 470

Եւ այս գումարն չափազանց չէ երբ դիտեմք որ յառաջիկայ տարին՝ միայն ներկայ տարիէն պիտի ժառանգէ շուրջ 350 Ոսկուց ծախսելի գումար մի. մանաւանդ թէ յառաջիկայ տարւոյն մէջ ընկերութիւնն նոր հիմնարկութիւններ ընելոյ իսկ միջոց և զիւրութիւն պիտի ունենայ:

Ահաւասիկ, Տեառք, Ձեր Յանձնախմբին աշխատութեանց եղբարկացութիւնքն, իւր գործն կը յանձնէ Ձեր դատողութեան և վճռոյն, մատուցանելով Ձեզ իւր շնորհակալութիւնքն այն համարման և վստահութեան ցոյցին համար զոր Ձեր քուէովն ըրիք զայն կազմող անդամոց:

ԱՆԴԱՄՔ ՅԱՆՁՆԱԽՄԲԻՆ

Ատենադպիր եւ Տեղեկաբեր

Ատենապետ

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

Ս. ԹՂԼԵԱՆ

Յ. Ն. ՊՅՅԱՃԵԱՆ

Մ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ, 6 Մայիս 1879.

ԺԱՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐԴԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	5	Յարմար	51	{	տարածում	11
4	«	1	«		«	4
3	«	1	«	{	«	4
2	«	1	«		«	4
1	«	1	«	{	«	4
0	«	1	«		«	4
57	«	1	«	{	«	4
56	«	1	«		«	4
55	«	1	«	{	«	4
54	«	1	«		«	4
53	«	1	«	{	«	4
52	«	1	«		«	4
51	«	1	«	{	«	4
50	«	1	«		«	4

ՍԿԶԲԵՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ

ԿԱՐՈՒՅ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԴՐԱԴԱՐԱՆԻՆ 1879 ԱՊՐԻԼ 21

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

Գրադարանի նպատակն է Ազգայնոց մէջ, ընթերցասիրութիւն և ուսումն տարածել:—

Ա. Որովհետեւ գրադարան հիմնած է յանուն Կարուց, Ս. Լուսաւորչեան Վարժարանի, ուստի նոյն դպրոցի Տեսչութեան, Հոգաբարձութեան և նախագահի (Առաջնորդ) իրասութեան կը պատկանի կառավարութիւն:

Բ. Գրադարանի կառավարութիւն իւր կողմանէ ինն անդամ է բաղկացեալ գործավար—ժողով կընտրէ, և կը յանձնէ նոցա գրադարանի հսկողութիւն հանդերձ պաշտօնավարութեան հրահանգներով:

Գ. Գրադարան իւր անունով կնիք մը կունենայ. որով գործավար ժողովը կը դրոշմէ գրադարանի գրեանք, Տօմարներ, արձանագրութիւններ և հարկ եղած գրեր:

Դ. Յանուն գրադարանի նուիրեալ գրեանք անվաճառելի են միայն մի և նոյն տեսակէ երեք օրինակէն աւելի, եղածներ կը վաճառուին, նոցա գնով գրադարանի մէջ չեղած գրեանք առնիլ գրադարան ձոխացունելու համար, և դասաչիւրք լինելու յարմար գրքեր կարօտեալ դպրոցաց կը նուիրէ:

Ե. Գրադարան պիտի ունենայ ամենաօրեայ ընթերցարանով որոյ մէջ կը լինի գրոց և լրագրաց ընթերցանութիւն. ընդունելով յաճախորդներ, որոցմէ կը ստանայ ամէն մէկ մուտքի համար երկու կոպէկ տուրք իսկ կիւրակի և տօն օրեր ընդհանրական դասախօսութիւն կը լինի առայժմ առանց մուտքի վճարք առնելու:

Զ. Գրադարան կընդունի բաժանորդներ որ իւրաքանչիւրը պարտ է մինչ (50) կոպէկ, կամ տարեկան վեց ռուբլի կանխիկ բաժին վճարիլ որով մտքի տուրք վճարելէ աղատ կը լինին տարեկան վեց ռուբլիէն աւելի տուոյններ բարերար անդամ կանուանին, իսկ պակաս տուոյններ նուիրատուք, որոնց համար յատուկ արձանագրութիւն կը լինի և հրատարակութեան կը տրուի:

Է. Գրադարանի գրեանք պայմանաժամաւ և գրաւով դուրս կը տրուին որ և իցէ փափաքողաց, բաժանորդ չեղողներ օրական երկու կողմէ կարցը պիտի վճարին իւրաքանչիւր հատորի համար, իսկ բաժանորդներ վարցը վճարել է ազատ են պայմանաժամին գրեանքը չվերադարցնողներուն գրաւը գրադարանին կմնայ, ձեռագիր և հազուադիւտ գրեանք ընթերցարանին մէջ միայն կը կարդացուին:

Ը. Քաղաքէս արտասահման եղողները կրնան բաժանորդ գրուիլ և իւրեանց կողմանէ աղքատ անձինք ընթերցող յատկացնել գործավար ժողովոյ որոշմամբ:

Թ. Գրադարանին գիրք լրագիր և այլն. նուէր տուողներ յատուկ տօմարի մէջ կարձանագրուին, և կը հրատարակուին Ազգ. լրագրաց մէջ ի միամտութիւն նուիրատուած:

Ժ. Կարուց Ազգային երկսեռ վարժարանաց զարգացեալ աշակերտաց համար առանց վարցը առնելու, գրադարան միշտ բացէ ընթերցանելի նիւթեր մատակարարելու, վարժարանի տեսչաց և ուսուցչաց որոշման համեմատ:

ԺԱ. Գործավար ժողով պարտաւոր է տարին երկու անգամ գրադարանի բոլոր ստացուածոց հաշիւներ ներկայացնել Վարուց Ս. Լոսաւորչեան դպրոցի կառավարութեան, յորում կը հրուիրուին ներկայ գտնուիլ պատրաստ եղող բաժանորդներ ի վերահասութիւն հաշուոց՝ և այս հաշիւներ տարին մի անգամ հրատարակութեան կը տրուի Ազգ. լրագրաց միջոցաւ, ի տեղեկութիւն ընդհանուր Ազգայնոց:

ԺԲ. Սոյն սկզբնական կանոններ երեք տարիէն զկնի վերաքննելի են դպրոցի կառավարութեան կողմանէ բաց ինպատակէն վերաքննեալ կանոններ կը կարդացուին ի լուր բաժանորդաց և կը հրատարակուին Ազգ. լրագրաց մէջ:

ԿԱՆՈՆՔ ԳՈՐԾԱՎԱՐ

ԺՈՂՈՎՈՅ

Ա. Գործավար ժողով կունենայ իւր յատուկ դիւան, Ա. և Բ. ատենապետներէ, և ատենադպիրներէ՝ բաղկացեալ որ ժողովոյն գործառնութիւններ կարձանագրէ:

Բ. Գործավար ժողով կընտրէ իւր մէջէն երեք պաշտօնատարներ, Ա. գանձապետմը. ամէն տեսակ զրամական մուտքեր ընդունելու, և ծախուց, համար, փողի, մատակարարելու ժողովին որոշմամբ. Բ. հաշուակալ մը, որ բոլոր եկամտից և ծախուց հաշիւներ կը պատրաստէ առ ձեռն տօմարի մէջ, և ժողովոյն վերահասութեամբ, իւրաքանչիւր ամսագլխոյն եւ և մուտն կարձանագրէ մայր տօմարին մէջ, վուերացնել տալով զայն ժողովոյ դիւանին, Գ. գրադարանի և ընթերցարանի համար ռոճիկով գործակատարմը կընտրէ իւր մէջէն կամ դուրսէն, որ ըստ որոշեալ պայմանաց գործավար

ժողովոյ կը մատակարարէ ընթերցողաց պիտոյքներ և կը հսկէ նոցա պահպանութեան:

Գ. Գործավար ժողովը իւր ընտրած երեք պաշտօնակատարաց գործառնութեանց երաշխաւոր և պատասխանատու է, ուստի և նոցա ուղղավարութեան համար կանոններ պիտի պատրաստէ:

Դ. Գործավար, ժողով գրադարանի բոլոր ստացուածոց երկու ցուցակազիր պիտի պատրաստէ մին իւր քով պահելու, և միւսը գրադարանի գործակատարին տալու:

Ե. Գործավար ժողով պարտի 15 օր մի անգամ և ի հարկին աւելի շուտ նիստ կազմել իւր պաշտօնավարութիւն ի գործ դնելու:

Զ. Գրադարանին վերաբերեալ նուէրներ և գրութիւններ գործավար ժողովոյ ատենապետին կուղղուին զորս կը ներկայացնէ ժողովին խնօրէնութիւն:

Է. Գրադարանի բաժանորդ գրուիլ ցանկացողներ կը դիմեն գրադարանի գործակատարին որ յաջորդ նստին կը ներկայացնէ ժողովին ի վաւերացումն:

Ը. Գործավար ժողով պիտի հոգայ ձեռք բերել գրադարանին հարկ եղած պէտքեր, գիրք, լրագիրներ, և այլն, իսկ գրադարան տեղէ ի տեղ փոխադրելու, կամ շինութեան պէտք եղած ժամանակ՝ դպրոցի կառավարութեան որոշում պիտի ստանայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ
ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ 1871 Ն

ՇԱՀԱՋԱՐԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԷՆ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հասցիւղի Նուպար - Շահնազարեան վարժարանի ուսանողներն 1871 թնայտեմբեր 1ին Կիլիկիոյ Հաճըն քաղաքին մէջ վարժարան մը բանալու նպատակաւ Վարդանեան անուամբ ընկերութիւն մը կազմեցին, որ գործադրեց իւր նպատակը, յաւտ կամ նուազ յաջողութեամբ, այլ անյողողող յարատեւութեամբ: 1879 Փետրուար 18ին, Բարձրաշնորհ Տէր Ներսէս Ս. Պատրիարքի հովանաւորութեան ներքեւ, սոյն ընկերութիւնը վերակազմուեցաւ Կիլիկիեան ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ անուամբ, իւր նպատակի գործադրութեան աստարեղ ընտրելով ամբողջ Կիլիկիան:

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՆԵԼ ԿԻԼԻԿԻՅՑ ՄԷՋ:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

- Յօդ. 1. Ընկերութեանս կրնայ անդամակցիլ ամեն Հայ, եթէ մէկ ընկերի կողմէ առաջարկուի և Գործադիր Ժողովէն ընդունուի:
- Յօդ. 2. Գաւառաց մէջ քաղաքները կը կազմեն ընկերութեանս գործոն ճիւղերը, որք իւր վարչական սկզբանց համեմատ կը կառավարուին:
- Յօդ. 3. Անձնիւր ընկեր պարտի ամիսը առ նուազն մէկ բաժին վճարել, որ է մէկ ղուրուշ արծաթ:
- Յօդ. 4. Ընկերութիւնս ընդհանուր և Գործադիր Ժողովոց Դիւաններուն հաւանութեամբ կընդունի պատուոյ անդամներ ալ հետեւեալ պայմաններով:

Ա. Անձնիւր պատուոյ անդամ պարտի տարին առ նուազն երեք օսմանեան ոսկի բաժնեդին վճարել:

Բ. Անձնիւր պատուոյ անդամ իրաւունք ունի Ընդհանուր Ժողովոյ նիստերուն ներկայ գտնուիլ և իւր զիտողութիւնները գրաւոր կերպով հաղորդել Դիւանին:

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 5. Ընկերութեանս վարչական մարմինը կը կազմեն Ընդհանուր Ժողով մը և Գործադիր Ժողով մը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 6. Ընդհանուր Ժողովոյ պաշտօնն է.

Ա. Ընկերութեան բոլոր գործոց վերատեսչութիւնը և համարառութիւնը ամեն օրինական նստի մէջ, որ երկու ամիսը անգամ մը տեղի կ'ունենայ:

Բ. Ընտրել երաշխաւորեալ վանձապետ մը որ պաշտօնապէս և անհատապէս պատասխանատու է Ընդհանուր և Գործադիր Ժողովոց, ընտրել նաև Գործադիր Ժողովոյ միւս անդամները և կնքապահ մը, որոյ պաշտօնն է կնքել Ընկերութեան պաշտօնադրերը և ամսերը:

Գ. Գործադիր Ժողովոյ գործելու եղանակը զօեւ գրաւոր հրահանգով:

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 7. Գործադիր Ժողովոյ պաշտօնն է.

Ա. Ընկերութեան ընթացիկ գործերը կատարել:

Բ. Պատրաստել Ընկերութեան հաշուեցոյցը և դպրոցական յայտագիրը և Ընդհանուր Ժողովոյ վաւերացմամբ գործադրել զայնս:

Յօդ. 8. Գործադիր Ժողովը կը բաղկանայ եօթ անձերէ, որք հաւաքաբար պատասխանատու են Ընդհանուր Ժողովոյ:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔ

Յօդ. 9. Անձնիւր Ժողով կընտրէ իւր Դիւանը.

Յօդ. 10. Ընտրութիւնը զաղանի քուէով կը կատարուին:

Յօդ. 11. Նոյն անձը թէ համարապու և թէ համարառու չը կրնար ըլլալ:

Յօդ. 12. Ո և է կերպով հրաժարեալ ընկեր մը իրաւունք չունի ոչինչ պահանջել:

Յօդ. 13. Ընդհանուր ժողովոյ նիստերը կանխաւ կ'ազդարարուին ընկերաց թէ յատուկ հրաւիրագրերով և թէ լրագրաց միջոցաւ:

Յօդ. 14. Ընդհանուր ժողովը կը գումարի ներկայ անդամներով. բացակայք տրուած որոշմանց դէմ բողոքելու իրաւունքը չունին:

Յօդ. 15. Ընդհանուր ժողովը կրնայ արտաքոյ կարգի նիստ ընել կամ Ընդհանուր ժողովոյ ղիւանի, կամ Գործադիր ժողովոյ ու կամ 12 անդամոց առաջարկութեամբ:

Յօդ. 16. Ազգային ուրիշ ընկերութեան մը Գործադիր ժողովոյ անդամ եղող անձինք Ընկերութեանս Գործադիր ժողովոյն չեն կրնար անդամակցիլ:

Յօդ. 17. Դիւանի և Գործադիր ժողովոյ անդամք վերընտրելի են, եթէ անվստահութեան քուէով պաշտօնանկ եղած չեն:

Յօդ. 18. Իւր պարտքը անթերի չը կատարող ժողով կամ ժողովական անվստահութեան քուէով պաշտօնանկ կըլլայ Ընդհանուր ժողովոյ որոշմամբ: Ամբաստանեալը չը կրնար մասնակցիլ այս քուէարկութեան:

Յօդ. 19. Ընդհանուր ժողովը Գործադիր ժողովոյ գէթ երկու անդամները նախորդ Գործադիր ժողովոյ մէջէն կընտրէ, եթէ նոքա անվստահութեան քուէով պաշտօնանկ եղած չեն:

Յօդ. 20. Գործադիր ժողովը պարտի Ընդհանուր ժողովոյ ամեն օրինական նստին ներկայացունել իւր գործառնութեանց տեղեկագիրը, ամեն չորս ամիսը Ընկերութեան հաշիւները և սնտուկին վիճակը, իսկ յունուարի նստին Ընկերութեան տարեկան տեղեկագիրը:

Յօդ. 21. Գործադիր ժողովոյ հաշիւները և սնտուկին վիճակը քննելու և արդիւնքը Ընդհանուր ժողովոյ տեղեկագրելու պաշտօնով չորս ամիսն անգամ մը երեք անգամէ բաղկացեալ հաշուեքննիչ յանձնաժողով մը կ'ընտրուի Ընդհանուր ժողովէն, Գործադիր ժողովոյ անդամք չեն մասնակցիլ սոյն քուէարկութեան:

Յօդ. 22. Գործադիր ժողովը պարտի նիստ ընել տասնհինգ օրը անգամ մը:

Յօդ. 23. Գործադիր ժողովոյ որոշումները անդամոց մեծամասնութեամբը վաւերական են:

Յօդ. 24. Գործադիր ժողովը ստիպողական պարագաներու մէջ կարող է ազատաբար գործել, բայց պատասխանատուութիւնը իւր վրայ առնելու և Ընդհանուր ժողովոյ յաջորդ նստին գրաւոր բացատրութիւն տալու պայմանաւ:

Յօդ. 25. Ընդհանուր ժողովոյ ղիւանի պաշտօնավարութիւնը երկամեայ և Գործադիր ժողովոյ պաշտօնավարութիւնը միամեայ է:

2 U U n 8 8

Յօդ. 26. Ընկերութեան հասոյթն է առ այժմ.

Ա. Ընկերաց ամսատուրք:

Բ. Պատուոյ անդամոց ըստնեզինք.

Գ. Ինչպատու ընկերութեան հաւաքեալ նուէրք:

Յօդ. 27. Հասոյթին հարիւրին տասը պահեստի կը մնայ.

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Յօդ 28. Կանոնադիրս վերաքննելի է ի հստկին, այլ նպատակն ու
ողին անփոփոխ են:

Կոստանդնուպօլիս, 13 Մայիս, 1879.

ՅՈՒՑԱԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՑ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ

Ի Գ Ա Ն Ձ Ա Կ

	Ռուբ.		Ռուբ.
Պարոնայք.		Աստուածատուր Բաղալ Քիւսեանց	5
Սէրգէյի Դ. Ափանասեանց	20	Ասլան Մովսէսեան.	5
Պետրոս Նաբաթեանց	15	Մանուշար Մելիք-Ստեփանեանց	5
Յովնանէս քահանայ Տէր Զաքարեանց	10	Պետրոս Նանասեանց	5
Մ. Յովսէփ Մ. Մարտիրոսեանց.	10	Աւետիս Աստամանեանց	5
Ազգասէր Ոմն	10	Պօղոս Խաւկիչ Շահրեանց.	5
Աղէքսանդր Խահակեանց	10	Ղահրաման Սարգիսեան Յովնան- նէսեանց	5
Ազգասէր Ոմն Գանձակեցի	10	Աւետիս Մալեանց	5
Պօղոս Մարգարեանց	10	Ղազար Ղաբուղեանց	5
Ներսէս Տէր Ներսէսեանց	10	Երուանդ Տ. Ստեփաննոսեանց Ե- ղեանց	5
Մարտիրոս Նաբաթեանց	10	Աղէքսանդր Խօջայեանց	5
Յովնանէս Քաթարեանց	10	Վարդազար Հայրումեանց	5
Սկրտիչ Յարութիւնեան Օհանեանց	10	Մակի Զուղայեցունց	5
Աւետիս Վանեանց	10	Մ. Քէրովբէ Տէր Մարտիրոսեանց	5
Միրզաջան Բարուղեանց	10	Մամբիկոն Եսիւհան	4
Սողոմոն Նիկողոսեանց	7	Լազար Լաղարեանց	3
Տիկին Ոմն	6	Յովսէփ Սարգիսեանց	3
Աւագ Խաչատուրեանց	6	Սերգէյ Միրումեանց	3
Սէրգէյի Խահակեանց	6	Յովսէփ Մ. Մնացականեան.	3
Աւետիս Օհանեանց.	6	Միքայէլ Մ. Աղաջանեան Խա- հակեանց	3
Յարութիւն Նանասեանց	6	Իվան Մ. Մակարեանց	3
Յարութիւն Միրզայեանց	6	Վարդազար Յովսեփեան	3
Աղէքսանդր Ղուկասեանց	6	Յարութիւն Մ. Բալաղեան	3
Միկիտ Մնացականեանց	6	Սիմէօն Առստամեան	3
Մ. Յովնանէս Վարդապետեանց.	6	Մկրտիչ Օհանեանց.	3
Կարապետ Աւագ քահանայ Բա- բաքարեանց	5	Սարգիս Շահինեանց	3
Տիկին Մարիամ Կիրակոսեանց	5	Համբարձում Ղալիբեանց.	3
Եղիշէ Տիրացու Յովնանէսեան	5	Իվան Սողոմոնեանց Մ. Օհանե- սեանց	3
Դրիգոր Խահակեանց	5	Համբարձում Դանիէլեանց	3
Յովնանէս Աստուածատուրեանց	5		
Սողոմոն և Բալաղայ Լիւնիակեանց	5		
Աղայ Աղաճեանց	5		

Մարտիրոս Տէր Աղարեանց . . .	3	Մէլիք Բաղդասարեանց . . .	3
Գրիգոր քահանայ Թումանեանց .	3	Շամիր Տէր Մկրտչեանց . . .	3
Մ. Ա. Թէմուրեանց	3	Գրիգոր քահանայ Տէր Մակարեանց	3
Աւետիս Սէյրանեանց	3	Մ. Վիրապ Յարութիւնեանց . .	3
Յովհաննէս Աւագեանց	3	Պասկի Եսայեանց	3
Աւագ Հալլափեանց	3	Սարգիս Ա. Գրիգորեանց	3
Սիմէօն Շահրեանց	3	Մկրտիչ Ղալէչեանց	3
Բէզլար Բէգ Բալուղեանց	3	Պետրէ Ափանասեանց	3
Համբարձում Մարտիրոսեան .	3	Հարիւրեօթանասունեօթն ան-	
Մահտեսի Իվան Խաչակեանց . .	3	ձանց Կողմից	199-20 Կ.
Սարգիս Ռ. Նանասեանց	3	Համագումար Դանձակու	
Աղայ Տիրացու Առուշանեանց . .	3	Նուիրատուութեանց	626-20 Կ.

ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ Ծ. Վ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

Համագործակցութեամբ

Տեղի ունեցող միջոցով 1919 թվականի մարտի 2-ին զինուորական հրահանգով
 - դառնալով Բաղդասար Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց

Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց
 Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց Բաղդասարեանց

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

Համագործակցութեամբ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Ա.

Մեծապատիւ Խմբագրուպետ,

Խնդութեամբ կը ծանուցանենք թէ Վիլիկեան ընկերութիւնը յաջողած է մի վարժարան բանալ Զէյթունի մէջ Վիլիկեան վարժարան անուամբ, տնօրէն—դաստառու կարգելով բնիկ Զէյթունցի և Շահնազարեան վարժարանի նախկին յառաջադէմ աշակերաններէն պ. Խաչատուր Տատուրեան որ և մեծ փորձառութիւն ստացած է իւր պաշտօնի մասին Ռօտտսթոյի և Մալիարայի մէջ վարած դասատուութեամբը:

Գործադիր ժողովս սոյն բերկրառիթ լուրը Զեյ հաղորդելով, կը խնդրէ Զեր Մեծապատուութենէն որ բարեհաճիք զայն Զեր պատուական հանդէսի միջոցաւ հրատարակել ի զիտութիւն ազգայնոց:

Մնամք մեծաւ յարգանօք

Ատենադպիր

Ատենապետ

Տ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

Աւ Խմբագրութիւն

«Փորձ» պատուական հանդէսի

Կ. Պօլիս 21 յունիս 1879:

Բ.

Մեծապատիւ Խմբագրապետ

Կիլիկիան ընկերութիւնս ստացաւ Մեծապատիւ Յովհաննէս Աղա Պէրլիքճեանի ձեռամբ 43 անդրեական ոսկի 10 շիլին 8 պենս որ Ռուսաստանի մէջ հաւաքուելով մեզ ղրկուած էր իբր նպաստ: Ուստի պարտ անձին կը համարինք ի դիմաց Կիլիկիան ընկերութեան մեր խորին շնորհակալքն յայտնել հրապարակաւ թէ այն ազնիւ անձին որ ղուխ կանգնելով հաւաքած է սոյն գումարը և թէ այն ազգասէր անձանց որք յիշեալ գումարին հաւաքման մասնակից գտնուած են: Կիլիկիան ընկերութիւնը ինքզինքը բարեբաղդ կը համարի Ռուսիաբնակ Ազգայնոց համակրութիւնն գրուած ըլլալուն և իւր գործերով ևս պիտի ջանայ այդ ընդհանուր համակրութեան կրկին և կրկին արժանանալու:

Խնդրելով որ բարեհաճիք այս երկտողը Ձեր պատուական թերթի միջոցաւ հրատարակել ի գիտութիւն համայն Ազգայնոց՝ մնամք

Մեծաւ յարգանք

Ատենաղպիր

Ատենապետ

Տ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

Առ Խմբագրութիւն

«Փորձ» պատուական հանդէսի

Պօլիս 21 յունիս 1879:

Հանարակապետական մամուլը, թէպէտ և մեծ սառնութեամբ ուշադրութիւն է դարձնում թէ ինչ օգուտներ կարող են և պէտք են յառաջ դաշ իւր կուսակցութեան նորանուիրոր Ֆրանսիոյ դահի սոսկալի դատախանութիւն չկայ, այնուամենայնիւ այս անգամ չի թոյլ տալիս իրան այն անամօթ հրճուանք, որով նա մի քանի տարի առաջ աւելնում էր Նապոլէոն Գ. կայսրի մահը, այլ նորա համահուն և նորա բաղդակից ժառանգին աւաղական օխուր խօսքեր է նուիրում ի մասին այն ահուելի ճակատագրին, որ նորան ժուռկոճով արաւ և անժամանակ յափշտակեց կեանքի տապալիզից, ուր նա կոչուած էր անպատճառ մի նշանաւոր զէր խաղալու։

Ֆրանսիոյ ներկայ կառավարութեան գլխաւոր թերթը «République française», որ դեռ մի քանի օր առաջ հեղեղով ասում էր, թէ թող ոչ ոք անհանգիստ չլինի երկուտարդ Նապոլէոնի բաղդի նկատմամբ, որովհետեւ նորա դերդաստանի անդամներին վիճակուած է շատերին գերեզման ուղարկել, իսկ իրանց ճարտիկութեամբ գերծ պահել մահուան վտանգից — այս իսկ թերթն էլ դժբաղդ իշխանի մասին այժմ այնպիսի եղանակով է խօսում, որ թէպէտ բնականաբար տեսնելից չի կարող գնահատուիլ, սակայն ի նկատի ունենալով այն իրողութիւնը, թէ այս դատողութիւնը թերադրուած է Նապոլէոնի ռիսիկի միջոցով թշնամուց՝ Գամբետից, պէտք է պաշտօնակի և կարեկցական համարել այն «Republique française»-ը այն կարծիքին է, թէ կայսերական իշխանը խիստ ծանր է գտել այն բեռը, որ իւր ծնունդը բարձր է նորա վերայ, նա չի գիտեցել իւր մէջ այնքան ոյժ, որ կարողանար իւր նախնեաց մեղքերը քաւել, և այս պատճառով ամենաքաւ մահուան մէջն է որոնել վրկութիւն այն սարսափելի պարսից, որի կատարումն նա իւր ոյժից վեր էր համարում։ Արդարեւ հազիւ թէ կարելի լինի կասկածել, որ Ֆրանսիական լրագրի այս կարծիքը սխալ չլինի։ Այստեղական իշխանը քաղցր յոյսով և երկուստարդական ողբորութեամբ պատրաստուում էր իւր հօր թողած ժառանգութեան գլխին անց կենալ։ Նորա բօնապարտեան կուսակցութեան առաջնորդների հետ ունեցած խօսակցութիւնները, որոնք ինչպէս Պարիզի թերթերում երբեմն երբեմն հրատարակուել են, պարզ ցոյց են տալիս, որ նա իրան կոչուած էր համարում Ֆրանսիոյ դահը բարձրանալու, և թէ նա պատրաստուում էր բաւական բոլոր այն խոչընդոտները, որոնք արգելք կը լինէին իւր կարծեցեալ առաքելութիւնը գլուխ տանելու։ Ֆրանսիական ստոյգ ասե-

ղեկութիւններ չկան այն անձի բնաւորութեան վերայ, որ իւր կողմ
 սակիցներից՝ Եկայսերական Մեծութիւնն և Նապօլէոն Դ-ն էր կոչ-
 ւում, որովհետեւ բոլոր այն Փրանսիացիք, որոնք կարող էին նորան
 մօտենալ, յայտնի և հասկանալի աշառութեամբ էին զատաբննում
 նորան: Անգլիական աղբիւրներից ստացած տեղեկութիւններին նայե-
 լով, որ և շատ հաւանական է թւում, կայսերական իշխանը բարե-
 բարոյ և բարեկիրթ երիտասարդ էր, որ իմանում էր իրան պաշտպան
 ու բարեկամներ ճարիւղ, բայց, չնայելով այն եռանդուն ջանքերին,
 չէր յաջողում իւր մերձակորներին հաւատարմութիւն ներշնչել,
 կարծես թէ՝ մի անյոյս գործի ձեռնամուկ լինելու յանդգնութեան
 հետ ունէր նաև յամուռութիւն և ոյժ այն զո՛ւն բերելու: Գրեթէ
 առհասարակ կարծւում էր, թէ իշխան Լուի Նապօլէոնը իւր կեանքի
 երկար տարիներում, որ դեռ նորա առջևն էին, շատ համարձակ բա-
 ների պէտք է ձեռնամուկ լինի՝ Նապօլէոնների պետութիւնը նորից
 Ֆրանսիոյ զահ բարձրացնելու նորան, ինչպէս և նորա հօրը, ընդու-
 նակ էին համարում ապստութիւնն ու կեանքը վտանգի ենթարկել՝
 հասնելու իւր առաջադրած նպատակին. գիտէին որ նորա խորհրդա-
 տուների և մտերիմների մէջ զտնւում էին անխոհեմ մարդիկ, Մօր-
 նիի, Մօկքարդի և Սան—Արնօյի յաջորդներ, որոնք նորա եռանդը
 կը բորբոքէին, նորա պատուասիրութիւնը միշտ նորից կը դրդէին, և
 վտանգի ժամանակ նորա կողքին կը կանգնէին ու կը պատերազմէին.
 բայց այնու ամենայնիւ կասկածում էին, թէ երիտասարդ իշխանը կարող
 լինէր մի մեծ ձեռնարկութիւն յաջողութեամբ տանել և մինչ ի վերջ
 հասցնել: Նա ընդունակ էր համարւում այնպիսի փորձեր անելու ինչ-
 պէս որ Շտրասբուրգի և Բուլօնյի փորձերն էին. թէ արդեօք յաջո-
 դուելու էր նորան մի նոր դեկտեմբեր—2-ի յաղթական հերոս լինել՝
 խիստ քիչերն էին հաւատում: Թերևս ինքը միակ անձն էր, որ պատ-
 բաստ էր մի այսպիսի յոյսի բողբոջին նուիրել իւր անձը և ամեն բան
 զոհել նորան: Նորա դէպի Կապ յանձն առած արշաւանքը, որին
 թէ իւր մայրը և թէ իւր քաղաքական խորհրդականը, Ռուհերը,
 ընդդիմացած են եղել, հակառակ չէ վերոյիշեալ խորհրդածութեանը:
 Յափշտակուած իւր պապու եղբօր մասին պատմութեանից որ պա-
 տանու վառ երևակայութեան առջև պատերազմի աստուած համա-
 րուելու էր. միտ բերելով ամեն ուրիշներին նսեմացնող այն մրցա-
 նակը, որ Փրանսիացիք սիրում են նուիրել քաջամարտիկ զօրավարին,
 ցանկացաւ Դափնետայ պապինն ի արժանանալու՝ թէպէտ և մի այնպիսի

դաշտի վերայ, ուր չէր հոսում Ֆրանսիական արիւն, թերևս այն յոյսով, որ իւր հայրենակիցներին, որոնցից շատերը, ինչպէս ինքն էլ գիտէր, հեղինորէն էին խօսում նորա վերայ, ապացուցանելու, թէ մեծ Նապօլէօնի արիւնը անապական իւր երակների մէջ է վալում: Սխրագործութեան ձգտումն հասկանալի էր երիտասարդի մէջ: Բացի սորանից նա ազատութիւն էր ցանկանում, կամենում էր դուրս գալ այն երկչտո հսկողութիւնից, որով քնքոյշ մօր հոգը և իւր կուսակիցների շահերը Անգլիայի մէջ ամենայն քայլում հետևում էին նորան: Նա երիտասարդ էր և հաւանական է, որ ինչպէս իւր հասակակիցները, որոնք արկածներ որոնելով և փառք ու պատիւ երազելով թափառում են, նա էլ պատերազմի դաշտում ձեռք բերելիք յաջողութիւնների վերայ երեակայում էր ապագայ շինութեան ոսկի հիմքեր դնել: Անխոհեմ բան էր այս, բայց համաձայն նորա անփորձութեան, նորա երիտասարդական անվեհերութեան. ուստի և սրտաշարժ է թուում այսօր:

Սակայն մահը իւր հարուածով եղծեց երիտասարդի բոլոր խորհուրդները, բայց կարելի է ասել, որ նա իւր ցանկութիւններին հասաւ: Իշխան Լուի Նապօլէօնը այլ ևս երկիւղ չունի պատրանքներից, և նորա շիրիմը չէ առանց փառքի: Հազարներ լաց են լինում նորա կորուստը, և շատերը, որոնք ենթադրում են թէ նա մեծ սխրագործութիւն անելու էր, պատրաստ են սգալու նորան, որպէս թէ յիշաւի մեծ սխրագործութիւն արած լինէր:

Կապի այս ողբերգական պատահարի քաղաքական ազդեցութեան ոյժը խիստ մեծ է: Այստեղական իշխանը ճանաչուած ներկայացուցիչ էր այն կուսակցութեան, որ ամենից առաջ Ֆրանսիոյ ներկայ կառավարութեանը վտանգաւոր էր: Նորա անունով խմբում էին Ռուէրի նման աչալուրջ, հեռատես պետական անձինք և Կասանեակի նման անվեհեր կռուասէրներ: Նոքա էին գլխաւորապէս, որ Ֆրանսիոս ութը տարի շարունակ այնպիսի մեծ յուզման մէջ պահեցին, որ Լէժիտիմիստների և Օրլէանականների հակահասարակապետական շարժումը՝ նոցա հետ համեմատելով՝ անվտանգ էր թւում: — Արդ հարցում է, իշխան Լուի Նապօլէօնի անակնունեի մահը ո՞ւմ օգուտ կամ վնաս կը բերի: — Այս բոլորիս դեռ չի կարելի որոշ պատասխան տալ այս հարցին: Թէ թաղաւորականների ցանցաւ կարգերը Բօնապարտեանների այն կողմն անցնելովը բաւականը կը լեցուն՝ ամենից քիչ կասկածելի է երևում: Նաև նկատուած չէ մինչև այժմ, թէ

լեժիտիմիստներին և օրլէանականներին կողմից ջանք կը արձակուին իրենց անդամաւորութեան հայտարարականներին դէպի իրանց խումբը քաշելու: Կոմս Շամբօրի և Պարիզի կոմսի կուսակիցները աւանդաբար թիւնից ծագում առած կայսրութիւնից այնպէս են սարսափում ինչպէս նոյն իսկ հասարակապետութիւնից: — Հասարակապետական կուսակցութիւնը իւր թերթի միջոցով ակնարկում է, թէ ինքը կարծում է, որ կայսերական գահաժառանգի հեռանալովը վերցունել են բոլոր այն վտանգները, որոնք դեռ դէմ էին դնում հասարակապետութեան հաստատուելուն Ֆրանսիոյ մէջ: Այս դժար թէ բոլորովին անկեղծ լինէր, ճիշտ բնաւ չէ: — Բօնապարտեանները հասարակապետութեան ամենահատաղի ոտխններն են և հասարակապետական կուսակցութեան առաջնորդներինց այնպիսի մեծ ատելութեամբ են ատուում, որ ոչ երբէք կարող է միանգամայն մեղմանալ: Երկու ոտխները, հասարակապետական և բօնապարտական, այժմ ևս մի և նոյն գիրքն ունին, ինչ որ երբեմն ունէին իրարու հանդէպ, և Նապօլէօնի կուսակիցները, թէպէտ իրանց առաջնորդ համարուածի մահուամբը զգալի կորուստ ունեցան, սակայն երբէք յօժար չեն այդ պատճառով անձնատուր լինելու: Նոքա որոնում են մի նոր գլուխ կամ լաւ ևս՝ նոքա արդէն գտել են նորան իշխան Ժերոմ Նապօլէօնի որդի մանուկ իշխան Վիկտորի մէջ: Սա, որ հարազատ Նապօլէօն է, և թու Վիկտոր է մնանուէլն ու քեռորդի Խալիկոյ ներկայ թագաւորի, եւրոպական իշխանական դերդաստաններին մէջ այնպիսի գիրք ունի, որ հանգուցեալ կայսերական իշխանի գիրքից ոչնչով չի յետ մնալ: Սակայն զրական իրաւունք չունի նա Ֆրանսիոյ գահի վերայ, և հանգուցեալ իշխանի կարծեցեալ կտակը, որով Ժերոմ Նապօլէօնի որդին իբր թէ նորա յաջորդը լինելու էր, ոչ ընդհանուր և ոչ Նապօլէօնական օրէնքով որեւէ ոյժ ունի: Յաջորդութիւնը, եթէ կայսերութիւնն իսկ դեռ կանգուն եղած լինէր, կարող էր միայն Սէնատուս-կօնսուլտի ձեռքով յորին և 1870-ի աւանդաբարութիւնը հաստատել է, կարգի գրուել, և ըստ այսմ գահը հասնելու էր իշխան Ժերոմ Նապօլէօնին: Սակայն բօնապարտեան կուսակցութեան համար բանը իսկապէս նորանում չէ, որ մի այնպիսի անձն գտնեն, որ շատ թէ քիչ արդար իրաւունք ունինայ Նապօլէօն Գ-ի յաջորդութեան վրայ, այլ թէ որ և է մի անձն — ի հարկէ Նապօլէօնի սերնդից — ասպարէզ դուրս բերել, որպէս զի բոլոր կայսերականները կարողանան համախմբուել նորա իբրև մարմնացեալ Նապօլէօնական Գաղափար-ի շուրջ:

Բժնապարտեան կուսակցութիւնը կայսրութեան կործանումից ի վեր թողով այնքան ուժեղ չէ, որքան թերեւ ենթադրում են արտասահմանում: Այն բժնապարտեանների մէջ, որոնք իբրեւ երեսփոխան ազգային ժողովն են ուղարկուել, շատերը կան, որոնց բնորոշութիւնը ոչ այնքան իրանց քաղաքական հայեացքների, որքան այն հանգամանքի շնորհիւն է պատահել, որ նոքա իւրեանց շրջաններում բարձր գիրք ունէին: Բուն բժնապարտեան դաւաճները այսօր միայն մի քանիսն են Ֆրանսիայում: Եթէ կայսերական կուսակցութիւնը իւր փոքրամասնութեամբ իսկ այնքան վտանգաւոր է երեցել և այնքան աղմուկ հանել, զորաւ պատճառը այն հանգամանքն է որ նապօլէօնական Ֆրանսիոյ գահի վերայ ունեցած կարծեցեալ իրաւանց պաշտպանները խիստ աներկիւղ անձինք են: Չնայելով կայսրութեան գործած այն սարսափելի սխալներին՝ նոքա համարձակեցան եռանդուն պաշտպան հանդիսանալու ընկած հարստութեանը, և այսպիսով այն կերպի խայտառակեցին իրանց, որ, արդէն քանի տարիներից հետէ, կայսրութիւնից դուրս նոցա այլ ևս փրկութիւն չկայ: Այս անձինք ինչպէս սորանից առաջ նոյնպէս և այսօր հետեւը բարձրացնեն իրանց ձայնը նոցա պաշտպանած սկզբունքի համար, չեն էլ կարող դադարել այս բանն անելուց, որովհետեւ դա քաղաքական անձնապանութիւն կը լինէր, և եթէ ի նկատի առնենք այն մեծ կենսականութիւնը, որ նոքա մինչև վերջին ժամանակները ցոյց տուին, և առհասարակ ապրելու այն խղճը, որով պարծենում են նապօլէօնականները, այդպիսի մի անձնապանութիւն բոլորովին անհաւանական է: Այն երկու կամ երեք հարիւր բժնապարտական յուզիչները, որոնք ութը տարիներից ի վեր ապրել են ի շնորհս իւրեանց քաղաքական համոզման, և թողնելով այս համոզմունքը՝ քաղաքականապէս քաղցած մնալու էին, — այս անձինքը չեն հրաժարուիլ, այլ իրանց մէջ միաբանուելուց յետոյ՝ թէ որքան պէտք է յաջորդ համարել իշխան Ղուի Նապօլէօնին՝ մի և նոյն համոզման հաւատարմութեամբ կը թնդացնեն այն ձայնը — «կեցցէ իշխան Վիկտօր» կամ «կեցցէ իշխան Ժերօմ Նապօլէօն», ինչ որ նոքա մինչև կայսերական իշխանի մահուան բոթ հասնելու օրը յայտնուէին սորա համար:

Ուրէր, կառանեակ, կունէօ դ'Օրնանօ, Ռօբէր Միլէլ, Ժանվիէ դըլա Մօտ և առհասարակ բժնապարտեան միւս բոլոր պետական մարդիկը և գործիչները, առանց բացառութեան այնպիսի անձինք են, որոնք իրանց առաջադրեալ նպատակին հասնելու հա-

մար ամենայն միջոց արդար են համարում: Շատ էլ խելացի մարդիկ են, իսկ նոցա երանդի մասին կասկածել չի էլ կարելի: Հաւաստի բան է, որ նոքա կապի դէպքը՝ բուական ողբալուց յետոյ՝ կ'աշխատեն ամենայն կերպով իրանց կուսակցութեան օգտին ծառայեցնել: Դժբաղդ երիտասարդի մահը նոցանից իբրեւ հերոսի մահ կ'ողբացուի. պատուոյ դաշտի վերայ այդ ընկնողին կը ներկայացնեն որպէս տիպար առպետական արիութեան. նաեւ դանդաղելու չեն զօրով ու բանաստեղծական զգացմունք շարժելու. կանայքն ու երեխայք կը կարեկցեն այն գերդաստանի բաղդին, որի վրուխը մի այսպիսի վաղահաս մահուամբ յափշտակուեցաւ, և բոլոր այն համակրութիւնը, որ այսպիսով կ'արեւի է զարթեցնել դէպի Նապօլէօնեան գերդաստանը ընդհանրապէս, կ'աշխատեն այն անձի վերայ դարձնել, որին կ'ամենում են ներկայացնել Ֆրանսիական ազգին իբրեւ հարազատ ժառանգ և պաշտպան Նապօլէօնական զաղափարին: Վիկտօր իշխանը եկող տարի չափահաս կը դառնայ: Զարմանալի բան կը լինէր, այո՛ և դժուար հաւատալի, թէ այդ երիտասարդը չյօժարի մի բարեվիճակ գահի ժառանգորդի դերը յանձն առնելու: Այսպիսի մի դեր այն անձին, որ գիտէ վայելչութեամբ խաղալ այդ, եթէ նպատակին հասնելու յոյսը մինչև անգամ չնչին էլ լինի, խիստ ախորժելի ընկերական դիրք կուտայ, մի դրութիւն, որ շատ պատճառներով նախապատիւ է բանակի կամ ծովային սպայի դրութիւնից, ուր Սրէյանի իշխանները բարեւոք են համարել մտնել: — Այս պատճառով պէտք է ենթադրել, որ բօնապարտեան կուսակցութեան առաջնորդներին չի պակսում մի մարդ, որին կ'արողանան իրանց մեծարանքը նուիրել և որի համար իրանց քաղաքականապէս աշխատած ցոյց տալ. և այս հանգամանքներին նայելով հաւանական է, որ իշխան Լուի Նապօլէօնի մահը Ֆրանսիոյ քաղաքական վիճակը այնքան էականապէս փոխելու չէ, որքան հասարակապետական մամուլը կ'արժէլէ տալիս: Ֆրանսիան այսուհետեւ էլ, ինչպէս և բօնապարտեան այս վերջին անհետացող ժառանգի մահից առաջ, կը բաղկանայ հասարակապետականներից, լեժիտիմիստներից, օրէնականներից և բօնապարտեաններից: Հասարակապետութիւնը, պարզ այն պատճառով որ նա կայ, կը յաջողուի իւր դիրքն ամրապնդել, բայց բօնապարտական և թագաւորական ցնցումն ու շարժումն չի վերջանալ կառավարութեան ներկայ կերպի վերայից. որովհետեւ բօնապարտեան կուսակցութիւնը հաստատ վճռել է, այո՛, նա ստիպուած է, կայսերական իշխանի մահը հռչակել այն բացազանչու-

Թիւնով, որով Ֆրանսիական նախնի միապետութիւնը թագաւորի վախճանը և նորա օրինաւոր ժառանգի իշխանութեան գլուխն անցնելը սովորաբար ողջունում էր. L' Empereur est mort; vive l' Empereur! (կայսրը մեռաւ, կեցցէ կայսրը):

* * *

«DIE GEGENWART» 1879, № 26.

Գրողը քննադատութեամբ զննելով իւր ժամանակի
 պատկերը լուսնային գիշերի լուսով
 1878 թ. դրոշմը, ինչպէս
 (1) մահ-յնձնարար
 (2) մահ-քրտնոգոր
 (3) մահ-հրապարակ
 (4) մահ-գրգռ

Այս քննադատութեամբ զննելով իւր ժամանակի
 պատկերը լուսնային գիշերի լուսով
 1878 թ. դրոշմը, ինչպէս
 (1) մահ-յնձնարար
 (2) մահ-քրտնոգոր
 (3) մահ-հրապարակ
 (4) մահ-գրգռ

Այս քննադատութեամբ զննելով իւր ժամանակի
 պատկերը լուսնային գիշերի լուսով
 1878 թ. դրոշմը, ինչպէս
 (1) մահ-յնձնարար
 (2) մահ-քրտնոգոր
 (3) մահ-հրապարակ
 (4) մահ-գրգռ

Այս քննադատութեամբ զննելով իւր ժամանակի
 պատկերը լուսնային գիշերի լուսով
 1878 թ. դրոշմը, ինչպէս
 (1) մահ-յնձնարար
 (2) մահ-քրտնոգոր
 (3) մահ-հրապարակ
 (4) մահ-գրգռ

Պատրաստելով այս փոփոխությունները, միաժամանակ խոստովանում եմ, որ այս փոփոխությունները, որոնք անհրաժեշտ են հայ հայրենասիրության համար, չեն փոխում հայ հայրենասիրության հիմնական սկզբունքները, որոնք մնում են նույնը, որոնք մնում են նույնը, որոնք մնում են նույնը:

ՀԱՇՅԻԻ ՅՈՒՐԻՍԻ 6-ԻՆ ՏՈՒԱԾ ՆԵՐԿԱՅԱՅՄԱՆ ՅՕԳՈՒՏ ՀԱՆԳՈՒՑՆԱԼ ԱՄԵՐԻԿԱՆՅԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ

Հանգուցեալ Միհրդատ Ամերիկեանը ինքնասպանութիւնից չորս օր առաջ գրել էր հետեւեալ նամակը

Յունվարի 31, գիշերը, 1879.

Գաբրիէլ - ջան ¹⁾

Գէորգ - ջան ²⁾

Կենաղ - ջան ³⁾

Աբգար - ջան ⁴⁾

Ոչ լքի չմեղադրէք, ինքս ինձ սպանեցի, այսինքն աղատեցի, ես սովորական ինքնասպան չեմ, ...

Մահիցս առաջ ինդրում եմ այն ցուցակը պիտեմ տալ որ յանձնեցի պ. Սունդուկեանցին (գնահատել) նորա արժողութիւնից իմ թաղման համար մի թիւի ծախք տեսնել և մնացածը յանձնել իմ անբաղդ քրոջն. երկրորդ խնդրեմ, իմ մահիցս յետոյ երբ յարմարութիւն գայ, մի ներկայացուցնեմ աւել յօգուտ իմ բազմազարչար քրոջն, աֆիշկի վրայ դրելով «յօգուտ հանգուցեալ Ամերիկեանցի ընտանիքի»: Այս գումարով նա կերթայ իւր հայրենիք Ախալցխայ իւր աղգականների մօտ և կ'աղատուի ապագայ թըռուառութիւնից. . . Ես այս բանը յոյս ունիմ ձեր աղգասիրութիւնից: Մնաք բարեաւ:

Մ. ԱՄԵՐԻԿԱՆ

Հռչակաւոր գերատանի նոյն իսկ մահուան օրը մի փոքրիկ հանգանակութիւն եղաւ, որին մասնակցեցին նաեւ օտարազգիք, նորա թաղման ծախսը հոգարու համար: Թաղման հանդէսը համեստ կերպով կատարուեցաւ. և հանգանակութիւնից մնացած գումարը յանձն տուեցաւ հանգուցեալի ակնիւ. քրոջը:

¹⁾ Գաբրիէլ Սունդուկեան, «Պէպոյի» հեղինակը:

²⁾ Գէորգ Չմշկեան, հայ դերասան:

³⁾ Կենաղ (Խլիան) Միքայէլ Բահմուժեան, հայ թատրոնասէր:

⁴⁾ Աբգար Յովհաննիսեան, «Փորձ» ամսագրի խմբագիր:

Կատարելով Հանգուցեալն կամքը յունիսի 6-ին մի ներկայա-
յումն արուեցաւ որի հաշիւը ահա ներկայացնում ենք:

Մ Ո Ւ Տ Ք		Նոյն թատրոնի մեքենադործի հաշիւով	
Օթեակներից . . .	72 ռ.	Իր աշխատանքի վարձ . . .	6 ռ.
Բաղկաթոռներից . . .	157 —	Բեկվեղիտի մի քանի լրեղէնների համար . . .	6 — 75 կ.
Աթոռներից . . .	155 — 50 կ.		12 — 75 կ.
Դալլերից . . .	44 —		
Աֆիշներից . . .	— — 50 կ.		
	429 ռ.		
Ծ Ա Խ Ս		Ա Յ Լ Ծ Ա Խ Ս Ե Ր	
Թատրոնը ձրի . . .		Հագուստի . . .	7 ռ.
Արժրուների եղբարց գործակատարի հաշիւով		Մագազործին . . .	5 —
Թատրոնի լուսաւորու- թիւն . . .	8 ռ.	Գրաշարներին (տոմ- սակների) . . .	1 — 30 կ.
Այգու լուսաւորու- թիւն . . .	15 —	Յայտագրի թուղթ . . .	75 կ.
Լւրեան իբրեւ զան- ձապահի . . .	3 —	Յայտագիրներ կպցնողին . . .	3 — —
4 ծառայների . . .	4 —	Պ. Երաժիշտ Տրուֆին . . .	30 — —
4 ոստիկանութեան ղնուորների . . .	2 —	Պ. Վալտերին . . .	2 — —
Մեքենադործի օդ- նականին . . .	1 — 50 կ.	Տրուֆիի ուշանալու պատճառով կառքի վարձ . . .	1 — —
2 Զինուորի . . .	1 —	6 նուագաժողներին . . .	30 — —
	34 — 50 կ.	Կոտրուած ափսէի համար . . .	30 կ.
		Դերեր արտադրելու . . .	80 կ.
			81 ռ. 15 կ.
		Ընդամենը ծախս . . .	128 — 40 կ.
		Զուտ արդիւնք . . .	300 — 60 կ.

Որ և յանձնուած է տիկին Աննայիսին յունիսի 13-ին:

Զրի էին.

1) Դաշնամուրը և բեկվեղիտի մեծ մասը, որ ուղարկել էր
օր. Գայանէ Յովհաննիսեանը:

2) Յայտագիրների և տոմսակների տպելը— Էնֆիաճեանցի տպա-
րանում:

Պատուելի մասնակցողներն էին.

Տիկին Սաթենիկ Զմէկեան, օրիորդներ. Վ. Փաշայեան, Ս. Ռո-
տինեան, Մ. Դուբալեան և պ. պ. Գ. Զմէկեան, Ա. Սուքիասեանց,
Պետրոսեան, Լ. Մելիք— Աղամեանց և Գ. Հախնազարեանց:

Գ. Սուհուրեկեանց

Գ. Զմէկեան

Մ. Բեհրութեան

Ա. Յովհաննիսեան

կրթեան, հնչման, ուղղագրութեան, և սեռի վրիպակներ գտած է Վիդրէ եւ խնդրած է անոնց ուղղութիւնը. Ակադիմիայն, որու պահուած է միշտ վերջին վճիռը կտրել զաղղիւրէն լեզուի մասին ծագած խնդիրներուն մէջ, ընդունեցաւ գրեթէ ըստ բոլորին Վիգրէի առաջարկած ուղղութիւնները եւ շատ բան ալ ինք իր կողմանէ, ուղղեց իւր բառարանին եօթներորդ տպագրութեան մէջ, հրատարակեալ յամին 1878, եւ այսպէս իմ բառարանս զաղղիւրէն լեզուի երկու ընտրեալագոյն բառալսաններու կատարելութեանց բովանդակութիւնն կրնայ համարուիլ Զուդեցի ծանրաբեռնել իմ գործս խափանեալ կամ անսովոր անպէտ զաղղիւրէն բառերով, գործնք զուրս ձգած են թէ Վիդրէ եւ թէ Ակադիմիայն, այսպէս են օրինակի համար իմ նախորդաց Ազդերեանին և լմինեանի բառարաններուն առաջին եւ երկրորդ էջէն մէջ Abacot, Abada, Abadir, Abaliéner, Abannition, Abatchivée, եւ Abénévis բառերը, Ակադիմիոյ բառարանին յիշած բառերէն զուրս ընդունեցայ ընտրանաւ վաղնջոց զաղղիւրէնի, բառեր և ասացուածներ, որոնց հաւասարները կան հայերէն լեզուի մէջ, ինչպէս նաեւ ինչ ինչ մշակական եւ ուսումնական բառեր և նորաբանութիւններ (néologisme), եւ սրպէս զի յայտնի ըլլայ թէ այն բառերը չեն դանուիր Ակադիմիոյ բառագրոց մէջ, խաչաձև ֆ նշան մը զրի անոնց առջև ինչպէս ըրած է Վիդրէ. նայն նշանը զրի նաեւ այն առմանց և ասացուածոց առջև որ արտաքոյ են Ակադիմիոյ բառարանին, Գործոյս ընդարձակութեանց զաղափար մը տալու համար կրնամ ըսել թէ իւրաքանչիւր զիւր միջին հաշուով 7 — 800 բառ աւելի կը բովանդակէ քան զլմինեանինը, Յետ զաղղիւրէն բառին սահմանը տալու զիւրեմաց եւ համառօտ կերպով գրեթէ միշտ հայերէն համանշանակ բառ մը կը դնեմ, խորշելով է տունկ ինչ, է թռչուն ինչ, է զործի ինչ, չոր ցամաք բացատրութիւններէն, որոնցմով թարգմանութիւն ընեն ինչնարին է Այսչափս բառական համարելով զաղղիւրէն մասին համար, կ'անցնեմ հայերէն մասին:

Իմ ամենամեծ ուշադրութիւնս, ինքնաբէր եւ ջանքս նուիրած եմ հայերէն մասին: Ի մանկութենէ միրելիլ եղած է ինձ նախնեաց մատենագրութիւններ կարգաւ, բառեր և ոճեր քաղել, բառերու ծագումը եւ ճիշդ նշանակութիւնը փնտռել, ձեռագրաց աղաւաղեալ ընթերցուածները ուղղել, Յայտնարարութեանս անձուկ չըջանալէն չի ներեր որ երկաթօրէն յիշեմ հոս բաղմամեայ խռովարկութեանցս եւ ուսմանցս արդիւնքը: Առ այժմ կարճ ի կարճս քանի մը օրինակով շատանամ. ա. Աղբիւրակ, բոյսի անուն, (լատ. Hibiscus?) վրիպակաւ հասկըցուած է զգտ պղնձի կամ ծիրտ հաւու. Տես Հայկազեան բառգիրքը, եւ Վրոյրի Որմզդանայ Բարաստանը, Ա. տող 27.

Եփու զքամածոյ չանչն ի յանկեան ուրիք մըթերս բացօթեաց,
Խառն ի խուռն ընդ աղբրբրուկըս վառեկի ղէդ առ ի փուտս:

բ. Բանտեռն, տեւակ մը գահաւորակ կամ ղեկավակ Գ զարու, որոն կը լծուէին ջորիներ, լատ. Basterna, զգ. Basterne, մեկնուած է canapé կամ sofa, ամ. սկտիւր. Եմինեան. Basterne բառի համար կրտէ, «կառք ինչ առ նախ-

նիսն, իսկ sofa բառը կը մեկնէ. «բազմոց արեւելեան. բաստեռն». և մինչև իսկ մեծն Ն. Արսէն բաստեռն դրած է բազմոցի մտքով Դրախտ Կորուսեւելոյ մէջ, Գ. տող 305.

Մինչ ինքեանք ի կողմ եղեալ ողն առնուին առ ի հանգիստ ի փափկիկ սիզաբուսակ ծաղկանըկար ի բաստեռնում

Գ. Բաշխ, լտ. Acorus և տճ. էկիր օծու կոչուած բոյսն, (որ կըսուի նաև Բաշխտակ կամ Բաշխտակ, և ոչ Բաղշտակ, ինչպէս կը դնէ Հայկազեանն.) հասկցուած է յունարէն ա'քառի, որ է տեսակ մը պղտիկ միջատ կամ ճճի, գլ. Ac-re, և ըստ այսմ Էմինեան կը դնէ բաշխ Blatte, Charançon և Mite բառերուն դիմաց, որ որդ կամ ուտիճ կը նշանակեն: Գ. Քերքէշ, որ կը նշանակէ տեսակ մը զլիտոյ և երեսաց վէրք կամ կեղ, յունարէն ախտ, լտ. Achores, գլ. Achores, իտ. A'cori, տճ. բուֆետ, կարծուած է վերոյիշեալ լտ. Acorus բոյսն (բաշխ կամ բաշխտակ), և այս թիւր կարծեաց համեմատ Էմինեան Iris des marais բոյսն կ'անուանէ հայերէն Սլուտ քերքէշ (սլոյնքն լտ. Pseudo-acorus). տճ. պիր նէլ էկիր օծու յիշեալ և Բարգժատ, պարսկերէն պերկիւժէտ? և լտ. Calbanum, որ տեսակ մը խէժ է և հայերէն կըսուի Քաղրան և Չարհոտ, կորուսած է իւր առաջին վանկը բար, և ծնած է նոր բառ մը գժատ, զոր բառագիրք կը մեկնեն երկբայաբար մոմպատ կամ մոմ կակղեալ, և Էմինեան կը դնէ իբր գլ. Sarcocolle, որ է ուրիշ տեսակ խէժ օգտակար վիրաց, և որուն հայերէն կըսենք Անձրութ, պարսկերէն էնդերուժ. Մասնաւոր փոյթ ունեցած եմ նաև զաղլիւրէն զանազան նշանակութիւն ունեցող բառերու դիմաց հայերէն մի և նոյն բառը չկրկնելու, որմէ մեծ չփոթութիւններ առաջ կու գան, մասնաւոր գիտութեանց մէջ: Օրինակ իմն՝ Սանձր և Երասանկը բառերը, զորս մինք հիմա խառն ի խուռն կը գործածենք Mors կամ Frein և Rênes ու Guides բառերուն համար, ես կը սեպականեմ Սանձր Morsի կամ Freinի, իսկ Երասանկը Rênes և Guides բառերուն, յենով ի վկայութիւնս նախնեաց:—Cuisse, Hanche և Iles բառերը, որ որիշ որիշ անդամաց անուանք են, ես երեք անգամ Ազար չեմ կոչեր, ինչպէս կընէ Էմինեան:—Abcès, Ampoule, Bourgeon, Clou, Ech uboulure, Pustule բառերը, որ հոմանիշ ըլլալէ չատ հեռի են, ես Էմինեանի պէս վեց անգամ Պալար չեմ անուաներ:—Շեշտ բառը կը պահեմ Accent aiguի, որպէս զի Accent բառը կարենամ անուանել Ոլորակ, և Accent graveը, անհեթեթ չփոթաբանութեամբ չստիպուիմ «բուժ շեշտ» զնելու, ինչպէս կընէ Էմինեան ¹⁾: Ի դրստանս բանասիրաց և ի դիւրու-

¹⁾ Ոլորակ և Շեշտ բառերու նշանակութիւնն բացայայտ է ի նախնեաց. Թրակացւոյ քերականութիւնն կըսէ. «Ոլորակք են երեք. շեշտ, բութ, պարոյի»: Accentuer բային նորաբանական նշանակութիւնն սկսաւ հիմա Շեշտել թարգմանուիլ պարբերական զրութեանց մէջ. «Վազդիոյ և Աւատրո-Հոռն-զարիոյ միջև մերձեցումը կը շեշտուի», կարդացի անցեալ տարուան լրագրի մը մէջ: Նախ, Accentuer բայը կարծեմ թէ չենք կրնար

թիւն թարգմանչաց կը դնեմ շատ զաղղիներէն դարձուածներ, որոնց հայերէնը յաջողած եմ գտնել ի գրոց նախնեաց. նոյնպէս շատ ոճերու և բառերու վկայութիւններ, որ բառարանաց մէջ չեն գտնուիր և ես տպագիր կամ ձեռագիր մատենաներէ հանած եմ, կաւելցնեմ ի ստորոտ գաղղիներէն բառին: Այսպէս են օրինակ իմն *Prendre le mors aux dents*, Առնուլ զսանձս յատամուռնս. — *Rendre à quelqu'un les derniers honneurs*, Հատուցանել զհուսկ յետին աւուր պատիւ. — *Brûler l'étape*, Զանց առնել կամ անցանել զօթեանաւ. (Էմինեան կը դնէ. «1) Է զաղղարեալ ի միում օթեանի յառաջ խաղալ».) — *Rouvrir* կամ *Déchirer* une blessure, Խարխարել զվէրս. — *Couler à pleins bords*, Գալ կամ հոսել դարիւ և դարիւ. (Էմինեան *Onduler* բայի համար կը դնէ. «Տատանել. դարիւ և դարիւ դալ») Մինեոյն գաղղիներէն բային ըստ զանազան տեղեաց հայերէն այլևայլ բայերով թարգմանութիւնը միւր լեզուին մեծ զարդերէն մէկն է. անոր համար յետ *s'Abandonner* բայը մեկնելու, Տալ զանձն, անձնատուր լինել, կաւելցնեմ. *s'Abandonner à la colère*, Զաւաճանալ ի ցատումն. — *s'Abandonner à l'amour des femmes*, Հարկանիլ ի սէր կանանց. — *s'Abandonner à la joie*, Հեղուլ զանձն յուրախութիւն: Շատ տեղ հարկ համարեցայ դնել Աստուածաշունչ գրոց սեպհական ասացուածներ և բացատրութիւններ, որոնք պիտանի կըլլան ի թարգմանութեան հոգևորական կամ բարոյական գրուածոց. այսպէս են *l'Abomination de la désolation*, *la Boue émissaire*, *amasser des Charbons ardents sur la tête de son ennemi*, *les Ecailles lui sont tombées des yeux*, և այլն և այլն:

Բայց հին նախնեաց ոսկեղէն և արծաթի դարերուն լեզուին հարստութեամբը շատանալ և պղնձի ու մինչև իսկ խեցեղէն դարերու մատենադրաց բառերը իբրև խոտան մէկդի նետելը համարեցայ հայերէն լեզուն անբաւարարել, վասն զի յաճախ ուր գրաբարը կը չքաւորի, յետին դարերու լեզուն կը լեցնէ հնոյն պակասութիւնը: Յետին դարեր ըսելով կ'իմպնամ յիշատակ մինչև յիշ դարուն վերջը եղած միջոցը, և այս վեցդարեան չրջանին լեզուն կ'անուանեմ Ստորին հայերէն, նմանութեամբ Ստորին յունարէնի (*bas grec* կամ *basse grécité*) և Ստորին լատիներէնի (*bas latin* կամ *basse latinité*): Զափազանցութիւն չերեւայ ըսելս որ երկհատոր Հայկազեան բառարանի ստուարութեամբն Ստորին հայերէնի ալ բառարան մը կրնայ կազմուիլ. այնչափ ճոխ է այս լեզուն բառերու, ոճերու, ձևերու և ասացուածոց մասամբ: Այս լեզուով գրուած են առաւել կամ նուազ յստա-

Շեշտել թարգմանել, եթէ կուզենք նախնեաց հեղինակութիւնը յարգել. յետոյ, մինչդեռ կը ջանանք տաճկաբանութիւններէ մաքրել միւր լեզուն, ինչու օրէ օր զաղղիաբանութեամբը կը խռկենք զայն: Միթէ կարելի չէ վերոյիշեալ հատուածն հայ ականջաց աւելի ընտանի և աւելի վայելուչ բացատրութեամբ դարձնել:

կուլթեամբ Շնորհալույ հանելուկներն.— Մատթէոս Ուռայեցւոյն, Կիրակոսի, Վարդանայ, Միխայէլ Ասորւոյ, Ստ. Ուռպելանի, Մաղաքիա Արեղայի, Թովմա Մեծոփեցւոյ, Ֆրա Մարթինի, Առաքել Դավրիժեցւոյ պատմութիւններն.— Բժշկարաններ, որոնց զլխաւոր հեղինակքն են Միխթար Հերացի, Ամիրսուլվաթ Ամասիացի, Ասար Սերաստացի.— Մմբատ Գունդստապլի Անիզն Անտաքոյ և Օրինաց գիրքը.— Վաստակոց գիրքը.— Քիմիաբանութիւն (alchimie), որու բնագիրն կը պահուի ի Բարիզ յԱզգային Մատենադարանին.— Բժշկարան գրաստու կամ Զիադարմանութիւն, որ ղժբախտաբար թերի է և հրատարակուած է ի Բագմավիպի, 1867, էջ 351.— Ոսկեփորիկներ, Երազհաններ, Տաղեր, Առակներ, Ախտաբք, այլեայլ Լուծմունք և Մեկնութիւններ, և այլն: Կրանի թէ Ստորին հայերէնի վերաբերեալ գրաւորական գանձեր, որ ամբարեալ են վանքերու մատենադարանաց մէջ, հրատարակուէին ամբողջապէս մինչև յետին խեչերանք համարուածը: Հին նախնեաց լեզուն ըստ բաւականի ծանօցուած և քննուած է, և հաւանական չերեւար որ մեզի ծանօթ գրաբարը զգալի կերպով հարստանայ նորանոր ձեռագրաց գիտովը: Բայց Ժ.Բ. Ղարէն սկսեալ մինչև Ժ.Է. Ղարուն վերջը համող հայկական անկեալ մատենագրութեան յրջանն կոյս անդաստան մը է, որ եթէ մշակուի ճարտար ձեռքերէ, հաւանտի եմ թէ պիտի բղինն անբաւ տոհմականք ի բարդաւաճանս հայ լեզուին: Օրինակ մը տալու համար, ինչ պէտք է ըսենք զաղղիւրէն se Cabrer (ձիուն երկու ոտքի վրայ ելնելը, տճ. շախ պալմութ) և Ferrer (un cheval) (ձիուն ոտքը երկաթ գամել, տճ. նալ ուրմող) բայերուն: մեզի ծանօթ գրաբարը չունի ոչ միոյն և ոչ միւսոյն հաւասարագործները, բայց Ստորին հայերէնը երկու գեղեցիկ բայ կը ընծայէ մեզի, se Cabrerի կը ըսէ Ծառանալ, և Ferrerի կը ըսէ Լուծնել. ահաւանիկ վկայութիւնները: «Սրճան կանգնեաց» նոցա, և իւրաքանչիւրուն, ձի մերձ ծառացեալ 1) ի վերայ երկու ոտին»: Ֆրա Մարթին, Պատմութիւն կայսերոց եւ քահանայապետաց Հռովմայ: «Գայ ջորին, և էր նոր լուծնած 2), և ասէ. իմ թուական գրեալ կայ ի սմբակս իմ,

1) Մինչև հիմա Մեցիք ծառնալ կըսեն սայլին համար, երբ որ զառիվերէ ելնելու ծամանակ եղներուն կապը կը խզի և սայը ետեի երկու անիւներուն վրայ կը տնկուի: 2. Արսէն Բագրատունի se Cabrer բայը այսպէս կը թարգմանէ Սիլատնի մէջ.

«Աւելծըն խայտալով յառնէր կանգնէր ի թաթն ոտիցն» Գ. տող 314.

2) Զիուն ոտքի երկաթը, տճ. նալ, Լուսին ըսուած է Արիստակէս Լաստիվերոյոյ պատմութեան մէջ. «Եւ անտի զարձեալ՝ գեկեղեցիս կաթուղիկոսարանին ի զարգուց կապուտ կողոպուտ արարին, և զբեկու խաչին հանեալ՝ նախատանօք ասէին թէ Տանեմք և ձիոյն լուսին առնեմք... կարծեմ թէ այսօրիկ ի պէտ անց ընդ նոսա, վտրոշակ զի զարքունադոյզմ նշանին բեկուսն հանեալ ի դուռն կաթուղիկէին, նախատանօք ասէին՝ լուսին առնել երիվարացն»: ԳԼ. Բ. էջ 8, 11.

եկայք կարգացէք, և տեսէք թէ որչափ տարւոյ եմ... և զայն ամառաց և գնաց ի կարգալ... և նա մեծ կարի զօրութեամբ եհար զճակատս զօրյուն և ջախջախաց և վարդան առականութիւն: Այս կարգի բառերուն և ճերտուն առջեւ կը գնեմ Ս զլիսագիրը, որ կը նշանակէ Ստորին հայերէն: Իմ բառարանին մէջ հիւրընկալած եմ նաև չափ մը զաւանդական բառեր, որ կը վերաբերին վլաստորանկա մշակութեան և քննարկական կենաց: Բայց կը կտրուի ըսելու որ փափաքածիս համեմատ չկրցայ ընդարձակ սեղի չնորհել զաւանդական տարեր. անոր համար կը խնդրեմ զաւանդական քննարկներէ որ հաղորդեն ինձ հայ ղեղականաց շեղութիւն բառերը ճշդօրէն որոշ նշանակութեամբ: Հաղորդողաց անուանքը երախտագիտութեամբ պիտի յիշեմ բառարանիս մէջ: Գաւառական բառերուն այսմարար նշան ընտրած եմ Գ զլիսագիրը:

Կը մնայ վերջապէս հայկական նորաբանութիւնն որով կը լեցնենք մեր այժմեան պիտոյքը նոր զաղափարներ բացատրելու կամ նոր գիտութեանց լեզուն խօսելու համար. այս նորաբանութեան երկկերպի է, կամ հին բառերու նոր նշանակութիւն տալով, ինչպէս ըրած ենք Ջուլիակ, Դաշնակ, Տաբատ, Հեղինակ բառերուն համար, որ կը համապատասխանեն Violon Piano, Pantalon, Auteur բառերուն, կամ բոլորովին նոր բառեր ստեղծելով, ինչպէս են մեծաւ մասամբ գիտութեանց բառերն: Նորաբանութիւնն կարեւոր մաս մ' ունի իմ բառարանիս մէջ. չափ բառ ևս հնարած կամ յարմարուցած եմ, կայ ալ որ այլոց հնարածն կամ յարմարուցածն է. միմիայն կանոն բռնած եմ ինձ հայերէն լեզուի բարդութեան կանոնաց հակառակ կամ հայ ականջաց համար խորթ, դժուարալուր և անհեթեթ բառեր չընդունիլը: Այն բառերը, որ հին են բայց նոր առմամբ կը գործածենք, զանազանած եմ կրկին * աստղանշանով, իսկ նորահնար բառերը կորոշեմ մէկ * աստղանշանով:

Գալով տաճկերէն մասին, աւելորդ սեպեցի բացատրութեան համար տաճկերէն դնելը, և միայն գաղղիերէն բառերու համանշանակ տաճկերէն բառերը դրի, զիսելով միշտ ճշգրտութիւնը:

Ահաւասիկ ընդհանուր և համառօտ պատկեր իմ բառարանիս իմ նպատակս, ինչպէս արդէն ըսի, հայ բանասիրաց բառաղիրք մը ընծայել եղած է, որու մէջ հայերէն լեզուի հարստութիւնն իւր հին, միջին և նոր տարրներովն ըստ կարի ամփոփուած ըլլայ. այս նպատակիս հասնելու համար չորհրդասանամիայ աշխատութիւն մը չէ կրցած խրտեցնել զիս, և հիմա որ տպագրութեան ձեռք պիտի գտնեմ, մեծագումար ծախուց խնդիրը զիս չի զարհուրեցներ, վասն զի գիտեմ որ հայ ազգն ամէն ժամանակ եռանդեամբ ընդունած է իւր մտաւորական զարգացմանն օգնող գործիքները: Անշուշտ գաղղիերէն—հայերէն բառաղիրք մը իւր ամենազգի գիտութեանց անուանակոչութեամբքն ոչ այնչափ անհատի մը, որչափ հայկական Ակադեմիոյ մը կամ գիտնականաց ակմբի մը գործն է, որոնց հեղինակութեան առջեւ ամենայն որ պարտական է գլուխ խոնարհեցնելու: անհատի մը գործը ի մասին բառաղիրքն ոչ երբէք օրէնքի ոյժ ունի: Բայց

ես մխիթարուեցայ և քաջալերուեցայ մտածելով որ եթէ օր մը զիսնոց ժողով մը ուղեկցայ ընծայել գաղղիերէնէ ի հայերէն ընտրելագոյն բառերան մը, թերևս իմ աշխատութիւնս բոլորովին անպիտան չդատուի։ Արդէն լիդրէի պէս նշանաւոր լեզուագիտի մը քանի մը գաղղիերէն բառերու ծագմանն վրայօք իմ կարծիքներս յարգելը և իւր Յաւելուածին (Supplément) Մնացորդաց (Additions) մէջ յիշելը ¹⁾, համարձակութիւն կուտայ ինձ կարծելու որ հայերէն լեզուի մէջ ալ ըրած զիստերս և տեսութիւններս պիտի ունենան իրենց արժէքը։ Թող հմուտք հայերէնի քննէն իմ բառարանս, որ կարծեմ ընդարձակ ասպարեզ կը բանայ հայկաբանական խոզարկութեանց, եթէ գտնուին թերութիւններ, յաջորդ տպագրութեան մէջ կուղղեմ զանոնք։ Իսկ եթէ վկայուի որ չառտեղ իրաւացի են իմ դիտողութիւնքս, գրած բառերս ընտիր և ճշգրիտ, գտած ոճերս և ասացուածներս՝ հայերէն լեզուին ծածկեալ կամ անյայտ հարստութեանց յայտնութիւն, այս վկայութիւնս պիտի համարեմ մեծագոյն վարձատրութիւն իմ բազմամիայ և բազմաջան երկօցս։

Ինձի հետ թղթակցիլ ուղղը բարեհաճի հետեեալ երեսագիրը գործածել։

M. NEANDRE N. de BYZANCE

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

Seghpos, khan, Galata,

CONSTANTINOPLE

¹⁾ Տես Barbiton, Boucassin, Caraque, Carnal, Cendal, Chat, Chebec, Galipot, Orcanète բառերը։ Մեծանուն հեղինակին հաղորդած էի նաև Censal, Colcotar, Epinard և Pénide, (կամ Alphénie) բառերուն ծագումը։ Censal, զոր մոռացմամբ կը գրէ նաև Sansal, է արարերէն սինսար։ Colcotar, զոր կը համարի ԺՁ. զարուն մէջ Պարակելսոսէ հնարուած բառ, է արարերէն, և ես գտած եմ Վենետիկոյ Մխիթարեան Յ. Յ. Հարց գրատան ձեռագրի մը մէջ, որ գրուած է 1307ին, այսպիսի մեկնութեամբ։ «Կալկատար, այրած արջասպ օխթեցի»։ Epinard, զոր կը ստուգաբանէ épine բառէն, և ես նշանակած էի արևելեան ծագում ունենալը, պրս. սիփունաս, արբ. իսփունս, հյ. սպանախ։ Pénide, զոր կը հանէ յն. բինիօն բառէն, և ես զրած էի պրս. ֆանիստ բառն ըլլալը, որ Մխիթար Հերացոյ բժշկարանին մէջ գրուած է «փնիստ չաքար»։ Այս չորս բառերուն համար իմ կարծիքս յիշել զանց ըրած է լիդրէ, վասն զի Յաւելուածին վերջը Պ. Մարսէլ Տըվիդ ալ ճիշդ նոյն ստուգաբանութիւնները գրած է իւր Dictionaire des mots d'origine orientale փոքրիկ բառարանին մէջ։

